

T. C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI
İSLAM TARİHİ BİLİM DALI

FETHİNDEN BÜVEYHİLER'E KADAR KAZVİN TARİHİ
(24-323/ 644-934)

Yüksek Lisans Tezi

Hilal TÜFENK

İstanbul, 2020

T. C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI
İSLAM TARİHİ BİLİM DALI

FETHİNDEN BÜVEYHİLER'E KADAR KAZVİN TARİHİ
(24-323/644-934)

Yüksek Lisans Tezi

Hilal TÜFENK

Danışman: Doç. Dr. Osman AYDINLI

İstanbul, 2020

GENEL BİLGİLER

İsim ve Soyisim	: Hilal Tüfenk
Anabilim Dalı	: İslâm Tarihi ve Sanatları
Programı	: İslâm Tarihi
Tez Danışmanı	: Doç. Dr. OSMAN AYDINLI
Tez Türü ve Tarihi	: Yüksek Lisans- 2020
Anahtar Kelimeler	: Kazvin, İran, Şehir Tarihi, Sosyal Hayat, İlmî Hayat

ÖZ

Kazvin, 24 (323) yılında fethedilen Cibâl (mekezî İran) şehirlerinden biridir. Şehir önemini gerek Sâsânîler döneminde kuruluşu itibariyle gerekse İslâm topraklarına dahil edilmesi sonrasında uzun süre ele geçirilmeyen Deylem bölgesinin sugûru olmasından almaktadır. Askerî fonksiyonlarıyla ön plana çıkan Kazvin'in fethinden itibaren bu özelliği gözetilerek fizikî ve mimarî tahkim çalışmalarının yanı sıra vergi muafiyetleri ve vakfiyeler ile desteklendiğini görmekteyiz. Bütün bunlar Kazvin'in ve ona bağlı yönetilen Zencan, Ebher ve Tâlekân gibi şehirlerin gelişiminde rol oynamıştır. Şehir, Abbâsîler'in ikinci devrinde bölgede zuhur eden isyanlardan etkilenmiş ve dönem dönem yerel hanedanların hâkimiyetine girmiştir.

Şehir, askerî ve siyasî hadiseler ötesinde sosyokültürel ve ilmî açıdan da değer kazanarak gelişim göstermiştir. Hz. Osman döneminden itibaren özellikle Abbâsîler dönemindeki çalışmalarla Kazvin, İslâm şehri formuna kavuşmuştur. Civar şehirlerden, özellikle Kûfe ve Basra gibi ordugâh şehirlerinden asker-âlimler, Kazvin'e gelerek katkılarda bulunmuşlardır. Bu bağlamda dinî, mezhepsel, sosyal ve ilmî gelişimlerini de ele aldığımız bu çalışmanın Kazvin şehri ve içinde bulunduğu bölge tarihine katkı sağlayacağını arzuluyoruz.

GENERAL KNOWLEDGE

Name and Surname	: Hilal Tüfenk
Department	: Islamic History and Arts
Program	: History of Islam
Thesis Advisor	: Doç. Dr. Osman Aydın
Thesis Type and Date	: Master – 2020
Keywords	: Qazvin, Iran, Urban History, Social Life, Scientific Life

ABSTRACT

Qazvin which was conquered in the year 24 (323) is the one of the Jibal (central Persia) cities. The city gained importance either by its establishment in the era of Sassanids or became a sığur of the Daylam Region which was not captured for a long time after being incorporated into the Islamic lands. We see that it was supported by the immunity from taxation and endowments as well as the physical and architecture labors since the conquest of Qazvin which came to the fore with its military functions. All of that were acted a part of the development of the Qazvin and the cities which were governed banded to Qazvin such as Zanjan, Abhar and Talakan. The city was affected by the rebellions which were occurred in the second period of Abbasids and was entered under the local government from time to time.

Qazvin was developed by gaining socia-cultural and scientific value beyond military and political events. Since the era of the Hazrat Uthman especially by the labors in the era of Abbasids Qazvin was taken the form of Islamic city. The military-scholars contributed to Qazvin by coming from nearby cities and military camp cities such as Kûfa and Basra. In this context, we wish for this study, in which we consider its religious, sectarian, social and scholarly developments, will contribute to the history of the city of Qazvin and the region it is in.

İÇİNDEKİLER

ÖZ	i
İÇİNDEKİLER	iii
ÖNSÖZ	v
KISALTMALAR.....	vi
GİRİŞ	
I. Araştırmanın Konusu, Amacı ve Yöntemi	1
II. Araştırmada Kullanılan Kaynaklar ve Araştırmalar	3
A) Kaynaklar	3
1) Coğrafya Eserleri	3
2) Genel Tarih Eserleri	6
3) Ensâb-Tabakat Eserleri ve Şehir-Bölge Tarihi Eserleri	8
B) Araştırmalar	11
III. Coğrafi Durum	12
A) Kazvin ve Civarı	12
1) Kazvin Bölgesi.....	12
2) Kazvin'e Bağlı Yerleşim Birimleri	15
3) Kazvin ve Cibâl Bölgesinin İklimi	20
B) Kazvin Şehri.....	21
1) Şehrin Kuruluşu	21

2) Kazvin'in Topoğrafyası	24
a. Dış Sûr ve Varoşlar (Rabaz)	24
b. Şehristan (Asıl Şehir).....	27
c. Kale (Kuhendiz)	31
d. Şehirdeki Mahalleler.....	31

BİRİNCİ BÖLÜM: KAZVİN'İN SİYASİ VE ASKERİ TARİHİ

I. Kazvin Havalisinin Fethi	34
II. Kazvin'in Fethi ve Hulefâ-yi Râşidîn Dönemindeki Durumu	37
III. Emevîler Döneminde Kazvin Tarihi	41
III. Abbâsîler'den Büveyhîler'e Kadar Kazvin Tarihi	43

İKİNCİ BÖLÜM: KAZVİN'DE SOSYAL VE İKTİSADİ HAYAT

I. Kazvin'de Yaşayan Halklar	61
A) Farslar	61
B) Araplar	62
C) Türkler	65
II. Kazvin'de Dini Hayat	67
A) Fetihten Önceki Dinî Durum ve İslamiyeti Benimsemeleri	67

B) Kazvin'deki Dinî Mezhepler	70
-------------------------------------	----

C) Kazvin'deki Halk İnançları	73
-------------------------------------	----

III. Kazvin'de İktisadî Hayat.....	75
---	-----------

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM: KAZVİN'DE İLMİ VE KÜLTÜREL HAYAT

I) Kazvin'deki İlmî Gelenek ve İlim Meclisleri	80
---	-----------

II) Kazvin'de Yetişen Âlimler	83
--	-----------

A) Hadis İlmî ve Yetişen Âlimler	84
--	----

B) Fıkıh İlmî ve Yetişen Âlimler	90
--	----

C) Tefsir ve Kıraat İlmî ve Yetişen Âlimler	92
---	----

D) Diğer İlim Dallarında Yetişen Âlimler	95
--	----

<i>SONUÇ.....</i>	<i>99</i>
--------------------------	------------------

<i>BİBLİYOGRAFYA.....</i>	<i>102</i>
----------------------------------	-------------------

<i>EKLER.....</i>	<i>113</i>
--------------------------	-------------------

ÖNSÖZ

Sakinlerinin mensup olduğu din ve inanışları ile özünü geçmişten aldıkları kültürleri vasıtasıyla mâna kazanan şehirler, sanatsal-fikrî uğraşları, düğün ve bayram ritüelleri, mimarî yapıları ve alışveriş kuralları ile yalnızca kendi dönemini aydınlatmakla kalmayıp önceki dönemler hakkında da ipuçları vermektedir. Şehirlerin siyasî ve sosyal tarihini inceleyen şehir tarihi bu anlamda tarih araştırmalarına katkı sağlayan önemli disiplinlerden biridir. İslam şehirlerinin tarihi de İslâm âlimleri tarafından hicrî ikinci asırdan beri kaleme alınmış ve İslâm tarih ve medeniyeti araştırmalarına kaynak teşkil etmiştir.

Fethedilen beldelerde, merkez ve sınır bölgeleri gözetilerek farklı amaçlarla kurulan veya yeniden tanzim edilen şehirler, İslâm kimliğiyle yoğurulup yeni anlamlar kazandırılmıştır. Bu şehirlerden biri olan Kazvin, İslâm'ın birinci asrının ilk çeyreğinde fethedilmiş ve önceki fonksiyonları temel alınarak yeniden bayındır hale getirilmiştir.

Kuruluşundan fethedildiği döneme kadar İran coğrafyasının Cibâl bölgesinde sınır kent olan Kazvin, Deylem saldırılarının yapıldığı noktada bulunduğu İslâm döneminde de bu fonksiyonu genişleterek devam etmiş ve İslâm yöneticilerinin bazı imtiyazları ve teşvikleriyle birlikte önemli şahısları ve aileleri bünyesine çekip barındırmıştır. Tezimizde bir giriş ve üç bölümde incelediğimiz şehri, fethinden Büveyhîler dönemine kadar coğrafi, siyasî, sosyokültürel, dinî ve ilmî açılardan ortaya koymaya çalıştık.

Tez konusunun belirlenmesinden bitimine değin değerli görüş ve katkılarıyla beni yönlendirerek destek veren kıymetli danışman hocam Doç. Dr. Osman Aydın'ya, tashih ve tenkitleriyle bu süreçte yardımlarını esirgemeyen değerli hocam Arş. Gör. Salahattin Polat'a ve tez sürecinde desteklerini her daim hissettiğim değerli arkadaşlarım Arş. Gör. Şeyma Mete ve Öğr. Gör. Fatma Zehra Bouzıd'ye teşekkürlerimi arz ederim. Eğitim hayatımın her aşamasında yanımda olan ve emekleri ile beni bu günlere getiren sevgili annem ve babam başta olmak üzere bütün aileme sonsuz minnet ve şükranlarımı sunarım.

Hilal Tüfenk

İstanbul, 2020

KISALTMALAR

Arp.	: Arapça
bkz.	: Bakınız
c.	: Cilt
CHIR.	: The Cambridge History of Iran
çev.	: Çeviren
DİA	: Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
DGİBT	: Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi
dğr.	: Diğerleri
ed.	: Editör
haz.	: Hazırlayan
hz.	: Hazreti
M.Ö.	: Milattan Önce
M.S.	: Milattan Sonra
nşr.	: Neşreden
ö.	: Ölüm Tarihi
s.	: Sayfa
sav.	: Sallallahu aleyhi ve sellem
sy.	: Sayı
thr.	: Tahrir
thk.	: Tahkik eden
tkd.	: Takdim eden
trz.	: Yayın tarihi yok
tsh.	: Tashih Eden
vol.	: Volume
yy.	: Yüzyıl

GİRİŞ

I. Araştırmanın Konusu, Amacı ve Yöntemi

Müslümanlar tarih sahnesine çıktıkları 7. asırda fütûhâtlarla hızlı bir yayılım içerisindeyken büyük medeniyetler içinde neşvünemâ bulan antik kentleri de hâkimiyet sahasına aldılar. Medine-i Münevvere'den aldıkları ilk numuneyle kısa süre içerisinde bu şehirleri yeniden yapılandırdılar. Bölgenin coğrafi yapısı ve dönemin mimarî anlayışı gözetilerek tanzim edilen bu şehirler zamanla yeni nüfusları bünyesine çekmeye ve barındırmaya başladı. Bununla birlikte siyasî ve askerî sebeplerle sayıları 20'ye varan yeni şehirler inşa ettiler.¹ Bu şehirler ilk olarak askerî ihtiyaçları karşılamak ve Araplar'ın yaşam şartlarına uygunluğu gözetilerek kurulsun da² özellikle Abbâsîler devrinden itibaren halifeler, saraylarını konumlandırarak ve kendi isimleriyle anılacak şehirler inşa etme çabası içinde oldular. Hâşimiyye, Rusâfetü'l-Enbâr, Bağdat, Mehdîyye, Muhammediyye, Medinetü Mûsâ, Hârûniyye, Samerrâ ve Mütevekkiliyye bu kabildendir.³

5 yıl gibi kısa bir süre içinde Sevâd topraklarının büyük bir kısmını ele geçirerek Sâsânî ordularına gâlip gelen Müslümanlar hemen akabinde Cibâl (merkezî İran) şehirlerini fethetmeye başladılar. 24 (644) yılında İslâm hâkimiyetine giren Kazvin de bu bölgede alınan stratejik konuma sahip şehirlerden biridir. Kuruluşundan itibaren askerî amaçlarla Deylem cihetine yapılan saldırılarda bir karargâh olarak kullanılan Kazvin, Berâ b. Âzib tarafından fethedildikten sonra aynı amaçlara yönelik bir alt yapı oluşturmak üzere gerek asker iskânları gerekse kale ve sûr gibi askerî öneme sahip yapılarla müstahkem hale getirilmişti.

Şehir, askerî fonksiyonlarının arttırılmasının yanında ahâlisinin maişetini sağlayacak adımların atılması, yeni iskanlarla beraber artan nüfusu dengeleyecek

¹ Mustafa Demirci, “İslâm’da Şehir ve Şehrin Sosyal Dinamikleri” *İstem Dergisi*, sy. II, 2003, s.131.

² Medâin fethedildikten sonra Kûfe ve Basra, hem İran fetihlerinde kullanılacak askerî bir üs hem de Araplar'ın alışkın olduğu iklim ve yaşamlarına uygun bir yer arayışından sonra kurulmuş şehirlerdir. (Geniş bilgi için bkz. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, thk. Ömer Abdusselam et-Tedmûrî, Beyrut, 1997, II, 352-355).

³ Kadir Kan, “Abbâsî Şehirciliğinin Bağdat Dışındaki Tezahürleri: Irak Bölgesi”, *Bilimname*, sy. XXX, 2016, s. 100.

düzenlemelere gidilmesi ve ilmî faaliyetleri sürdürebilecek bir yapıya bürünmesi için birtakım değişikliklerle karşı karşıya kaldı.

Nitekim biz de tezimizde Kazvin'in askerî ve siyasî faaliyetlerini açıklamakla birlikte sakinlerinin bir garnizon kentte ne şekilde yaşadıklarını, dinî ve sosyal ağlarını, iktisadî ve ilmî faaliyetlerini kısaca sosyal tarihe de ışık tutacak konuların irdelenmesini amaçladık. Böylece çalışmamızı giriş ve 3 bölümde ele aldık:

Girişte tezin konusu, amacı ve yöntemi hakkında bilgi verdikten sonra çalışmayı yazarken istifade edilen kaynak ve araştırmalara çalışmamızdaki önemi kapsamında kısaca değindik. Girişte bölgeyi ve kenti daha iyi anlayabilmemiz için coğrafi durumunu da ele aldık. Bu bölümde genelden özele yani bölgeden şehre doğru bir yöntem izledik. Kenti, dahil olduğu Cibâl bölgesinin içerisinde konumlandırdıktan sonra şehre bağlı yerleşim birimlerini açıkladık ve İslâm şehirlerinin ana şemasını göz önünde bulundurarak rabaz, şehristân ve kûhendiz gibi birimler üzerinden ele aldık. Ayrıca şehrin kuruluşunu ve etimolojik değerlendirmesini de bu bölümde inceledik.

Siyasî ve askerî durumunu ele aldığımız birinci bölümde evvela Kazvin'in fethine kapı aralayacak Cibâl bölgesi şehirlerinin ele geçirilişinden bahsettik. Kazvin'in fethi, sırasıyla Râşid halifeler, Emevîler, Abbâsîler, Tâhirîler, Müstevfîler, Saffârîler, Zeydîler, Sâmânîler, Sâcoğulları ve Ziyârîler hâkimiyetindeki tarihi ve Deylem başta olmak üzere sınır ötesine yapılan seferleri ele aldık. Ayrıca şehir ve civarında vuku bulan isyanlar ve Kazvin'in bunlardan ne derece etkilendiğini, siyasî ve askerî anlamda isyan ve ayaklanmaların hangi değişikliklere sebep olduğunu inceledik. Bu bölümde şehrin yöneticilerinin Kazvin'i daha müstahkem hale getirdiği siyasal ve yapısal değişikliklerden, halifelerin halka sağladıkları vergi imtiyazlarından ve vakıflardan bahsettik.

İkinci bölümde Kazvin'in sosyal ve iktisadî hayatını ele aldık. Önce Kazvin'in bir serhad şehri olmasını göz önünde bulundurarak buraya yapılan iskânlar sebebiyle değişen nüfus yapısını inceledik. Şehirde yaşayan üç ana etnik grup; Farslar, Araplar ve Türklerden ve bunların şehirdeki faaliyetlerinden bahsettik. Bu bölümde Kazvin'de yaşayan dinlerden, halk inanışlarından ve halka aksinden bahsettik. Son olarak Kazvin

halkının geçim kaynaklarına ve Kazvin'in bölgedeki ticaret yollarına olan konumuna değindiğimiz Kazvin'de İktisadî hayat alt başlığıyla bölümü sonlandırdık.

Kazvin'in ilmî ve kültürel hayatını incelediğimiz üçüncü ve son bölümde Kazvin'de doğup yaşayan veya Kazvin'e uğramış ve ilmî anlamda şehre katkı sağlamış olan âlimlerin biyografilerine ağırlık verdik. Ancak Kazvin'deki ilmî hayatı daha anlaşılır kılmak için öncelikle şehirdeki ilmî geleneğe ve ilim meclislerine değindik.

Çalışmamızın sonunda Kazvin ve Cibâl bölgesinin konumunu ve bölgeye yapılan fetihlerin yollarını gösteren haritalara yer verdik.

Tezimizi yazarken bir dizi zorlukla karşılaştık. Kaynaklarda Kazvin hakkındaki malmatın siyasî ve askerî tarihe yoğunlaşması ve şehir hakkında gerek Türkiye'de gerek yurt dışında yapılan çalışmaların az sayıda olması hasebiyle, konuları ve başlıkları çeşitlendirmede ve sosyal yaşama dair konuların yazılmasında bazı güçlükler yaşadık. Ayrıca bölgenin tezimizi ele aldığımız dönem içerisindeki net sınırlarını coğrafya kitapları ve bazı ağdaş haritalar vasıtasıyla belirlemeye çalışsak da birtakım uyuşmazlıklarla karşılaştık.

Çalışmanın konusunu tespit ettikten sonra ilk olarak bölge tarihi ile ilgili malûmatlar edindik. Literatür taramasını da bu aşamada gerçekleştirdik. Daha sonra civar şehirlerin tarihini çalışan bazı araştırmacıların tavsiye ve tespitlerini dinleyerek geçici plan oluşturduk. Kaynak ve araştırmalardan tezimizin kapsamına müteallik bilgiler topladıktan sonra bunları tümevarım yöntemiyle derledik.

II. Araştırmada Kullanılan Kaynaklar ve Araştırmalar

A) Kaynaklar

1) Coğrafya Eserleri

Çalışmamızın alanı şehir tarihi olduğu için coğrafyaya dair kitaplar en çok müracaat ettiğimiz kaynaklardan olmuştur. Bu kaynaklar şehrin fizikî ve topoğrafik yapısı dışında siyasî ve sosyal yaşamına dair de bilgiler içerdiği için çalışmanın her bölümünde istifade ettik.

İslâm coğrafyacılarının ilk temsilcisi⁴ İbn Hurdâzbih (ö. 300 / 912)'in *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*⁵ isimli eseri, Kazvin'in kuruluşu, diğer şehirlere olan uzaklıkları ve İslâm tarihindeki önemi hakkında verdiği değerli malûmatlarla tezimiz açısından vazgeçilmez bir kaynak olmuştur.

İbnü'l Fakih (III-IV. / IX-X. yüzyıl)'in *Kitâbü'l-Büldân*⁶ isimli kitabına gelince çalışmamız hakkında kayda değer bilgiler vermesi hasebiyle bizim için önemi büyüktür. Şehrin coğrafi durumu, kuruluşu, fethi, Emevîler ve Abbâsîler dönemindeki durumu ve bu dönemlerde Deylem'e yapılan askerî seferlerin mahiyeti ile ilgili ihtivâ ettiği bilgileri dolayısıyla çalışmamızın hemen her bölümünde kendisine atıflarda bulunduk.

İbn Havkâl (IV. / X. yüzyıl)'in *Sûretü'l-arz*⁷ isimli eserine, Kazvin'in coğrafi konumu, iklimi, çevre bölgelere olan mesafesi, şehre bağlı yerleşim birimleri ve şehrin fizikî planı hakkında önemli bilgiler verdiği için tezimizin özellikle coğrafi durumunu açıkladığımız giriş bölümünde yoğun bir şekilde müracaat ettik.

Müellifi meçhul *Hudûdü'l-âlem mine'l-meşrik ile'l mağrib*⁸ isimli eserde Kazvin'in iklimi, toprak yapısı ve şehrin su ihtiyacını karşılayan su kanallarından bahsedildiği için şehrin fiziki ve coğrafi durumunu açıklarken istifade ettiğimiz önemli kaynaklardan bir diğeri olmuştur.

Önemli İslâm coğrafyacılardan İstahrî (ö. 340 / 951-52'den sonra)'nin *Mesâlikü'l-memâlik*⁹ isimli eseri de çalışmamızda en fazla kullandığımız coğrafya kaynaklarından biri olmuştur. Kazvin'in dahil olduğu bölgeye ışık tutuması, kuruluşu ve isimlendirilmesi açısından tezimiz için önem arz etmektedir.

Şehrin fizikî, siyasî ve sosyokültürel yapısı hakkında değerli bilgiler barındıran ve çalışmamızın bilhassa sosyal tarihine ışık tutan bir diğer coğrafi kaynak, Makdîsî (ö.

⁴ Sayyid Maqbul Ahmad, "İbn Hurdâzbih", *DİA*, İstanbul, 1998, XX, s.78.

⁵ Ebû'l-Kâsım Ubeydullah b. Abdullah İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik ve'l-memâlik*, thk. M. J. De Geoe, Leiden, 1889.

⁶ Ebû Bekr Ahmed b. Muhammed b. İshak el-Hemedanî İbnü'l-Fakîh, *Kitâbü'l-Büldân*, thk. Yûsuf el-Hâdi, Beyrut, 1996.

⁷ Ebû'l-Kâsım Muhammed b. Havkal el-Bağdadi, *Sûretü'l-arz*, thk. M. J. Geoe, I-II, Leiden, 1938.

⁸ Müellifi meçhul, *Hudûdü'l-âlem mine'l-meşrik ile'l-mağrib*, thk.ve çev. Yûsuf Hâdî, Kahire, 2002.

⁹ Ebû İshak İbrâhim b. Muhammed el-Fârisî el-Kerhî İstahrî, *Mesâlikü'l-memâlik*, nşr. Dâru Sadır, Leiden, 2004.

390/1000 civarı)'nin *Ahsenü't-tekasim fî ma'rifeti'l-ekalim*¹⁰ isimli coğrafya kitabıdır. Müellif, eserinde Kazvin'in dahil olduğu Cibâl bölgesine ayrı bir bölüm ayırmış, fizikî ve beşerî coğrafyayla ilgili değerli bilgiler vermiştir.¹¹ Bu sebeple bölgedeki ve şehirdeki ticaret ve diğer eserlerde bulunmayan sosyal yaşama dair ayrıntılar araştırmamız için çok değerli bilgiler olmuştur.

Tezimizin coğrafi durumu hakkında en derli toplu bilgileri içeren kaynaklardan, Yâkut el-Hamevî (ö. 626/1229)'nin *Kitâbu Mu'cemü'l-büldân*¹² isimli eseridir. Bu eserin temel kaynaklarını İbn Hurdâzbih, Ya'kûbî, Ceyhânî ve İbnü'l-Fakîh gibi İslâm coğrafya âlimlerinin eserleri oluşturmakla birlikte genel tarih kitaplarından ve günümüze ulaşmayan pek çok eserden faydalanmış olması kitabın değerini artırmaktadır. Bu sebeple şehirler hakkında en geniş bilgiye ulaşılabilecek kaynaklardandır.¹³ Kazvin'e bağlı yerleşim yerleri hakkında en fazla bilgi edindiğimiz iki kaynaktan biri olmuştur. Kentin bölge içindeki konumu, diğer beldelere uzaklığı ve iklimi gibi coğrafi bilgiler dışında kuruluşu fethi, siyasî ve askerî tarihiyle ilgili malûmatlar aktarması çalışmamız için oldukça kıymetlidir.

Çalışmamızın diğer önemli kaynağı Ebû Yahyâ Zekerîyyâ Kazvinî (ö. 682/1283)'ye ait *Âsâru'l- bilâd ve ahhâru'l-ibâd*¹⁴ isimli coğrafya eseridir. Yukarıda Yâkûtü'l-Hamevî'nin Kazvin'e bağlı yerleşim birimlerinden bahseden en önemli iki kaynaktan biridir dediğimiz ikinci kaynak Kazvinî'nin *Âsâru'l- bilâd* isimli eseridir. Kendisi de Kazvinli olan müellif, şehir hakkında en geniş bilgileri aktaran âlimdir. Ayrıca şehrin merkezden çevreye daire biçiminde resmettiği bir krokisi de bulunmaktadır (Ek: 4). Kazvin'in topoğrafyasını, dağ nehir ve vadilerini en geniş biçimde aktaran müellif, şehrin sosyal hayatına dair de kıymetli bilgilere ulaşmamızı sağlamıştır. Çalışmada ikinci bölümün dini başlığı altında ele aldığımız halk inanışlarını kaleme alırken en fazla yararlandığımız eser *Âsâru'l- bilâd* olmuştur. Ayrıca Kazvin'de yaşayan âlim ve kadı gibi

¹⁰ Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed Makdîsî, *Ahsenü't-tekasim fî ma'rifeti'l-ekalim*, thk. M. J. De Geoe, Leiden 1967.

¹¹ Mustafa L Bilge, "Ahsenü't-Tekâsim", *DİA*, İstanbul, 1989, II, 179-180.

¹² Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî el-Bağdâdî er-Rûmî Yâkut el-Hamevî, *Kitâbu Mu'cemü'l-büldân*, I-VII, nşr. Dâru Sadır, Beyrut, 1995.

¹³ Casim Avcı, "Yâkût el-Hamevî", *DİA*, İstanbul, 2013, XXXIII, 288-291.

¹⁴ Ebû Yahyâ Zekerîyyâ b. Muhammed b. Mahmûd Kazvinî, *Âsâru'l- bilâd ve ahhâru'l-ibâd*, nşr. Dâru Sadır, Beyrut, trz.

önemli kişilerin de kısaca hayatına değinilmesi, Kazvin’de ilmî ve kültürel hayat bölümümünde de faydalandığımız önemli kaynaklardan biri olmuştur.

İbn Rüste (ö. 300/913’ten sonra)’nin *Kitabü ’l-a ’lâki ’n-nefise*¹⁵ isimli eseri, Ebü'l-Fida (ö. 732/1331)’nin *Takvîmü ’l-büldân*¹⁶’ı, İdrisî (ö. 560/1165)’nin *Nüzhetü ’l-müşâtâk fî ihtirâki ’l-âfak* kitabı ve Hamdullah Müstevfî (ö. 740/1340’tan sonra)’nin *Nüzhetü ’l-kulûb ’u*¹⁷ Kazvin’in fizikî ve beşerî coğrafyasına dair yukarıda saydığımız kaynaklara nazaran daha az bilgiler içeren, ancak tezimizde az da olsa bir boşluğu dolduran diğer coğrafi eserler olmuştur.

2) Genel Tarih Eserleri

Genel anlamda siyasî ve askerî tarihe dair bilgiler topladığımız umûmî tarih eserlerinden ilki Belâzûrî (ö. 279 / 892)’nin *Fütûhu ’l-Buldân*¹⁸’ıdır. Kazvin’in kuruluşu ve fethine dair bilgileri aktardıktan sonra II. Kazvin’in Fethi ve Hulefâ-yi Râşidîn Dönemindeki Durumu, Emevîler ve Abbâsîler dönemi askerî faaliyetlerinden de bahsetmiştir. Kazvin halkının İslâm’ı benimsemesine dair rivayet ve görüşleriyle konuyu en fazla vuzuha kavuşturan, ayrıca şehrin haracı, öşrü ve toprakların durumu hakkında değerli malûmatlar aktaran bir eserdir.

Taberî (ö. 310 / 923)’nin *Târîhu ’r-Rusul ve ’l-Mulûk*¹⁹ adlı kitabı da gerek Kazvin’de gerekse Kazvin’in siyasî gidişatında etkili Cîbâl bölgesinde meydana gelen olayları yazarken kullandığımız önemli kadim eserlerdendir.

İbn A’sem el-Kûfî’nin (ö. 320/932’den sonra) *Futûh*²⁰ isimli eseri de Kazvin ve civarının fethinde yararlandığımız ana kaynaklardan biri olmuştur.

¹⁵ Ebû Ali Ahmed b. Ömer İbn Rüste, *Kitabü ’l-a ’lâki ’n-nefise*, Leiden, Brill Matbaası, 1891.

¹⁶ İmadüddin el-Melikü'l-Müeyyed İsmail b. Ali Ebü'l-Fida, *Takvîmü ’l-büldân*, tsh. M. Reinaud - M. Le Baron Mac Guckin de Slane, Paris 1840.

¹⁷ Hamdullah b. Ebi Bekr b. Ahmed el-Kazvini Hamdullah Müstevfî, *Nüzhetü ’l-kulub: el-makaletü’s-salise*, tsh. Guy le Strange, Tahran, 1362.

¹⁸ Ebü'l-Abbas Ahmed b. Yahyâ b. Câbir el-Belâzûrî, *Fütûhu ’l-büldân*, nşr. Dârû Mektebetü’l Hilal, Beyrut, 1988.

¹⁹ Ebû Cafer İbn Cerir Muhammed b. Cerir b. Yezid Taberî, *Tarihü't-Taberî : Tarihü'l-ümem ve'l-müluk*, thk. Muhammed Ebü'l Fadl İbrâhim, I-XI, Kahire, trz.

²⁰ Ebû Muhammed Ahmed b. A’sem el-Kûfî İbn A’sem, *el-Futûh*, nşr. Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, I-II, Beyrut, 1986.

Tarihçiliğinin yanında iyi bir coğrafyacı da olan Mes'ûdi (ö. 345/956)'nin gezi rotalarından biride İran'dır.²¹ Bu bölgede topladığı bilgiler açısından da çalışmamızda ön plana çıkan müelliflerdendir. *et-Tenbih ve'l-işrâf*²² ve *Murûcu'z-Zeheb*²³ isimli eserlerinde Kazvin'deki siyasî tarihi şekillendiren rivayetler açısından önemli kaynaklardır. Bu bölgenin Sâsânî dönemini de anlatmaktadır. Mes'ûdi'nin *Mürûcü'z-Zeheb*'i, özellikle hicrî dördüncü yüzyılda Cibâl bölgesindeki isyanları aktarırken başvurduğumuz eserlerden olmuştur.

Genel tarih kaynaklarından kullandığımız bir diğer eser İbn Miskeveyh (ö. 422 / 1030)'in *Tecâribü'l-ümem*²⁴ adlı eseridir. Rivayetlerinde İran'ı merkeze alarak olayları değerlendirme yoluna giden müellif²⁵, çalışmamızda bilhassa Kazvin'deki Zeydî, Saffarî ve Sacoğulları gibi yerel hânedanlıkların etkisini yazarken müracaat ettiğimiz önemli kaynaklardan biri olmuştur.

İbnü'l Esîr'in (ö. 630/1233) *el-Kâmil fi't-Târih*²⁶ isimli eseri umûmî tarih kategorisinde Kazvin'in siyasî tarihine dair bilgiler edindiğimiz en tafsilatlı kaynaklardan biri olmuştur. Bölgenin ve şehrin fethi, Hz. Ali tarafından savaşıma gönderilen Arap askerleri, Kazvin sınırında Deylem ile yapılan savaşlar, Tâhirîler tarafından ele geçirilmesi, Kevkebî ve Esfar b. Şireveyh isyanları ile Abbâsî halifelerinin Kazvin'deki rollerine kadar birçok malûmat araştırmamız için vazgeçilmez ve önemli boşlukları dolduran bilgiler olmuştur.

Kazvin'in siyasî ve sosyal tarihi hakkında bilgi edindiğimiz en tafsilatlı genel tarih kitabı Hamdullah Müstevfî'nin *Târih-i Güzide*²⁷ isimli eseridir. Kitabı 730 (1329) yılında Farsça olarak kaleme alan müellif aslen Kazvinli olup, Kazvin'de siyasî görevler üstlenen

²¹ Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, İstanbul, 1998, s. 60-61.

²² Ebü'l-Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali Mes'ûdi, *et-Tenbih ve'l-işrâf*, thk. Abdullah İsmail es-Sâvî, Kâhire, trz.

²³ Ebü'l-Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali Mes'ûdi, *Murûcü'z-zeheb ve meâdinü'l-cevher*, I-IV, Beyrut, 1989.

²⁴ Ebû Ali Ahmed b. Muhammed b. Yakub İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, thk. Ebû'l-Kâsım Emami, I-VII, Tahran, 2001.

²⁵ Salahattin Polatoğlu, *İbn Miskeveyh'in Tecâribü'l Ümem Teâkübü'l Himem'i*, (Basılmamış Yüksek Lisan Tezi), Elazığ, 2008, s. 95.

²⁶ Ebü'l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed b. Abdülkerim İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-tarih*, thk. Ömer Abdusselam Tedmûrî, I-X, Beyrut, 1997.

²⁷ Hamdullah b. Ebi Bekr b. Ahmed el-Kazvini Hamdullah Müstevfî, *Târih-i Güzide*, çev. Mürsel Öztürk, Ankara 2018.

Müstevfî ailesine mensuptur.²⁸ Kaleme aldığı *Târih-i Güzide*, bir mukaddime ve altı bölümden müteşekkildir. Altıncı ve son bölümü Kazvin'in kuruluşu, fethi ve yöneticileri gibi siyasî mevzulardan, ırmakları, su kanalları ve mimarî yapıları gibi fizikî mevzulardan ve Kazvin'e gelen sahâbî ve tabiînler başta olmak üzere önemli Kazvin'de yaşayan önemli âlim ve kabileler gibi sosyokültürel ve ilmî durumundan bahseden nadide eserlerdendir.

Çalışmamızda *Zeynü'l-Ahbâr*²⁹ isimli eseriyle Gerdîzî, ayrıca muahhar kaynaklardan olan *Tarihü'l-İslâm*³⁰ eseriyle Zehebî (ö. 748/1348), *Kitâbü'l-İber*³¹ eseriyle İbn Haldûn (ö. 808/1406), 'dan da ikinci derecede istifade ettik.

3) Ensâb-Tabakat Eserleri ve Şehir-Bölge Tarihi Eserleri

Ensâb ve Tabakat eserleri âlimlerin ve önde gelen isimlerin biyografilerini öğrenmemizde ve şehrin sosyokültürel hayatına dair bilgiler edinmemizde başvurduğumuz kaynaklardır. Aynı zamanda şehir-bölge tarihi eserleri de şehrin tarihi şehirde yaşayan ya da şehre ilmî ve dinî anlamda katkı sağlamış kişilerin hayatlarını aktardığı için aynı sınıfta değerlendirilebilir.

Çalışmamızda da bu türden eserlere de müracaat ettik. Ensâb ve tabakat eserlerinde Kazvinî nisbeli âlimlerin yanında, Tâlekan, Zencan ve Ebher gibi İslâm coğrafya âlimlerinin Kazvin'e dahil ettiği yerleşim yeri nisbeli âlimleri de Kazvin'e katkı sağladıklarını düşünerek ekledik.

Bu eserlerden İbnü'n-Nedim (ö. 385/995 [?])'in *el-Fihrist*³² eseri, Yakut el-Hamevî (ö.626/1229)'nin *Mu'cemü'l-üdeba*³³, İbn Hallikan (ö. 681/1282)'a ait

²⁸ Müstevfî, *Târih-i Güzide*, (çevirmenin önsözü) s. XLI.

²⁹ Ebû Sa'îd Abdülhay b. Dahhâk Gerdîzî, *Zeynü'l-Ahbâr*, çev. Afâf es-Seyyid Zeydân, Kahire, 2006.

³⁰ Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman Zehebî, *Tarihü'l-İslâm ve vefeyatü'l-meşahir ve'l-a'lâm*, thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî, I-XV, Beyrut, 1991.

³¹ Abdurrahman b. Muhammed b. Haldun el-Hadrami el-Magribî, *Târîhu İbn Haldun = Kitâbü'l-iber ve divânü'l-mübtade ve'l-haber fî eyyâmi'l-Arab ve'l-Acem ve'l-Berber ve men asârahum min zevi's-sultânî'l-ekber*, thk. Halil Şehade, I-VIII, Beyrut, 1988.

³² Ebû'l-Ferec Muhammed b. İshak İbnü'n-Nedim, *el-Fihrist*, thk. İbrahim Ramazan, Beyrut, 1997.

³³ Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh Hamevî Bağdâdî Rûmî Yakut Hamevî, *Mu'cemü'l-üdeba*, thk. İhsan Abbas, I-VII, Beyrut, 1993.

*Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâu ebnâi'z-zamân*³⁴, Zehebî (ö. 748/1348)'nin *Siyer-i Âlâmü'n-nübelâ*³⁵, *Zeyl-i Divani'd-duafa ve'l-metrukin*³⁶ ve *Tezkiretü'l huffâz*³⁷ isimli eserleri Kazvin ve bağlı yerleşim birimlerinde yetişen âlimleri bularak tezimizin son bölümüne dahil ettiğimiz eserlerdir.

Ancak tezimize konu olan şehre ait asıl bilgileri edindiğimiz tabakat türü eserler Ahmed Halilî (ö. 446/1055'nin *el-İrşad fî ma'rifeti ulemâi'l-hadis*³⁸ ve Hasan el-Kazvinî (ö. 1096/1684)'nin *Ziyâfetü'l İhvân ve Hediyyetü'l Halân*³⁹ isimli eserleridir.

Ebû Yâla lakaplı Halilî, Kazvin şehrinde doğmuş ve ricâl ilminde kendisinden sonraki ulemâyâ kaynaklık eden⁴⁰ eseri *el-İrşad fî ma'rifeti ulemâi'l-hadis*'te âlimleri yaşadıkları bölge ve şehirlere göre ele alınmıştır. Müellif, Kazvin babında kendi dönemine kadar yetişmiş hemen hemen bütün muhaddisleri aktardığı için çalışmamızın Kazvin'in ilmî ve kültürel hayatı bölümünde istifade ettiğimiz en önemli eserlerden biri olmuştur.

Çalışmamızda bir diğer sıkça başvurduğumuz tabakat türündeki eser, Hasan el-Kazvinî'nin hicrî on birinci asırda kaleme aldığı kitabı *Ziyâfetü'l İhvân ve Hediyyetü'l Halân*'dır. Hayatı hakkında fazla bilgiye sahip olmadığımız müellif, Kazvinî nisbesinden anlaşılacağı üzere Kazvinli'dir. Eserinde Kazvin'de yaşayan veya Kazvin'e uğrayan âlimlerin biyografilerini ele almaktadır. Râfi'î'den farklı olarak Sünnî âlimlerin yanı sıra Şîî alimlere de yer vermiştir.⁴¹ Bu çeşitlilik çalışmamız açısından kayda değer bir öneme sahiptir. Eserden en çok Kazvinli âlimleri ele aldığımız son bölümde istifade ettik. Buna

³⁴ Ebû'l-Abbas Şemseddin Ahmed b. Muhammed İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâu ebnâi'z-zamân*, thk. İhsan Abbas, I-VII, Beyrut, 1978.

³⁵ Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, thk. Şuayb el-Arnaut, Hüseyin el-Esed, Beyrut, I-XVIII, 1985.

³⁶ Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman Zehebî, *Zeyl-i Divani'd-duafa' ve'l-metrukin*, thk. Hammâd b. Muhammed, Kahire, 1967.

³⁷ Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, nşr. Dârü'l Kütübü'l İlmiyye, Beyrut, I-IV, 1998.

³⁸ Ebû Ya'la el-Halilî b. Abdullah b. Ahmed Halilî, *el-İrşad fî ma'rifeti ulemâi'l-hadis*, thk. Muhammed Saîd b. Ömer İdris, I-III, Riyad, 1989.

³⁹ Muhammed b. Hasan el-Kazvinî, *Ziyâfetü'l ihvân ve hediyyetü'l halân*, thk. Ahmed el-Hüseyinî, Kum, 1967.

⁴⁰ S. Kemal Sandıkçı, "Ebû Ya'lâ Halilî" *DİA*, İstanbul, 1997, XV, 330-331.

⁴¹ Hasan Kazvinî, (muhakkikin önsözü) s. 3-4.

ilaveten âlimlerin yaşadığı yerleri tarif ederken Kazvin'in mahalle ve sokak isimlerini çıkarmamızda da katkısı olmuştur.

Şehir-bölge türündeki eserlere gelince; Ebû Nuaym İsfahânî (ö. 430/1038)'nin *Zikru ahbari İsbahân = Târihu İsbahân*⁴² isimli eseri, Bağdâdî (ö. 463/1071)'nin *Târihu Bağdâd*⁴³ ve İbn Asâkir (ö. 571/1176)'in *Târihu medîneti Dimaşk*⁴⁴ eserlerinden cüzî miktarda yararlandık.

İbn İsfendiyâr (ö. 613/1216'dan sonra)'ın *Tarihu Taberistan*⁴⁵'ı da bu türden faydalandığımız eserlerden olmuştur. Eserden Taberistan Zeydîlerinin ortaya çıkışından sonra Rey ve Kazvin gibi Kuzey İran şehirlerine tesiri hakkında bilgi edindik.

Bu türde sayabileceğimiz en önemli eser Abdülkerim b. Muhammed Râfî'nin *et-Tedvin fî ahbâri Kazvin*⁴⁶ isimli kitabıdır. Râfî aslen Arap olan ve Kazvin'e Müslümanların hâkimiyetinden önce yerleşen Râfî b. Hâdic el-Ensârî soyundan gelmektedir.⁴⁷ 555 (1160) yılında Kazvin'de doğmuştur. Âlim ailesinden yetiştiğinden küçüklüğünden beri ilmî havanın içinde olan Râfî, aslında şafîî fakihidir.⁴⁸ Çalışmamızın her bölümünde en fazla istifade ettiğimiz eserin mukaddimesinde Râfî, birçok önemli şehrin tarihi hakkında eserlerin mevcut olduğunu ancak Kazvin hakkında herhangi bir eser yazılmadığını ve bunu bir eksiklik olduğunu belirterek kitabı kaleme alma sebebini ve babası dahil Kazvin'de yaşayan kimselerden rivayetler topladığını beyan ederek eserin kaynaklarından bahseder.⁴⁹ Eser, mukaddime ve dört fasıl ile birlikte toplamda 4 ciltten oluşmaktadır. İlk ciltte, birinci fasılda Kazvin'in faziletleri ve öne çıkan özellikleri, ikinci fasılda isimlendirilmesi, üçüncü fasılda kuruluşu ve fethi, dördüncü fasılda ise yerleşim birimleri, vadileri, cami ve mezarlıklarından bahseder. Son fasıldan

⁴² Ebû Nuaym Ahmed b. Abdullah b. İshâk İsfahânî Ebû Nuaym İsfahânî, *Zikru ahbâri İsbahân = Tarihu İsbahân*, thk. Seyyid Kisrevî Hasan, I-II, Beyrut, 1990.

⁴³ Ebû Bekr el-Hatîb Ahmed b. Ali b. Sabit Hatîb el-Bağdadi, *Târihu Bağdâd*, thk. Beşşar Avvâd Ma'ruf, I -XIV, Beyrut, 2002.

⁴⁴ Ebû'l-Kâsım Sîkâtüddin Ali b. Hasan b. Hibetullah İbn Asakir, *Târihu medîneti Dimaşk*, thk. Amr b. Garam el-Ömerî, I-XXXXXXXIV, Şam, 1995.

⁴⁵ Behûddin Muhammed b. Hasan b. İsfendiyâr, *Târihu Taberistan*, çev. ve tkd. Ahmed Muhammed Nâdâ, I-II, Kâhire, 2002.

⁴⁶ Ebû'l-Kasım Abdülkerîm b. Muhammed b. Abdülkerîm Kazvî'nî Râfî, *et-Tedvin fî ahbâri Kazvin*, I-IV, thk. Azizullah Ataridi Habuşani, I-IV, Beyrut, 1987.

⁴⁷ Kazvinî, *Târih-i Güzîde*, s. 653.

⁴⁸ Bilal Aybakan, "Abdülkerim b. Muhammed Râfî", *DİA*, İstanbul, 2007, XXXIV, 394-396.

⁴⁹ Râfî, *et-Tedvin*, I, s. 3-4.

kitabın dördüncü cildinin sonuna kadar Kazvin'e gelen sahâbe ve tabîni en başta anlatarak Kazvin'in âlimlerinden ve Kazvin'e gelerek ilim hayatına katkı sağlayan ulemâdan bahsetmektedir. Kazvin'e gelen Sahâbe ve tabîni zikrettikten sonra diğer âlim ve din adamlarını anlattığı diğer üç ciltte alfabetik sırayı takip eder. Bu kuralın tek istisnası Hz. Peygambere ihtirâmen öne aldığı Muhammed ismindeki âlimlerdir. Bu kitap, Kazvin'in coğrafi ve fizikî durumu, Abbasîler'e kadar Kazvin'in siyasî ve askerî tarihi ve sosyokültürel hayatına dair değerli bilgiler içerdiği için çalışmamızda en çok istifade ettiğimiz eser olmuştur.

B) Araştırmalar

Kazvin hakkında Türkiye'de ve yurt dışında oldukça az çalışma bulunduğundan çalışmamızda kullandığımız araştırma eserlerinin çok az bir kısmı doğrudan Kazvin tarihi ile ilgilidir. Bu çalışmalardan en fazla istifade ettiğimiz kitap *Kitabü't-Tedvin fi zikri ehli'l-ilm bi-Kazvin*⁵⁰ ile Râfî'nin *Tedvin* isimli eserinin yalnızca Kazvin tarihi ile Kazvin'e gelen sahâbî ve tabîni anlatan ilk cildine Ali Ömer tarafından yapılan tahkik ve dirasedir. Yazar, bu tahkik ve inceleme eserinde çoğunlukla Râfî'nin eserini kullanmakla birlikte klasik dönem coğrafya ve tarih âlimlerinden de istifade ederek çalışmasını zenginleştirmiştir.

Tezimize doğrudan katkısı olan araştırma eserlerinden bir diğeri de Akif Rençber'in *İslâm Fethinden Irak Selçuklularının Yıkılışına Kadar Kazvin'in Siyasî Tarihi*⁵¹ başlığıyla kaleme aldığı makalesidir. Tezimizde siyasî tarihin biçimlendirilmesinde etkili olan makalede Farsça kaynakların kullanılması da kayda değerdir. Kazvin tarihini anlatan diğer bir makale de Hüseyin Sütude'nin *Tarihçe-i Kazvin*⁵² isimli çalışmasıdır. Çalışmanın muhtevasında Kazvin'in siyasî tarihinin yanısıra coğrafyasına dair de değerli bilgiler bulunmaktadır.

Tezimizde ilgili ansiklopedi maddeleri de istifade ettiğimiz önemli araştırmalar olmuştur. Bunlardan *The Encyclopaedia of İslam*'ın birinci, üçüncü ve dördüncü

⁵⁰ Ebü'l-Kasım Abdülkerîm b. Muhammed b. Abdilkerîm Kazvîni Râfî, *Kitabü't-Tedvin fi zikri ehli'l-ilm bi-Kazvin*, thk. Ali Ömer, (Muhakkikin önsözü) Kahire, 2009.

⁵¹ Akif Rençber, "İslam Fethinden Irak Selçuklularının Yıkılışına Kadar Kazvin'in Siyasî Tarihi", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırma Dergisi*, İstanbul, 2012, sy. I, s. 225-265.

⁵² Hüseyin Kuli Sütude, "Tarihçe-i Kazvin", *Berresihâ-yî Tarihî*, c. IV, s. 1-38.

ciltlerinde bulunan ilintili bazı maddeler ile Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisindeki Kazvin, Deylem ve diğer ilgili maddeleri yeri geldikçe kullandık.

III. Coğrafi Durum

A) Kazvin ve Civarı

1) Kazvin Bölgesi

Kazvin, Tahran'ın 100 km kuzeybatısında⁵³, Elburz dağlarının güneyinde⁵⁴ ve Cibâl bölgesinin⁵⁵ kuzeyinde olup Deylem⁵⁶ hududunda büyük bir ovada kurulmuş İran şehridir.⁵⁷ Deniz seviyesinden yüksekliği 1290 metre⁵⁸ olup coğrafi konumu, 75° boylam ve 37° enlemindedir.⁵⁹ Kazvin, İslâm coğrafya âlimlerinin yedi iklimde ele aldıkları bölgelerin dördüncü ikliminde zikredilmektedir.⁶⁰ Şehir, tarih boyunca civar bölgelerle iletişim halinde olup Sâsânî dönemindeki önemli yolların güzergâhında bulunan sugûr⁶¹ kenttir. Yapılan arkeolojik çalışmalarda, Kazvin'in M.Ö II. yüzyıldan itibaren doğu-batı ve kuzey-güney yolları güzergahında İran'ın diğer önemli şehirlerine geçiş yolları üzerinde olduğu saptanmıştır. Kazvin'i kuzeyde Gilan'a bağlayan 6 yol ile güneyden Hürmüz körfezine geçişi sağlayan Seylan ve Gedûk geçitlerinin varlığı bunu kanıtlar niteliktedir.⁶² Her ne kadar 13. yüzyılda yaşayan Râfiî, "Kazvin doğuyu batıya bağlayan kesişim noktasında bulunan bir şehir değildir. Oraya giden ya ziyaret ya ticaret ya da cihat

⁵³ Guy Le Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri (Mezopotamya, İran ve Orta Asya) İslâm Fethinden Timur Zamanına Kadar*, çev. Adnan Eskikurt, Cengiz Tomar, İstanbul, 2015, s. 280.

⁵⁴ Marcel Bazin, "Kazvin" *DİA*, Ankara, 2002, XXV, 154-155.

⁵⁵ İslam kaynaklarında Cibâl ya da el-Cebel şeklinde geçen bu bölge Irak'ın doğu-kuzeydoğu sınırı boyunca uzayan, doğusunda Horasan ve Fâris çölleri, batısında Azerbaycan, kuzeyinde Hazar Denizi, güneyinde ise Irak ve Hûzistanın bulunduğu merkezî İran bölgesidir. Bu bölgeye Irak-ı Acem de denilmektedir. (Ayrıntılı bilgi için bkz. *Hudûdü'l-âlem*, s. 151; Kazvinî, s. 341).

⁵⁶ Deylem, güneyinde Kazvin, Torum ve Azerbaycan'ın bir kısmı, doğusunda Taberistan, batısında Azerbaycan ve Erran, kuzeyinde ise Hazar denizi olan ve Gilân olarak da isimlendirilen bölgedir. (Detaylı bilgi için bkz. İbnü'l-Fakih, s. 417; İstahrî, s. 204; İbn Havkal, 372).

⁵⁷ Sütude, s. 5; İbn Havkâl, II, 357.

⁵⁸ Mucez daireti'l-maârifî'l-İslamiyye, thr. Martin Theodor Houtsma ve dğr., Şârika, 1998 "Kazvin", XXVI, 8295.

⁵⁹ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, IV, 389; Ebü'l-Fidâ, *Takvîmü'l-büldân*, s. 418.

⁶⁰ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, IV, 342.

⁶¹ İslâm'a muhâlif devlet ve hânedanların sınırında bulunan İslâm şehirleridir. Sınırdaki bu şehirler askeri birliklerle güçlendiriliyor ve karşı cihetlere saldırılar buralardan düzenleniyordu. Bu sugûrlar, kara sugûru ve deniz sugûru gibi bulunduğu bölgenin yapısına göre çeşitli isimler almaktaydı. (İslâm sugûrları hakkında geniş bilgi için bkz. Ebü'l-Ferec el-Bağdâdî Kudâme b. Cafer, *Kitâbü'l-harac ve sînâtü'l-kitâbe*, nşr. Dâru'r-Reşid, Bağdat, 1981, s. 159-201).

⁶² Sütude, s. 97-98.

etmek için gider.”⁶³ şeklinde söylese de şehir, tarihte Kazvin denizi olarak da bilinen Hazar denizinden⁶⁴ güneydeki Hemedan ve Kum gibi şehirleri birbirine bağlayan bir konumdadır. Ayrıca Taberistan’dan Reşt’e ve Tebriz’e giden yolların da üzerinde yer almaktadır.⁶⁵

Ortaçağ İslâm coğrafyacıları Kazvin’in nu yollara konumunu, çevre ve şehir bölgelere olan mesafesini şu şekilde kaydetmişlerdir;

Kazvin, Cibâl bölgesinde Rey ve Ebher arasındadır.⁶⁶ İbn Havkâl’e göre Azerbaycan yolu takip edildiğinde Uz’dan⁶⁷ Kazvin’e iki günlük yol vardır. Kazvin ile Hemedan arasında ise şehir yoktur.⁶⁸ Bu iki şehrin arasındaki mesafe 30 mildir.⁶⁹ Kazvin’den Ebher’e 12 fersah, buradan Zencan’a 20 fersah,⁷⁰ Ave’ye ise 16 fersaktır.⁷¹ Ayrıca İdrîsî Rey ile Kazvin arasında 30 fersah olduğunu söylerken,⁷² İbn Hurdâzbih, bu mesafeyi 27 fersah olarak kaydetmektedir.⁷³ İstahrî’ye göre Azerbaycan üzerinden Rey’den Kazvin’e 4 merhale,⁷⁴ Kazvin’den Ebher’e 2 merhale, Ebher’den Zencan’a 2 günlük mesafe vardır.⁷⁵ Kazvin ile Deylem ile arasındaki mesafeyi ise İbn Hurdâzbih ve İstahrî 2 merhale 12 fersah olarak vermektedirler.⁷⁶

Kazvin’in hangi bölgeye dahil olduğu meselesine gelince; coğrafya âlimlerinin ekserisinin görüşüne göre Cibâl bölgesindedir.⁷⁷ Kazvinî, *Âsârü’l-bilâd* isimli eserinde Kazvin’in Cibâl’in merkezî şehirlerinden biri olduğunu söyler.⁷⁸ Ancak bazı coğrafya

⁶³ Râfî, *et-Tedvin*, I, 33.

⁶⁴ Ebû Muin Nâsır b. Hüsrev b. Harif Nâsır-ı Hüsrev, *Sefernâme*, thk. Yahyâ el-Haşşâb, Beyrut, 1983, s. 37.

⁶⁵ Mûce, XXVI, 8295.

⁶⁶ Ebü’l-Fidâ, *Takvîmu’l-büldân*, s. 419.

⁶⁷ Erran bölgesinde bir şehirdir. (Bkz. Yâkût el-Hamevî, *Mu’cemü’l-büldân*, I, 277).

⁶⁸ İbn Havkâl, II, 358.

⁶⁹ Ebû Abdullah Muhammed b. Muhammed b. Abdullah b. İdris el-Hammûdi el-Hüseynî Şerif el-İdrîsî, *Nüzhetü’l-müşâtâk fî ihtirâki’l-âfak*, nşr. Âlemü’l-kütüb, I-II, Beyrut, 1989, II, 676. 1 mil yaklaşık 2 km’dir. (Geniş bilgi için bkz. Walter Hinz, *İslâm’da Ölçü Sistemleri*, İstanbul, 1990, s. 77).

⁷⁰ İbn Havkâl, II, 358-361; İstahrî, s. 196; İdrîsî, II, 676.

⁷¹ Hasan b. Ahmed Mühellebî, *el-Kitâbü’l-azizi veya el-Mesâlik ve’l-memâlik*, haz. Teysir Halef, Dimaşk, 2006, s. 145.

⁷² İdrîsî, II, 676.

⁷³ İbn Hurdâzbih, s. 22.

⁷⁴ Merhale deve sırtında 6-8 fersaha tekabül etmektedir.

⁷⁵ İstahrî, s. 214.

⁷⁶ İbn Hurdâzbih, s. 57; İstahrî, s. 200.

⁷⁷ İbn Havkâl, II, 358; Ebü’l-Fidâ, *Takvîmu’l-büldân*, s. 408.

⁷⁸ Kazvinî, s. 342.

âlimleri Kazvin'i Deylem bölgesine dahil eder.⁷⁹ Hatta İbn Havkâl Kazvin ile birlikte genel kanaate göre Cibâl'den sayılan Rey, Ebher ve Zencan gibi vilayetleri de Deylem'den sayar.⁸⁰ İdrîsî de Kazvin'in bulunduğu mıntıkanın Deylem'e dahil olduğunu şu sözleriyle açıklığa kavuşturur: “Kazvin, Cibâl bölgesinin sınırında olup bazı dağları Deylem yayında bulunduğu için Deylem mıntıkasına katılır”.⁸¹ İstahrî de İbn Havkâl ve İdrîsî gibi Kazvin, Rey, Ebher ve Zencan'ı Cibâl'den ayrı tutarak onları Deylem'e dahil ettiğini söyleyerek sebebini “Cibâl'e bir yay gibi durur.” ifadesiyle açıklamaktadır.⁸² *el-Â'lâku'n-Nefîse* müellifi İbn Rüste ise bu iki görüşün de aksine Kazvin'i, Cibâl bölgesine nispet edilip de ondan olmayan aynı zamanda Horasan bölgesine de ait olmayan şehirler arasında sayarak Irak bölgesinin şehirlerine dahil eder.⁸³ Ancak bu ifadede Irak-ı Âcem'i mi Irak-ı Arab'ı mı kastettiği net değildir. Kanaatimize göre Kazvin'in Deylem'e nisbet edilmesinin asıl sebebi şehrin Cibâl ile Deylem sınırında olması ve o dönemlerde Deylem'e bakan dağlık alanların net sınırlarının bilinmesindeki güçlülüdür. Fakat Kazvin'i Cibâl bölgesi dahilinde saymak daha isabetli gözükmektedir. Zira Ebû'l-Fidâ'nın da dediği gibi Cibâl bölgesinin merkezi Hemedan ve kuzey sınırı Zencan olduğuna göre Kazvin de Cibâl'in Deylem'e bakan ancak Cibâl'den sayılan kuzey sınırındadır.⁸⁴

Kazvin her ne kadar bir ovada kurulmuş olsa da⁸⁵ etrafını dağ silsilelerinin çevrelediği bir bölgededir. Kuzeyinde büyük Elburz dağ silsilesi güneyinde ise Zagros dağları vardır. İbn Havkâl de Kazvin'in Deylem dağlarını yay gibi kuşatan şehirler arasında sayarak onun dağlara yakınlığını beyan eder.⁸⁶ Güneyindeki Hemedan, Hulvân ve Nihâvend ile güneydoğusundaki Rey şehri taraflarında dağlar bulunmaktadır.⁸⁷ Doğusunda ise dağ yoktur.⁸⁸ İbn Havkal, Fars sınırlarından Kâşan, Hemedân ve Kazvin-

⁷⁹ İbn Havkâl, II, 357, Abdullah b. Abdülazîz b. Muhammed Ebû Ubeyd el-Bekri, *Mu'cemu me'sta'cem min esmâi'l-bilâd ve'l-mevâzi*, thk. Mustafa es-Sekka, Beyrut, I-IV, 1983, III, 1072.

⁸⁰ İbn Havkâl, II, 357.

⁸¹ İdrîsî, s. 655.

⁸² İstahrî, s. 195.

⁸³ İbn Rüste, s.106.

⁸⁴ Ebû'l-Fidâ, *Takvîmu'l-büldân*, s. 408.

⁸⁵ Sütude, s. 5.

⁸⁶ İbn Havkâl, II, 357.

⁸⁷ Kazvinî, s. 442-47.

⁸⁸ Sütude, s. 5.

Deylem arasındaki dağların yerleşik dağlar olduğunu söyler.⁸⁹ Râfî de şehrin yakınında temiz havanın girmesine mâni olan büyük bir dağdan bahsetmektedir.⁹⁰

Bu dağların eteklerinde savunma amaçlı kaleler bulunabiliyordu. İsyanlılara karşı halk bu mevzilerden savunma yapıyor, hırsızlara karşı da siper alınıyordu.⁹¹ Bunlardan biri de kuzeyinde bulunan, Deylem'e karşı siper aldıkları dağdı. Nitekim Yakûbî ve Ebû'l Fidâ Kazvin'le Deylem arasında doğal bir set görevi gören dağlardan bahsederken bu dağları kastetmektedirler.⁹² Kazvin ve Deylem arasındaki bu doğal setler Sâsânîler döneminde olduğu gibi İslâm döneminde de aynı amaçla kullanıldı. Sonraki yıllarda ise hem Kazvin halkı hem de İsmailîler tarafından siper olarak kullanıldı. Dağın bir yamacı Kazvinliler'e diğer yamacı İsmailîler'e aitti.⁹³

Kazvin'i çevreleyen bu dağlardan isimleri bilinenler, Yele beşem⁹⁴ ve Tûr dağlarıdır. Kazvin'e üç fersah mesafe uzaklıktaki Yele karyesinin yakınında bulunan Yele Beşem dağı, Kazvin'e en yakın dağlardandır. Kazvinî bu dağa tırmanan birinin taşlar üzerinde bazı sûretler gördüğünü aktarır. Söylediğine göre taşların üstünde koyunlarını güderken değneğine dayanan bir çoban ve inek sağan bir kadın resmi ile beraber insan ve hayvan resimleri bulunmaktadır. Kazvinî, Kazvin halkının bu sûretleri bildiğini de zikreder.⁹⁵ Kazvin yakınlarındaki bir diğer dağ da Tûr dağıydı. Çok yüksek olduğu için zirvelerinde yaz kış kar eksik olmazdı. Ayrıca burada askerlerin namazlarını eda etmeleri için küçük bir cami inşa edilmişti.⁹⁶

2) Kazvin'e Bağlı Yerleşim Birimleri

Ele aldığımız tarihlerde Kazvin'e bağlı yerleşim yerlerine gelince; İbnü'l-Fakih Kazvin ve çevresinde toplamda yedi yüz altmış köy olduğunu kaydeder.⁹⁷ Bu sayının üç

⁸⁹ İbn Havkâl, II, 371.

⁹⁰ Râfî, *et-Tedvin*, s. 35.

⁹¹ Kazvinî, s.292; Safiyyü'd-din Abdü'l-mü'min b. Abdülhakk el-Bağdadi, *Merâsidü'l-ittıla ala esmâi'l-emkine ve'l-büka*, Beyrut, 1991, II, 705.

⁹² İbn Vâzih Ahmed b. İshak b. Ca'fer Ya'kûbî, *el-Büldân*, thk. Dârü'l-Kütüb, Beyrut, 2002, s. 77; Ebû'l-Fidâ, *Takvîmu'l-büldân*, s. 419.

⁹³ İbnü'l-Fakih, s.556; Kazvinî, s. 435.

⁹⁴ İbnü'l-Verdî bu dağı cebel-i Telâsim olarak kaydetmektedir. (Bkz. Sirâceddin Ömer Kureşî Maarî İbnü'l-Verdî, *Harîdetü'l-acâib ve feridetü'l-garâib*, thk. Enur Muhammed Zenati, Kahire, 2008, s. 289).

⁹⁵ Kazvinî, s. 347.

⁹⁶ İbnü'l-Verdî, s. 277.

⁹⁷ İbnü'l-Fakih, s. 495.

yüz olması da aktarılan bilgiler arasındadır.⁹⁸ Bizim dönem kaynaklarında Kazvin civarında uzaklıklarıyla kaydedilen bazı yerleşim yerleri ve kaleleri hakkında ulaştığımız bilgiler şu şekildedir:

Ahmedâbâd: Kazvin'e üç fersah uzaklıkta bir köydür. Ahmed'in inşa ettiği yer anlamına gelir. Ebû Abdullah Ahmet b. Hibetullah el-Kemûnî el Kazvinî inşa etmiştir.⁹⁹

Damsiyan: Kazvin'e on fersah uzaklıkta bir köydür.¹⁰⁰

Diylabâdî: Kazvin'in güneyinde 4 fersah uzaklıkta büyük bir köydür.¹⁰¹

Ebher: Sâsânîler döneminde Deylem'e karşı kullanılan kalelerden biriydi.¹⁰² İbn Havkâl burayı Kazvin'e bağlı şehirlerden saymıştır.¹⁰³

Edrend: Kaynak suyuyla meşhur bir Kazvin köyüdür.¹⁰⁴

Erdebheştik: Kazvin'e üç fersah uzaklıkta Kazvin'in bir köyüdür.¹⁰⁵

Farisciyn: Kazvin'e iki merhale uzaklıkta bir köydür.¹⁰⁶ İbn Havkâl'e göre Kazvin'in en önemli iki köyünden biridir. Diğerisi ise Segzâbâd'dır.¹⁰⁷

Hayl: Rey ile Kazvin arasında olup Kazvin'e 10 fersah uzaklıkta bir yerleşim yeridir.¹⁰⁸

İsterviyn: Kazvin'e iki merhale uzaklıkta tarım mahsulü bol olan bir köydür.¹⁰⁹

⁹⁸ Le Strange, s. 282.

⁹⁹ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, I, 117.

¹⁰⁰ Kazvinî, s. 365.

¹⁰¹ Hasan el-Kazvinî, s. 261.

¹⁰² Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, I, 83.

¹⁰³ İbn Havkâl, II, 377.

¹⁰⁴ İbnü'l-Verdî, s. 262.

¹⁰⁵ Kazvinî, s. 290.

¹⁰⁶ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cem'ul büldân*, IV, 227; Müstevfî, *Nüzhetü'l-kulûb*, s. 59.

¹⁰⁷ Le Strange, s. 282.

¹⁰⁸ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, II, 413.

¹⁰⁹ Kazvinî, s. 295.

Kâkızan: Kazvin'in nahiyelerinden biridir. Şiddetli rüzgarlarıyla bilinir. Köylerinden biri âlim Nizameddin-i Şinâzendî'yi yetiştiren Şinâzendî köyüdür.¹¹⁰

Râmend: Kazvin'in büyük yerleşim birimlerinden olup merkezi Karkısın ve Hayârec'tir. İhrûz ve Zehra isimli nahiyeleri de vardır. Zehra mâmur ve suyu bol bir nahiyedir. Rey'in sahibi Redâ burayı bağışlamıştır. Daha sonraları kızının adı Zehra ile anılmıştır.¹¹¹

Rüstemâbâd: Kazvin'e bağlı bir bucaktır. Mûsâ el-Hadî burayı satın alıp Kazvin halkının maslahatına ve gazilere vakfetmiştir.¹¹²

Şehristan: Sâsânî Kistrâsı II. Şâpûr'un Kazvin'de kurduğu ilk yerleşim yeridir. el-Medinetü'd-dâhile sınırları içindedir.¹¹³

Tarzek: Kazvin'e uzaklığı belirtilmeyen meşhur köylerindendir.¹¹⁴

Tâlekân: Kazvin ve Ebher arasında bir beldedir.¹¹⁵ Müellifi meçhul coğrafya kitabı *Hudûdü'l-Âlem* 'de Rey'e dahil edilirken¹¹⁶ Râfî buranın Kazvin'e bağlı olduğunu söyler.¹¹⁷ Sem'ânî ise Tâlekân isminde iki yerleşim yeri olduğunu bunlardan birinin Horasan'da bir diğeri de Kazvin'de bulunduğunu aktarmaktadır.¹¹⁸

Tarm: Kazvin'in kuzeyinde büyük bir nahiyedir. Tarm'a bağlı birçok köy mevcuttur. Tarm, kuzeyde yer aldığı için dağlık bir alanda bulunmaktadır. Buna karşın otlak ve verimli bir toprağa sahiptir.¹¹⁹

¹¹⁰ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, IV, 298; Safiyyü'd-din el-Bağdâdî, III, 1059; Müstevfî, *Târih-i Güzide*, s. 638.

¹¹¹ Râfî, *et-Tedvîn*, I, s.48.

¹¹² Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, III, 43.

¹¹³ Müstevfî, *Târih-i Güzide*, s. 630.

¹¹⁴ Kazvinî, s. 409.

¹¹⁵ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, IV, 7.

¹¹⁶ *Hudûdü'l-âlem*, s. 152.

¹¹⁷ Ebû Sa'd Abdülkerim b. Muhammed b. Mansur el-Mervezî Sem'ânî, *el-Ensâb*, thk. Abdurrahman b. Yahyâ el-Muallimi el-Yemani, Haydarâbâd, 1962, IX, 8; Râfî, *et-Tedvîn*, s.48; İbn Hallikân, I, 233.

¹¹⁸ Sem'ânî, IX, 8.

¹¹⁹ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, IV, 32.

Tiyrem: Kazvin'in batısında korunaklı bir kale, aynı zamanda bir yerleşim yeridir.¹²⁰

Turûz: Kazvin'in büyük köylerinden olup suyu ve mahsulü bol olan bir yerdir.¹²¹

Uz: Kazvin'e olan mesafesi tespit edilemeyen Kazvin'in meşhur kalelerindendir.¹²²

Yel: Kazvin'e üç fersah uzaklıkta Yele Beşem dağına yakın bir köydür.¹²³

Zencân: Yâkût el-Hamevî'nin *Mu'cemü'l-Büldân* isimli eserinde Kazvin'e yakın müstakil bir belde olarak geçerken¹²⁴ Râfî *et-Tedvîn*'de burayı Kazvin sınırlarına dahil etmektedir.¹²⁵

Bu yerleşim birimlerinin yanında Râfî; Sühreverd, Secâin, Ceykân, Bâcerun ve Zencân'ın hem Deylem hem de Kazvin yörelerinden sayılabileceğini söyler.¹²⁶

Ayrıca Nazîrâbâd¹²⁷, Kündür¹²⁸, Mâstikin¹²⁹, Hıyâzec¹³⁰ de müerrihler ve coğrafya âlimlerinin Kazvin iline dahil ettikleri ve mesafelerini tespit edemediğimiz diğer köylere aittir.

Kazvin bir İslâm serhaddi olması hasebiyle birçok kaleye sahipti. Bu kalelerin çevresinde halktan kimseler yaşıyordu. Şehrin merkezinde de Rabazda (dış şehir) da kalesi vardı.¹³¹ İç kale, Kazvin'in kurucusu Şâpur Zü'l-ektâf'ın inşa ettiği, Berâ b. Âzib'in de orayı fethederken konakladığı kaledir.¹³² Bunun dışında Deylem dağları tarafında

¹²⁰ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, II, s. 66.

¹²¹ Kazvinî, s. 410.

¹²² Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, I, 277

¹²³ Kazvinî, s. 347.

¹²⁴ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, III, 152

¹²⁵ Râfî, *et-Tedvîn*, I, 48.

¹²⁶ Râfî, *et-Tedvîn*, I, 48.

¹²⁷ Kazvinî, s.468.

¹²⁸ Sem'ânî, II, 157.

¹²⁹ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, V, 42.

¹³⁰ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, II, 409.

¹³¹ Makdîsî, s. 392.

¹³² İbnü'l-Fakîh, s. 557.

Kazvin topraklarına nâzır Sercihan kalesi¹³³, Kazvin'e iki fersah uzaklığında bir dağın eteğindeki Arslan Keşad kalesi¹³⁴ ile Rüstembûye,¹³⁵ Firdevs,¹³⁶ Bihistân,¹³⁷ Errân¹³⁸ ve Alamut¹³⁹ en meşhur Kazvin kalelerindendir.

Bu yörelerin dışında civar illerden Kazvin'e sonradan eklenen bazı nahiyeler ve köyler de bulunmaktadır. İslam döneminde Kazvin'e dahil edilen yörelerden biri Destebâ'dır. Destebâ ve Beşeriyet bölgesi Hârûn er-Reşid döneminde Kazvin topraklarına katılmıştır.¹⁴⁰ Destebâ'nın bir kısmı Rey, bir kısmı Hemedan tarafındaydı. Rey tarafında 40 köy Hemedan tarafından da birkaç köy vardı.¹⁴¹ Temim kabilesinden Kazvinli Hanzala b. Hâlid b. Ebû Mâlik, Rey'den Kuhpâye ve Merzî ile Hemedan'dan Harekân dışındaki toprakları Kazvin topraklarına dahil etti.¹⁴² Râfiî'ye gelince o, Destebâ hakkında coğrafya âlimi Ceyhânî'nin günümüze ulaşmayan *el-Mesâlik ve'l-memâlik* isimli kitabından alıntı yaparak Destebâ'nın 254 (868) yılında Mûsâ b. Boğa tarafından Kazvin'e katıldığını, böylece şehrin genişlediğini söyler.¹⁴³ İslam'ın ilk dönemlerinde Kazvin'den önce Deylem'e gazveler Destebâ ve Ebher üzerinden yapıldığından¹⁴⁴ askerî konumu olan bu kentler ileriki dönemlerde Kazvin'e ilhak edilmiştir.

Harun er-Reşid, halifeliğinde Hemedan'dan Ebherrud ve Velân Merz nahiyelerini ve Ebher'e ait Kâkezan'ın¹⁴⁵ bazı sınırlarını yenileyip Kazvin'e ekledi. Bu yerler ondan sonraki yöneticilerin de elinde kalmaya devam etti. Yine o, Rey'den Zehra, Kuhpâye ve Merzî'yi Hemedan'dan Harkânin ve Hurid-i Suflâ'yı Tâlekân'dan Seffâh ve

¹³³ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, II, 705.

¹³⁴ Kazvinî, s. 292.

¹³⁵ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, III, 43.

¹³⁶ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, IV, 248.

¹³⁷ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, I, 515.

¹³⁸ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, I, 136.

¹³⁹ Alamut kalesi, Sâsânî döneminde kralların emri ile inşa edilmiştir. Önceden kalenin olduğu mevziye kartalları avlanmaya yolluyorlardı. Bölgenin korunaklı olduğunu görünce oraya bir kale inşa ettiler ve kaleye kartalın eğitilmesi anlamına gelen er-Ramut adını verdiler. Zaman içinde Alamut halini aldı. (Bkz. İmadüddin el-Melikü'l-Müeyyed İsmail b. Ali Ebû'l-Fidâ, *el-Muhtasar fî ahbârî'l-beşer*, nşr. el-Matbaatü'l-hüseyniyyeti'l-misriyye, I-IV, Kahire, 1907, II, 214).

¹⁴⁰ Müstevfî, *Târih-i Güzide*, s. 633-634.

¹⁴¹ İbnü'l-Fakîh, s. 556; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, II, 454.

¹⁴² Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, II, 454 ; Hamdullah Müstevfî, *Târih-i Güzide*, s. 634.

¹⁴³ Râfiî, *et-Tedvin*, I, 47.

¹⁴⁴ İbn Hurdâzbih, s. 261; İbnü'l-Fakîh, s. 557.

¹⁴⁵ Müstevfî'nin aktardığına göre Kâkezan yakınlarında bir köprü ve yakınında bir kümbet bulunmaktaydı. (Bkz. Müstevfî, *Târih-i Güzide*, s. 640).

Kasru'l-Berâzin ve Deylem'den Pişkil Dere nahiyelerini Kazvin topraklarına dahil etti.¹⁴⁶ Şehir, Tâhirîler döneminde de yeni nahiyelere kavuştu. 241 (855) yılında Hemedan'dan Nesâ, Selkanrud ve Harekân rustakları Kazvin'e bağlanarak şehre bağlı yerleşim birimleri oldukça artmıştır.¹⁴⁷ Böylece şehir, güneyden, doğudan ve kuzeyden genişletilerek hem nüfusu büyümüş hem de saldırılara karşı daha dayanıklı hale getirilmişti.

3) Kazvin ve Cibâl Bölgesinin İklimi

Kazvin'in bulunduğu Cibâl bölgesi soğuk iklime sahip dağlık bir bölgedir. Mes'ûdî, Irak hükümdarlarının yazın Irak'ın sıcağından ve haşeratından korunmak için “Ne var ki kışın Cibâl'in zemheri soğuğu, karı ve yağmuru dolayısıyla kışı Irak'ta geçirirlerdi” sözleriyle Cibâl'e geldiklerini söylemektedir.¹⁴⁸ Makdisî de “Cibâl öyle soğuktur ki orada insanların yanakları çatlar, yüzleri sararır ve burunları akar” sözüyle bu rivayete destek çıkmıştır.¹⁴⁹ Kazvin ise özellikle kuzeydeki dağlık kısmı ile bölgenin en soğuk şehirlerindendir.¹⁵⁰ Kısırâlar döneminde de Kazvin, meliklerin sayfiye yeri idi. Sonbaharda ve kışın Rey'de ikamet eden melikler yazın serin olduğu için Kazvin'e gelirlerdi.¹⁵¹ Kazvin, böyle bir iklime sahip olduğundan dolayı ılıman iklimde yetişen meyveler burada nadiren bulunur ya da dışardan getirilirdi.¹⁵²

Kazvin'de yağışlar kısıtlı olup suyu azdı.¹⁵³ Bazen bir sene bazen de 5 sene su bulunamayabilirdi.¹⁵⁴ Su, yalnızca içme suyuna yetecek miktardaydı.¹⁵⁵ İbn Havkâl, “Kazvin, suyu yağmurdan ve kuyulardan elde edilen bir şehirdir. İçme suyu için küçük bir kanalı vardır ve fazlası artmaz” der.¹⁵⁶ Kazvin'in Ortaçağ'da Rey, Nîşâbur ve İsfahan gibi büyük İran şehirleriyle kıyaslanamaz olması da iklimin kurak, yağışının az olmasındandır.¹⁵⁷ Ancak coğrafya alimlerinin aktardığına göre Kazvin'in suyu az olmakla

¹⁴⁶ Hamdullah Müstevfî, *Târih-i Güzide*, s. 633-34, 640

¹⁴⁷ İbnü'l-Fakîh, s. 495,557; Râfî, *et-Tedvîn*, I, 47.

¹⁴⁸ Mes'ûdî, *et-Tenbih ve'l-işraf*, s.33.

¹⁴⁹ Makdisî, s. 384.

¹⁵⁰ İbnü'l-Fakîh, s. 417; Makdisî, s. 257.

¹⁵¹ Müstevfî, *Târih-i Güzide*, s. 646.

¹⁵² Kazvinî, s. 410.

¹⁵³ Müstevfî, *Târih-i Güzide*, s. 635.

¹⁵⁴ Râfî, *et-Tedvîn* s.49.

¹⁵⁵ *Hudûdü'l-âlem*, s. 108; İdrîsî, s.678.

¹⁵⁶ Ebü'l-Fidâ, *Takvîmu'l-Büldân*, s. 419.

¹⁵⁷ R. M. Hillenbrand, “Kazwin”, *The Encyclopedia of Islam*, ed. E. Van Donzel, B. Lewis and CH. Pellat, Leiden, 1997, IV, 857.

birlikte toprağı bereketli ve mahsulü boldu. Toprağı bir defa güzelce sulamak yeterli hasat almaya yetiyordu.¹⁵⁸

B) Kazvin Şehri

1) Şehrin Kuruluşu

Rivayetlere göre Kazvin şehri Şâpûr Zü'l-ektâf olarak anılan Sâsânî İmparatoru II. Şâpûr (309-379) tarafından Hazar deniziyle Ebher nehri arasında inşa edilmiştir.¹⁵⁹ Bu tarihten evvel Kazvin, Kûhenber ismi ile bilenen bir mezarlığın bitişiğinde küçük bir köyden ibaretti. Şehrin bu dönemdeki inşasına dair en eski bilginin bu olmasına karşın, köyün kim tarafından ve nasıl kurulduğu bilinmemektedir.¹⁶⁰ II. Şâpûr, bu köyü şehir görünümüne kavuşturan ilk kişidir.

Sâsânî Devletinin Destabâ ve Kâkızân nahiyelerinin başında Merzübân¹⁶¹ lakaplı yöneticisi, şimdi Gilân olarak anılan Fars ülkesinin kuzeyindeki Deylem yakınında, Deylemliler cihetinden gelecek saldırılarına karşı devletin sınırlarını koruyordu. Ancak saldırıların ardı arkası kesilmiyor, barış yapılsa dahi Deylemliler bunu derhâl bozuyor ve iki bölgeye de hâkim olmak istiyorlardı. II. Şâpûr, Merzübân'a Deylemliler'in saldırılarına karşı bir kale vazifesi görecektir Kazvin'in inşa edilmesini emretti. II. Şâpûr, o dönemdeki Araplarla olan mücadelesinden sonra Kazvin haricinde de savunma amaçlı şehirler kurmuştu.¹⁶²

II. Şâpûr'un emrinden sonra hemen inşa çalışmaları başlatıldı. Ancak Deylemliler gündüz yapılan her türlü yapıyı gece yıkıyorlar ve şehrin mâmur bir görünüm kazanmasına engel oluyorlardı. II. Şâpûr "Onları mal ile meşgul edin." diyerek

¹⁵⁸ İbn Havkâl, II, 380; *Hudûdü'l-âlem*, s.106; İstahrî, s.211; Râfî, *et-Tedvîn*, s.35,49.

¹⁵⁹ Kazvin'in kurucusu Farsça ve Arapça kaynaklarda umûmiyetle II. Şâpûr (Şâpûr Zü'l-ektâf) olarak geçmektedir. Üstelik bu dönemde II. Şâpûr, Arap ve Rumlar'la olan mücadelesinden ötürü başka savunma şehirleri de inşa etmiştir. (Bkz. *Gerdîzî*, s.74-75; Râfî, *et-Tedvîn* I, 41,42.) Ancak kimi araştırmacılar Kazvin'in kurucusunun I. Şâpûr (Şâpûr b. Erdeşir) olduğunu aktarmaktadırlar. (Bkz. Hillenbrand, s. 857.) Burdaki karışıklığa Müstevfî şöyle cevap vermektedir: "Kazvin'in temelleri I. Şâpûr yani Şâpûr b. Erdeşir döneminde atılmış ancak şehrin bilinen en eski kısmı şehristan II. Şâpûr tarafından inşa edilmiştir." (Bkz. *Nüzhetü'l-kulûb*, s. 57).

¹⁶⁰ Râfî, *et-Tedvîn*, I, s.41; Müstevfî, *Târih-i Güzîde*, s. 631.

¹⁶¹ Sâsânî döneminde sınır bölgesi komutanlarına verilen unvandır. (Bkz. Tahsin Yazıcı, "Merzübân", *DİA*, Ankara, 2004, XXIX, 255).

¹⁶² *Gerdîzî*, s.74; İbnü'l Belhî, *Farsnâme*, thk. Yûsuf el-Hâdi, Kahire, 2001, s. 72.

Deylemliler'i oyalamak istemiş ancak fayda vermemişti. Bu sırada o, iç işleri ve Arap saldırılarıyla da meşguldü. Ancak bunları bertaraf ettikten sonra hemen Kazvin'deki duruma müdahale etmek için Deylem'e doğru yola çıktı. Havanın biraz ısınmasını beklemek üzere Deylem yakınlarında Esmerd adındaki bölgede bir müddet kaldı. Hava ısıyınca ordusuyla beraber Deylem ülkesine girdiler ve çetin bir savaş başladı. Birçok Deylemli'yi öldürdüler. Savaşın sonunda neredeyse Hazar denizine kadar ilerlemişlerdi. Bu savaştan sonra Deylemliler ile aralarında büyük bir husumet başladı.¹⁶³ Bundan sonra Farslılar Kazvin'de devamlı nöbet tutan askerler görevlendirdiler. Kazvin ile Deylem arasındaki dağın güvenli bölgesindeki bu askerler Deylem ile savaş halinde iken ya da Deylem'le kısa ateşkesler döneminde de sınırı hırsızlardan korumak için gece gündüz nöbet tutarlardı.¹⁶⁴

Hamdullah Müstevfi'ye göre II. Şâpur'un Kazvin'i inşa etmesinin bir sebebi de orayı kutsal addetmesidir. Şöyle ki; Rumlar'dan kaçıp İran'a geldiğinde orada konaklamış, Kayserden kaçan diğer vezirleri ve maiyetindeki birkaç kişiyle birleşip Kayser ile savaşmaya gidip muzaffer olmuştu. Hükümdar olunca da Kazvin topraklarında yaşadıklarına ithafen bir şehir inşa edilmesini emretmişti.¹⁶⁵

Şehir, ilk olarak kurucusu II. Şâpur'un ismiyle "Şâd-ı Şâpûr" olarak anılmıştır.¹⁶⁶ Şehrin bu ilk kurulan kısmına İslâm dönemlerinde 'Şehristan' denilmiştir.¹⁶⁷ Ancak Kazvin, bilinen en eski tarihlerden itibaren savunma amaçlı kurulduğu için şehre verilen isimler yine bu çerçevede "korunaklı bölge" veya "sınır bölgesi" gibi anlamları taşımaktadır. Kazvin ismi, Râfî' de ve diğer kaynaklarda geçtiğine göre, henüz inşa edilmeden bulunduğu sınır bölgesine verilen bir isimdi. Kazvin, Farsça "Keşvin" kelimesinin Arapçalaştırılmış halidir. Bu kelimeye âlimler farklı mânalar vermektedir. Râfî, Ahmed b. Ebû Abdullah el-Berkî'den şöyle nakletmiştir: "Kazvin garnizon bir kentti. Sâsânî hükümdarları oraya ordu gönderip sınır bölgesini koruyorlardı. Deylem'e karşı yapılacak savaşa hazırlıkları yürütebilmek için oraya asker ocağı kurulurdu. Bir gün ordu komutanı karargâhından çıkıp uzak bir mevziye bakarak "Ân kiş vin" (şu bölgeyi

¹⁶³ Râfî, *et-Tedvîn*, I, 41-42.

¹⁶⁴ Belâzûrî, s. 313.

¹⁶⁵ Müstevfi, *Târih-i Güzide*, s. 631.

¹⁶⁶ Müstevfi, *Târih-i Güzide*, s. 630.

¹⁶⁷ Kazvinî, s. 435.

muhafaza edin) diyerek askerlerini oraya gönderdi. Bu olaydan itibaren bölgenin ismi “Keşvin” (korunaklı yer) olarak kalmış ve zamanla Arapların kullanımı olan Kazvin şeklini almıştır.”¹⁶⁸ Aynı rivayet *Târih-i Güzide*’de geçmekle birlikte “An kiş vin” için “eğriliğe dikkat et, orduyu düzene sok” anlamı verilmiştir.¹⁶⁹ İbn Hurdâzbih ise İslâm’ın sugûr bölgeleri bölümünde: Kazvin kalesinin Farsça’da Keşvin olarak isimlendirildiğini ve yüksek sınır anlamına geldiğini söylemektedir.¹⁷⁰

İbnü'l-Fakîh’in aynı rivayeti destekler mahiyette *Kitabü'l-büldân*’da aktardığına göre Bekir b. Heysem’in oranın sınır bölgesi olmasına atfen ‘Keşvin’ yani korunaklı bölge kelimesinin Arapçalaşmış hali şeklinde söylediğini aktarmaktadır.¹⁷¹ Yâkût el-Hamevî’ye göre ise Kazvin, ismini şehrin işlevine binaen Farsça’da savunma kalesi anlamına gelen “Kişrin” ismiyle anıldığı için almıştır.¹⁷²

Kazvîn kelimesinin kökeni hakkında bir farklı görüş, onun ‘قسا يقسو’ (kasâ, yeksû) filinden geldiğidir. Öyle ki Kazvin kelimesindeki “ز” (ze) harfi ‘س’ (sin) harfinden tekallüb etmiş ve “فعلين” kalıbına girerek “Kasvin” olmuştur. Anlamı bir maddenin katı olması bir kişinin kasvetli ve şedid olmasıdır.¹⁷³ Bu manaya göre dolaylı yünden de olsa şehrin korunaklı ve sağlam yer anlamına geldiğini teyit ettiğini söyleyebiliriz.

Kazvin kelimesinin etimolojik değerlendirmesine farklı bir bakışı Kâşgarlı Mahmut’un eseri *Dîvânü Lugâti’t-Türk*’te görmekteyiz. Kâşgarlı eserinde “kaz” kelimesinin Türkçe’den geldiğini ve hükümdar Efrâsiyab’ın kızının ismi olduğunu, kızı bir seferde Kazvin bölgesinde oynadığı için de Kazvin kelimesinin anlamının “Kaz’ın oyunu, oynadığı yer” olduğunu söylemektedir.¹⁷⁴

¹⁶⁸ Râfiî, *et-Tedvîn*, I, 39.

¹⁶⁹ Müstevfî, *Târih-i Güzide*, s. 630

¹⁷⁰ İbn Hurdâzbih, s. 261.

¹⁷¹ İbnü'l-Fakîh, s. 556.

¹⁷² Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, IV, 342.

¹⁷³ Râfiî, *et-Tedvîn*, I, 39.

¹⁷⁴ Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânü Lugâti't-Türk*, çev. Ahmet B. Ercilasun, Ziyat Akkoyunlu, Ankara, 2015, s. 409.

Bazı doğu araştırmacılarınca ise Kazvin, coğrafi yakınlık sebebiyle Hazar denizine(Caspian sea) de ismini veren “Kaspî” isimli bir kavme matuftur.¹⁷⁵

2) Kazvin'in Topoğrafyası

a. Dış Sûr ve Varoşlar (Rabaz)

Kazvin, coğrafya âlimlerince iki medineli şehir olarak tasvir edilmektedir. Bunlara iç ve dış şehir de diyebiliriz. el-Medinetü'd-dâhile de denen iç şehri kuşatan yerler rabaddır. Kazvin'in varoş kısımları, sûr ve bu sûrun etrafına sonradan inşa edilen Mûsâ ve Mübârek mahalleleri ile tamamlanmıştır.

Sûr çalışmaları halife Hârûn er-Reşid'in emriyle onun döneminde başladı. Sûrun yanına büyük cami inşa edildi ve ticari amaçlı yeni dükkanlar açılıp halkın hizmetine sunuldu.¹⁷⁶ Hârûn er-Reşid döneminde örülen sûrlar Kazvin'in Mûsâ ve Mübârek mahallelerini ihata ediyordu. Ancak Hârûn er-Reşid döneminde yapımı bitmeyen bu sûr halife Mu'tez döneminde Türk komutan Musa b. Boğa tarafından 254 (868) yılında tüm dış şehri ihata edecek şekilde tamamlandı. Bu, iç ve dış mahalleleri koruma projesiydi. Mûsâ bu işe büyük miktarda harcama yaptı.¹⁷⁷

Müstevfî, *Tarih-i Güzide*'de Hârûn er-Reşid'in sûr ve çevresindeki imarını şöyle aktarmaktadır: “Hilafet sırası Harun er-Reşit'e ulaşınca alanı küçük olan bir Mescid-i cami inşa ettirdi. Batı tarafına mahfiller yaptı. Sûrun temelini attı. Öyle ki her üç mahalle ve bunlara bağlı olan yerler oraya dahil oldu. Orası ‘Reşid-i Âbâd’ olarak anıldı. Fakat hisar, Hârûn er-Reşid'in ölümü dolayısıyla yarım kaldı. Oğullarından Mu'tasım Kazvin şehrinin sûrunun tamamlanması için çaba harcadı. Ancak zamanı el vermedi. Bu sûru Mûsâ b. Boğa tamamladı. Hisar 373/983 yılında yeniden onarıldı.”¹⁷⁸ Şehrin sûru ve kapılarının tamamlanmasında katkısı olan bir diğer kimse Kazvin kadısı Kâdî Sadreddin'dir. O, surları tamamlayıp şehrin kapılarını da yüksek bir şekilde tuğla kullanarak inşa etmişti. Surların bir kısmını balçık bir kısmını tuğla kullanarak yapmış,

¹⁷⁵ Rençper, s. 227.

¹⁷⁶ İbnü'l-Fakîh, s.559, Râfiî, *et-Tedvîn*, I, 43; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, IV, 343; Kazvinî, s. 435.

¹⁷⁷ Râfiî, *et-Tedvîn*, I, 43; Mucez, XXVI, 8294.

¹⁷⁸ Müstevfî, *Târih-i Güzide*, 632.

şehrin genişlemesinde büyük rol oynamıştı.¹⁷⁹ Şehrin kapıları da surla beraber tamamlanmıştı. Yapımında tuğla kullanılmış ve yüksekçe örülmüştü.¹⁸⁰ Bu kapılardan doğu tarafına bakan ve Rey'e açılan Belisan kapısıydı.¹⁸¹ Kapılar şehre hâkim bakışı sağlayan en iyi konumdaydı. Nitekim Hârûn er-Reşid, bazı günler Kazvin halkının ahvâlini izlemek üzere büyük Kazvin şehir kapısının üzerindeki bölmeye çıkardı.¹⁸²

Sûrun yanında savunmayı sağlamak ve askerleri yerleştirmek için iki mahalle inşa edildi. Bunların tamamlanmasıyla Rabaz'da (dış mahallelerde) yerleşim başlamıştı. Bunlardan ilki 'Medine-i Mûsâ' diye isimlendirilen, halife Mûsâ el-Hadî'nin 168 (784)'de inşa ettiği mahalledir. Bu mahalle Said b. Âs'ın inşa ettiği kalenin karşısındaydı.¹⁸³ Hamdullah Müstevfî'nin aktardığına göre burası Dezec ve Cûsek yörelerinin içerisindeydi ve oraya "Şehristâne" ismi veriliyordu.¹⁸⁴

İkincisi de halife el-Hadî'nin azatlısı Mübârek et-Türkî'nin 176 (792)'de kurduğu mahalledir. Mübârek, burada bir kale inşa etti ve çevresine mevâlisini yerleştirdi.¹⁸⁵ Mahallenin sınırlarında kendi adıyla inşa ettiği bir cami de bulunmaktaydı.¹⁸⁶ Burası *Târih-i Güzide*'nin anlatımıyla Destric ve Dezec mahallelerinde olup, 'Mübârek Abâd' olarak isimlendiriliyordu.¹⁸⁷ Râfî, Medine-i Mübârek'in kendi dönemine kadar (6/13. yy.) ayakta ve yerleşik olduğunu, Medine-i Mûsâ'nın ise izinin kalmadığını ve yerini mezralar ve bağların aldığını söylemektedir.¹⁸⁸ Hasan el-Kazvinî bu mezraların yakınında Kazvin'in meşhur âlimlerinden Meymûn b. Avn el-Kâtib'in yaptırdığı ve "Meymûn Dez" olarak anılan yapıların da kaldığını söylemektedir.¹⁸⁹

¹⁷⁹ Kazvinî, s. 563.

¹⁸⁰ Kazvinî, s. 563.

¹⁸¹ İbn Havkâl, II, 378.

¹⁸² Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, IV, 343.

¹⁸³ İbnü'l-Fakîh, s.559; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, IV, 343.

¹⁸⁴ Müstevfî, *Târih-i Güzide*, s. 631.

¹⁸⁵ Belâzûrî, s. 315; İbnü'l-Fakîh, s. 559; Râfî, *et-Tedvîn*, IV, 60; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, IV, 79.

¹⁸⁶ Râfî, *et-Tedvîn*, IV, 60.

¹⁸⁷ Müstevfî, *Târih-i Güzide*, s. 631.

¹⁸⁸ Râfî, *et-Tedvîn*, I, 434.

¹⁸⁹ Hasan el-Kazvinî, s. 281.

Şehrin dış sûrunu ise tarım alanları ve bostanlar kuşatmaktaydı.¹⁹⁰ Bu tarım alanlarını Kazvin'in beş ırmağı suluyordu. Halk, topraklarını sulamak için bu ırmaklardan istifade ederdi. Bunlardan ilki Dezec ırmağıdır. Cûsek mahallesinin üzüm tarlalarını sulardı. Ancak bazen taşıp binalara zarar verdiği de olurdu. Kolları şehrin dışında batı, kuzey ve güney yönüne kadar ulaşırdı. Bu yöndekiler Ebher ve Ardak mahallesi halkının su ihtiyacını giderirdi. İkincisi Ernuk¹⁹¹ ırmağıdır. Bu vadideki suyla Desterc, Damgan ve Rey'in üzüm tarlaları ve şehrin bazı bağları sulanırdı. Üçüncüsü Zerâre ırmağıdır. Bu ırmak Ebher ve Cûsek yolundan geçerdı. Dördüncüsü Samir ve sonuncusu Reşteşkûn ırmaklarıdır. Bunların suyu iki nehir arasındaki kanallara giderdi. Bu kanallar şehir bahçelerinden ayrı diğerleri ise birbirlerine bağlıydı. Şehir etrafında bir kemer gibi ihtiyat alanı konulmuştu. Bu, 3 bin cerib¹⁹² kadardı. Râfî bu nehirlerin temiz olduğunu aktarır.¹⁹³

Bu su kaynaklarından istifade etmek için zamanla Kazvin'de yöneticiler ve hayır sahipleri tarafından su kanalları açılmıştır. Râfî ve Hamdullah Müstevfî Kazvin'de bulunan sekiz su kanalının isimlerini ve yerlerini detaylıca anlatmışlardır:

İlki Dezec mahallesinden geçerek uzak yakın birçok köyün su ihtiyacını karşılayan Tayfûriyye kanalıdır. Kanalin, Tarhâniyye ve Matabâdiyye isminde iki kolu vardır. Emîr Celâleddin-i Tayfûr yaptırmıştır. İkincisi Emîr Zâhit Humartaş'ın yaptırdığı ve yapımına 12 bin dinar infak ettiği Humartaşî kanalıdır. Bu kanal şehrin büyük bir kısmından geçmektedir. Üçüncüsü Eski Zûrâriyye kanalıdır. Dördüncüsü Seydiyye kanalı olup Destric mahallesindedir. Bu kanalı ilk açan ve kullananların Kazvin'deki Ali evladı olduğu söylenir. Beşinci kanal Hâtuniyye kanalıdır. Samgan ve Rey mahallelerinde yer alıp vadi suyundan beslenmektedir. Bu sebeple çoğunlukla taşmalar yaşanabilmekteydi. Altıncısı Hâcibi kanalı olup Ebher mahallesindedir. Yedincisi Melikî kanalıdır. Ebher Ardak mahalleleriyle Rey'den geçer. Bu kanalı Melik Said-i İmâmeddin-i Yahyâ-i İftiharî açtırmıştır. Melikî kanalı dışındakiler ortak kullanıma açıktı. Melikî kanalı vakfedenin isteği üzerine yalnızca Mübârekiyye bahçelerini ve mezarını sulamak

¹⁹⁰ İstahrî, s. 211; Kazvinî, s. 434.

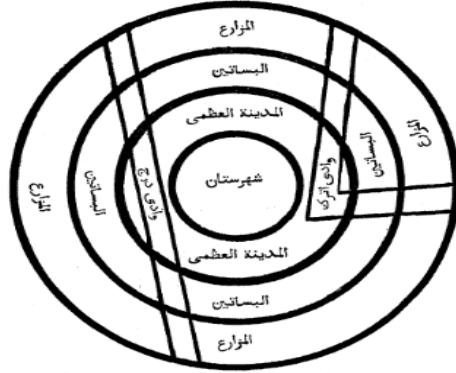
¹⁹¹ Tarih-i Güzidede “ernezek “olarak geçmektedir. (Bkz. Müstevfî, *Târih-i Güzide*, s. 635).

¹⁹² Ortaçağ'da 1 cerib 1592 metrekareye tekabül etmekteydi. (Geniş bilgi için bkz. Hinz, s. 81).

¹⁹³ Râfî, *et-Tedvin*, I, s. 49; Müstevfî, *Târih-i Güzide*, s. 634-35.

için açılmıştı. Suyunu içmek ve abdest almak serbest olmakla birlikte diğer bahçelere zirâi sulama yapmak üzere götürmek yasaktı.¹⁹⁴

Kazvinî, *Âsârü'l- bilâd* isimli eserinde şehrin planı ve bazı vadilerin nerelerden geçtiğini şu şekilde resmetmiştir:

b. Şehristan (Asıl Şehir)

Kazvin'in İslâm dönemindeki en önemli işlevi, Sâsânîler'de olduğu gibi Deylem cihetinden gelecek saldırıları engellemek ve oraya gazvelerde bulunmaktı.¹⁹⁶ Kazvin İslâm'ı kabul etmeden önce Şâpûr Zü'l-ektâf'ın kurduğu Şehristân denen iç şehirden başka mâmur bir alana sahip değildi. Bu şehrin savaş tipine uygun yuvarlak bir biçimi vardı. Çünkü bu biçim o dönemlerde düşmana karşı kurulan İran şehirlerin genel özelliklerindendi. Bu sebeple Abbasîler bu bölgede bina ve mimari işlere başladıklarında Kazvin'in büyük şehrini eski şehir Şehristan gibi kurdular. Yapısal özelliklerini ve kalesini dairevî bir biçimde şekillendirdiler.¹⁹⁷ Burası el-Medinetü'd-dâhile (içeri şehir, asıl şehir) de denilen, sûru ve camisi olan şehrin merkezi mesabesindeydi. Müslümanlar orayı fethettikten sonra komutan Berâ b. Âzib ile beraber bulunana askerler orayı yurt edinip zamanla şehir görünümü vermişler ve nehirleri ıslah edip kuyular kazmışlardı.¹⁹⁸

¹⁹⁴ Râfîî, *et-Tedvîn*, I, 51,52, Müstevfî, *Târih-i Güzîde*, s. 635-36.

¹⁹⁵ Kazvinî, s. 434.

¹⁹⁶ İbn Hurdâzbih s.57; İstahrî, s. 211; Kazvinî, s. 435; Ebü'l-Fidâ, *Takvîmu'l-büldân*, s. 41.

¹⁹⁷ Râfîî, *Zikri ehli'l-ilm bi-Kazvin*, s. 48,

¹⁹⁸ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, IV, 343.

Müslümanlar tarafından Kazvin'de ilk olarak Hz. Osman döneminde Kûfe valisi Saîd b. Âs tarafından şehirleşme çalışmaları yapılmıştır.¹⁹⁹ Saîd, Kûfe valiliği sırasında Deylem'e sefer düzenledi. Bu seferinde başarılı olunca sonra Kazvin'i, Deylem'e etkili sefer düzenleyebilmesi ve kendilerini güvene almaları için imar etti.²⁰⁰ İbn Havkâl Kazvin şehri için şöyle söylemiştir: “İçinde kale olan bir şehirdir. İçindeki küçük şehrin de kalesi (kuhendiz) vardı.”²⁰¹ Bu ifadelerden anlaşılacağı üzere iç kalenin etrafına Saîd b. Âs döneminden itibaren kurulan Şehristân, Kazvin'deki ilk yapıları içine alır. Bu yapılara Medine-i Mûsâ ve Medine-i Mübârek camileri ile el-Garib camisi örnek verilebilir.²⁰²

Şehristân'ın su ihtiyacı kaynaklardan ve su kanallarından karşılanıyordu. Kazvin'de şehir merkezinden geçen iki vadi vardı. Ya'kûbî isimlerini Kebir ve Siyrem vadisi olarak,²⁰³ Râfîî ise Derc ve Etrûk vadisi olarak vermektedir.²⁰⁴ Ayrıca Kazvin'in kuzey kesimlerinde Elburz dağlarından gelen ve ırmakları besleyen su kaynakları vardı. Ancak bunlar karların erimesiyle ya da bol yağmurlarla Kazvin ovasına ulaşabiliyordu.²⁰⁵ Bu akarsular kışın sonunda ve ilkbaharın başında akardı. Müstevfî diyor ki ilkbaharda iyi yağış olur ve kışın kar yağıp erirse bağlarımız yeşillenir, aksi halde kururdu. Ancak yazın çoğunlukla su azalır ve şehir merkezine yetişmezdi.²⁰⁶

Kazvin halkı su azlığından kaynakları dengeli kullanmak için zaman içinde şehir merkezinde mahzenler, setler ve kanallar inşa ettiler. Şehirde suyu muhafaza etmek için büyük su mahzenleri kazılmaktaydı. Bunlar bir nevi sunî göllerdi. Su, mahzen içinde temiz kalıp yıl boyunca kullanılıyordu. Bazen bu mahzenleri hayırseverler uygun gördükleri mahallelerde açıyorlardı. Bunlar kışın 6 ay kullanılabilecek bir kapasiteye

¹⁹⁹ Belâzûrî, s. 314; İbnü'l-Fakîh, s. 282; Râfîî, *et-Tedvîn*, I, 42, Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, IV, 343.

²⁰⁰ İbnü'l-Fakîh, s. 282; Belâzûrî, s. 314; Râfîî, *et-Tedvîn*, I, s.42; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, IV, 343.

²⁰¹ İbn Havkâl, s.323.

²⁰² Râfîî, *et-Tedvîn*, I, 56.

²⁰³ Yâkûbî, *Büldân*, s. 77.

²⁰⁴ Kazvinî, s.434-437.

²⁰⁵ Râfîî, *et-Tedvîn*, I s.49, Sütude, s. 8.

²⁰⁶ Sütude, s. 8.

sahipti.²⁰⁷ Yaz aylarında ise sulama için kuraklığa bağlı olarak kışın mahzenlerde muhafaza edilen sular kullanılabilmekteydi.²⁰⁸

Şehirde bu su kaynakları etrafında inşa edilen setler de bulunmaktaydı. Bunlardan biri Şâpûr'un yaptırdığı eski Şâpûr bendidir. Diğer Dehl-i bend olarak da bilinen Dûlef b. Abdulaziz b. Ebu Dûlef el-İclî tarafından Kazvin'e yerleştikten sonra halife Me'mûn döneminde Şâpûr bent isimli seddin karşısına yaptırdığı Dûlef settidir.²⁰⁹

Daha sonra kanallar açılmaya başlandı. İlk kanalların Gazneliler döneminde açıldığı aktarılsa da önceki tarihlerde de bu işlevi gören yapılar bulunmaktaydı.²¹⁰ Kazvin'e su kanalı açanlardan biri Kum şehrinin hem kurucusu hem de yöneticisi olan Hamza b. İlyas el-Eşarî'dir. Kanal şehrin merkezindeydi. Ancak Müstevfî'nin aktardığına göre kendi döneminde kullanılmaz bir haldeydi.²¹¹

İbn Havkal Kazvin'de halkın içme suyunu karşılamak için büyük caminin içinden geçen bir su kanalının varlığından bahseder.²¹² İlk zamanlar bu kanaldan başka içme suyunu karşılayacak ikinci bir akan su yoktu. Camiden geçen bu su ise pek tatlı ve sağlıklı değildi. Ancak İdrisî bu suyun tatlı olmamasına karşın şehir halkının ihtiyaçlarını karşıladığını söyler.²¹³ Bu iki coğrafya âliminden sonra yaşayan Râfî ise bu durumun sonraki yıllarda değiştiğine delil niteliğinde Kazvin'deki suların kirlerden arındığını söyler. Ve şöyle devam eder: “Çünkü su kanalları yer altından geçiyordu. İhtiyaca binaen yer üstünde olanlar da vardı ancak onlar da temiz tutuluyordu.”²¹⁴

Merkezde İslâm şehir tipine uygun olarak cami ve onun etrafında çarşı bulunuyordu. Kazvin'de de fetih sonrası cami inşası İslam yapıları adına ilk adımdı. Fethin hemen ardından 22 (643)'nin sonlarına doğru bir mescit inşa edildi.²¹⁵ Bundan sonra Ali b. Ebi Talib (r.a) tarafından Deylem'e gazveye gönderilen Rebi b. Heysem

²⁰⁷ Sütude, s.8-9.

²⁰⁸ Hillenbrand, s. 958.

²⁰⁹ Râfî, *et-Tedvîn*, I, s.49.

²¹⁰ Sütude, s. 8.

²¹¹ Râfî, *et-Tedvîn*, I, 51; Müstevfî, *Târih-i Güzîde*, 635.

²¹² *Hudûdü'l-âlem*, s. 152.

²¹³ İbn Havkâl, II, 369; İstahrî, s. 201; Ebü'l-Fidâ, *Takvîmu'l-büldân*, s. 419; Müstevfî, *Nüzhettü'l-kulûb*, s. 678.

²¹⁴ Râfî, *et-Tedvîn*, I, s. 35.

²¹⁵ Râfî *Zikri ehli'l-ilm bi-Kazvin*, s. 81.

tarafından yaklaşık 38 (658)'de başka bir cami daha inşa edildi.²¹⁶ Kazvin'de yapılan ilk büyük caminin dönemi hicrî birinci asrın üçüncü çeyreğinde, Said b. el-As b. Ümeyye dönemine denk gelir.²¹⁷

Şehristandaki ilk Cuma caminin yapımına ise Hârûn er-Reşid döneminde 192 (807) yılında başlandı Medinetü'd-dâhile'de yapılan²¹⁸ cami daha sonraki yüzyıllarda genişletilerek yeni görünümüne kavuştu. Hârûn er-Reşid'in yaptırdığı kısım küçük bölmenin batı tarafındaki eski odadır. 233-38 (847-848) yılları arasında el-Maksûretü'l-atîke denen eski bölümü Ebu'l Hasan Muhammed b. Yahya tarafından, el-Maksûretü'l-cedîde denen yeni bölümü ise Emîr Zâhid Humartaşî tarafından yaptırıldı.²¹⁹ Hârûn er-Reşid bu caminin ön kısmına taştan bir levhada kendi ismini yazdırmıştı. Caminin farklı yollara bakan büyük kapıları vardı. Halâvin yoluna bakan kapılardan bâbü'l-Mu'tasimî ve ed-Dekkâkin yoluna bakan kapı bunlardandır. Camiden su kanalı geçiyordu. Bu yüzden cami ve su kanalı giderleri için Zûrare köyü vakfedilmişti.²²⁰

Bunların dışında Müstevfî' el-Kazvinî'nin *Âsar el-Bilad* isimli eserinde işaret ettiği Şâleken camii, Şehristânek camii, Dehek camii ve sûrun bitişiğindeki Bâbü'l-müşbik camii ile Râfîî'nin *et-Tedvin fî Ahbâri Kazvin*'de bahsettiği ve imamlığını meşhur muhaddislerden Muhammed b. Saîd b. Sâbık'ın yaptığı Benî Mirâr camii ile Tayyibîn camisi de Kazvin şehir merkezi el-Medinetü'd-dâhilede olan camilerdir.²²¹

Hamdullah el-Müstevfî, Kazvin'deki mezarların çoğunun şehir içinde kaldığını söyler. Mezarlıkların çoğu Râh-i Rey, Ardak ve Şehristan mahalleleri ile iç sûrun yanındadır. İç sûrun yanındaki kabristan en büyükleri olup ismi Kûhenber'dir. Kabristanın içinde Mûsâ er-Rıza'nın oğlunun bulunduğu bir şehitlikle birlikte İbn Mâce, Hâce İmadüddin Râfîî ve Sâhip el-Havi başta olmak üzere Kazvin'de yetişmiş pek çok

²¹⁶ Belâzûrî, s.314; Râfîî, *et-Tedvin*, I, 24, 60, 98.

²¹⁷ Râfîî, *Zikri ehli'l-ilm bi-Kazvin*, s. 82.

²¹⁸ İbn Havkâl, s. 323.

²¹⁹ Râfîî, *et-Tedvin*, I, s.53.

²²⁰ İstahrî, s. 211; Râfîî, *et-Tedvin*, I, s43, 52; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, I, 343; Kazvinî, s. 435; Müstevfî, *Târih-i Güzide*, s. 636.

²²¹ Râfîî, *et-Tedvin*, I, s.55; Kazvinî, s.435.

âlimin de mezarları vardır. Rabad'daki Cûsek, Dezec ve Destrec mahallelerinde de mezarlıklar bulunuyordu.²²²

c. Kale (Kuhendiz)

Kazvin kalesi, Farsların Deylem'e karşı kurduğu ve Kazvin'in ilk yerleşim yeri olan iç kaledir.²²³ İbn Havkal Kazvin kalesi için: "...İçinde kale olan bir şehirdir. İçindeki küçük şehrin de kalesi vardı."²²⁴ demiştir. İbnü'l-Fakîh, Berâ b. Âzib ve maiyetindeki Kazvin fâtihlerinin şehre girdiğinde halkın buraya sığındığını belirtmiştir.²²⁵ Şehir Müslümanlara geçince kaleye yakın bir cami inşa edilmişti. Ancak bu kale saldırılara karşı yetersiz kalınca şehir kale dışına doğru yeni müstahkem yapılarla genişletildi.²²⁶ Bu bilgilerden buranın zor ve tehlikeli zamanlarda şehri yönetenlerin ve yerine göre halkın sığınabildiği şehrin korunaklı bir yapısı olduğu anlaşılmaktadır. Muhtemelen yöneticilerin sarayı veya devlet daireleri de burada bulunmaktaydı.

d. Şehirdeki Mahalleler

Hamdullah Müstevfî şehrin içinde dokuz mahalle olduğunu belirtip, bunların içinden yedi tanesinin ismini; Ebher, Ardak, Rey, Sâmegan, Destric, Dezec ve Cûsek mahalleleri olarak geçtiğini aktarır.²²⁷ Tespit edebildiğimiz Kazvin mahallelerinden Şehristânda olanlar; Râh-i Rey²²⁸, Ardak²²⁹ ve Şehristân mahalleleridir.²³⁰ Rabazdakiler

²²² Müstevfî, *Târih-i Güzide*, s.638-39.

²²³ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, IV, 342.

²²⁴ İbn Havkâl, s. 323.

²²⁵ İbnü'l-Fakîh, s. 557.

²²⁶ Râfî, *et-Tedvin*, I, s. 43; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, IV, 343.

²²⁷ Müstevfî, *Târih-i Güzide*, s. 632.

²²⁸ Kazvin'in doğusunda bulunmaktadır. (Bkz. Müstevfî, *Târih-i Güzide*, s. 638).

²²⁹ Şehrin batısındadır. Yakınından bir ırmak geçtiği kaydedilmiştir. (Bkz. Müstevfî, *Târih-i Güzide*, s. 638).

²³⁰ Şehrin kuzeyinde bulunur. (Bkz. Müstevfî, *Târih-i Güzide*, s. 638).

ise Medine-i Mûsâ²³¹, Medine-i Müârek²³², Dezec²³³, Cûsek²³⁴, Destrec²³⁵ ve Dehek²³⁶ mahalleleridir.

Sâmegân²³⁷, Bâzar²³⁸ ve İbn Murat²³⁹ mahallelerinin ise tam konumu tesbit edilememiştir.

²³¹ Dezek ve Cûsek mahallelerinde Mûsâ el-Hadî'nin kurduğu sûr içinde kalan şehirdir. (Bkz. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân* V, 80).

²³² Destric ve Dezek mahallesi arasında halife Hâdî'nin azâdlısı Mübârek et-Türkî'nin kurduğu bir sınır mahallesidir. Mübârek Âbâd diye de anılmaktadır. (Bkz. Kazvinî, s. 631).

²³³ Medine-i Mûsâ'yı da içine alan büyük mahalledir. İçinde salihlerin mezarları bulunan bir kabristan vardır. (Bkz. Müstevfî, *Târih-i Güzîde*, s. 631).

²³⁴ Kazvin'in kuzey tarafında dış sura yakın bir konumdaydı. Üzüm tarlaları bulunmaktaydı. Bu mahallede Kubûr-i şühedâ (şehitler mezarlığı) bulunmaktaydı. (Bkz. Râfî, *et-Tedvîn*, I, s.49; Müstevfî, *Târih-i Güzîde*, s.634-35, 639).

²³⁵ Medine-i Mübârek'i içine alan mahalledir. İçinde seyitlerin bulunduğu bir mezarlık ve Kûhek denilen bir tepesi vardı. (Bkz. Müstevfî, *Târih-i Güzîde*, s. 639).

²³⁶ Dehek isminde bir camisi vardır. (Bkz. Kazvinî, s. 435).

²³⁷ Şehrin doğusunda bulunur. Sâmegân yolu ve Sâmegân caddesi olarak bilinen yolları bulunmaktadır. Sâmegânî nisbesiyle birçok âlim yetişmiştir. Ayrıca mahallede Mescid-i Kâdî İsmâil-i Mâkî isminde bir cami vardır. (Bkz. Râfî, *et-Tedvîn*, I, 55; Müstevfî, *Târih-i Güzîde*, s. 632; Hasan el-Kazvinî, s. 271).

²³⁸ Mescid-i Bemyân buradadır. (Bkz. Müstevfî, *Târih-i Güzîde*, s. 637).

²³⁹ Kazvin camisinin imamı İbnu'l İskâf'ın kabri İbn Murat mahallesindedir. (Bkz. Râfî, *et-Tedvîn*, I, 57).

BİRİNCİ BÖLÜM

SİYASİ VE ASKERİ TARİH

I. Kazvin Havalisinin Fethi

Müslümanların Sâsânî birlikleriyle karşılaşması Hz. Ebû Bekir dönemine rastlamaktadır. Hz. Ebû Bekir'den ahitname aldıktan sonra bölgede bir yıl kadar mahallî direnişini sürdüren Hz. Müsennâ b. Hârise, 12 (633) yılında Irak savaşlarına komutan tayin edilen Hâlid b. Velîd'in de desteğiyle Hire halkını cizyeye bağlamıştı.²⁴⁰ Bunun üzerine 15 (636) yılına kadar bölgede önemli başarılar kaydeden İslâm ordusuna karşı kaybettiği toprakları geri almak için büyük bir birlik hazırlayan son Sâsânî Kısra'sı III. Yazdicerd'in Kâdisiye mevkiinde mağlup edilmesi ve başşehir Medâin'in ele geçirilmesiyle bölgedeki İslâm hâkimiyeti kesinleşmiş oldu.²⁴¹

Son zamanlarını yaşayan otoritenin her ne kadar halk nezdinde saygınlığı azalsa da Kâdisiye'den sonra son direnişler olarak ordu birlikleri farklı şehirlerde saldırı pozisyonu almaya devam etti.²⁴²

Bu birliklerden biri Hulvân'a sığınan son Kısra III. Yazdicerd'in birliklerin toplanması emriyle Horasan yolu üzerindeki Celûlâ²⁴³ mevkiinde konuşlandılar. Sa'd b. Ebî Vakkâs, oraya halife Ömer'in emriyle Hâşim b. Utbe komutanlığında 12 bin kişilik bir birlik gönderdi. Farslılar'a Hulvân ve Cibâl şehirlerinden yardım geliyordu. Başlarında Rüstem'in kardeşi komutan Mehrân vardı ve savunma hendekleri kazmışlardı. Ancak Müslümanların seksen gün süren kuşatmaları ve hendeklere girerek karşı tarafı püskürtme çabaları karşısında daha fazla dayanamadılar ve mağlûp oldular. İran birliklerinden yüz bin kişi öldürüldü. Bu haber sonrası Hulvân'dan Rey'e kaçan III. Yazdicerd'in ardından Arap ordusu Hulvân'ı da barış yoluyla ele geçirdi. Bunun neticesinde 16 (637)'da Dicle Sevâd'ında bütün topraklar fethedilmiş oldu.²⁴⁴

²⁴⁰ Ebu Yûsuf Ya'kub b. İbrahim, *Kitâbü'l-Harâc*, (thk. Tâhâ er-Rauf Sad, Sa'd Hasan Muhammed), Kahire, trz, s. 156-158; Belâzûrî, s. 241; İbn A'sem, I, 76; İbnü'l-Esîr, II, 234.

²⁴¹ Belâzûrî, s. 258; Muhtar b. Tâhîr Makdisî, *el-Bed' ve't-tarih*, nşr. Mektebetü's-Sekâfe diniyye ve Bûr Said, I-VI, trz, V, 177; Firdevsî, *Şahnâme* II, (çev. Nimet Yıldırım), İstanbul, 2016, s. 1213; İbnü'l-Esîr, II, 337-340; Hakkı Dursun Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, I-XIII, Çağ Yayınları, İstanbul, 1989, II, 78.

²⁴² Hugh Kennedy, *The Great Arab Conquests: How The Spread of Islam Changed The World We Live In*, Philadelphia, 2007, s. 123.

²⁴³ Yâkût el-Hamevî, buranın Hemedan'a bağlı bir köy olduğunu söylemiştir. (Bkz: *Mu'cemü'l-büldân*, II, 156).

²⁴⁴ Ebû Amr eş-Şeybânî Halife b. Hayyât, *Târihu Halife b. Hayyât*, thk. Ekrem Ziyâ el-Ömerî, Dımaşk, 1977, s. 137; Belâzûrî, s. 260; İbnü'l-Esîr, II, 345-47.

Araplar, İran ordularını son ve kesin olarak dağıtacağı Nihâvend savaşından önce Basra yakınlarında İran'ın güneybatısındaki Hûzistan eyaletinin başşehri Ahvaz²⁴⁵ başta olmak üzere eyaletin kuzey kesimlerindeki Râmhürmüz ve Tüster'i ele geçirdiler.²⁴⁶ Hûzistan bölgesi saldırı tehlikelerinden arındırıldıktan sonra İran'ın iç bölgelerindeki Cibâl şehirlerinin fethinin kapısını açacak Nihâvend savaşı vuku buldu.

Sâsânîlerin son kralı III. Yazdicerd, 20 (641) yılında Hulvân'dan da kaçınca İran'ın Kuzey kesimindeki dağlık bölgesindeki şehirlerden biri olan Nihâvend'de²⁴⁷ birlik toplayarak yeni bir ordu kurmayı başardı.²⁴⁸ Hz. Ömer askerlerini yerleştirdiği Kûfe²⁴⁹ ve Basra'ya²⁵⁰ hazırlık yapmaları için emir yolladı ve İslâm ordusunun başına Nu'man b. Mukarrin'i tayin etti.²⁵¹ Nu'man kendisine katılan Müslüman birliklerle beraber toplam otuz bin kişilik bir orduyla 21 (642) senesinde²⁵² Nihâvend'e vardı ve karargâhını kurdu.²⁵³ Savaş çarşamba gününden itibaren üç gün sürdü. Üçüncü gün İran hendeklerinden Fars askerlerini geri çekilme yöntemiyle çıkarıp mağlup eden İslâm kanadı sonuç olarak Nihâvend Merzûbânî'nı yıllık vergiye bağladı.²⁵⁴ Artık Sâsânî ordusunu fiilen ortadan kaldırmış ve İran şehirlerinin fethini sağlayacak bir zemin hazırlandığı için bu savaşa fethü'l-fütûh (fetihler fethi) ismi verilmiştir.²⁵⁵

²⁴⁵ Mustafa L. Bilge, "Ahvaz", *DİA*, II, 192-193

²⁴⁶ Halife b. Hayyât, s. 144; Belâzûrî, s. 368,369; Taberî, IV, 84-89.

²⁴⁷ Hemedan'ın Güneybatısında 3 günlük mesafesinde bulunan bir İran şehri. Bkz. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, V, 313.

²⁴⁸ Belâzûrî bu ordunun sayısını altmış veya yüz bin, İbn A'sem ise yüz elli bin olarak vermektedir. (Bkz. Belâzûrî, s. 296; İbn A'sem, II, 289).

²⁴⁹ Kâdisiye savaşından sonra Medâin'e yerleşen Arapların iklim şartlarına uyum sağlayamamaları sonrası Hz. Ömer Sa'd b. Ebi Vakkas'a hem iklim açısından elverişli hem de İran fetihlerinde önemli bir askerî üs vazifesini görebilecek bir yeri seçmesini istedi. Bunun üzerine Sa'd, Hire'nin 17 (638)'de 5. Km kuzeyinde Kûfe askerî şehrini kurdu ve Arap askerlerini aileleriyle beraber oraya yerleştirdi. Geniş bilgi için Bkz. Belâzûrî, s. 270; Casim Avcı, "Kûfe" *DİA*, Ankara, 2002, XXVI, 339.

²⁵⁰ Basra, Sevâd fetihleri sırasında Utbe b. Gazvân tarafından 14 (635) yılında kurulan askerî bir şehirdir. İran fetihleri için önemli bir askerî destek şehriydi. (Detaylı bilgi için bkz. Belâzûrî, s. 337).

²⁵¹ Halife b. Hayyat, s. 147-148; Belâzûrî, s. 296; Taberî, IV, 115.

²⁵² Savaşın tarihi hakkında farklı görüşler bulunmaktadır. Taberî seyften naklen 18 (639)'de gerçekleştiğini aktarır. (Bkz. Taberî, IV, 114; Belâzûrî ise İbn el-Kelbî kanalıyla 19 (640) ve 20 (641) tarihlerini vermektedir. (Bkz. Belâzûrî, s. 298; Ebû'l-Muzaffar Şemseddin Yûsuf b. Kızıoğlu Sıbt İbnü'l-Cevzi, *Mir'atü'z-zaman fî tarihi'l-a'yan*, thk. Muhammed Berekat, I-XXIII, Dımaşk, 2013, V, 347).

²⁵³ İbn Vazih Ahmed b. İshak b. Ca'fer Ya'kubî, *Tarihü'l-yakubi*, thk. Abdu'l Emir Mehnâ, I-II, Beyrut, 2010, II, 48; İbnü'l-Esîr, II, 394-95.

²⁵⁴ Nihâvend zaferinden sonra Sevâd topraklarının fethi tamamlanmıştı. Yeni kazanılan bu topraklar hakkında Abdurrahman b. Avf ve Bilal-i Habeşî gibi Müslümanlar kendi aralarında taksim edilmesini savunurken Hz. Ömer buna karşı çıkmış ve bu toprakları ümmetin ortak malı sayarak vergiye bağlamıştır. (Detaylı bilgi için bkz. Ebû Yûsuf, s. 45-50).

²⁵⁵ Belâzûrî, s.298; Taberî, IV, 135.

Bu yenilgi sadece Sâsânî ordusunda bir çözülmeye değil aynı zamanda diğer şehir ve Merzübânları nezdinde de maddi ve manevi bir güçsüzlüğe sebep oldu. Hz. Ömer'in bu zafer sonrasında İran'ın geri kalan şehirlerini almak için harekete geçmesi de bu yüzdendi. Nihâvend'den önce halife Ömer, eski İran komutanı Hürmüzân'a İran'da ilk olarak fethi nereden başlanmasının daha stratejik olduğunu sormuş o da Kuzey İran'daki İsfahan şehrine "İran'ın başı" ifadesiyle işaret etmişti.²⁵⁶ Bu tavsiye ve Nihâvend zaferinin gücüyle Kazvin bölgesindeki Cibâl (merkezî İran) şehirlerine yöneldi. Genel itibariyle coğrafi yakınlıkları gözetilmiş olacak ki Kûfeli askerler Kuzey İran'ı Basralı askerler ise Güney İran şehirlerini ele geçirmek için harekete geçmişlerdi. İlk olarak, yenilen İran komutanı Firuzân'ın peşinden giden Ka'kâ' b. Amr onu Hemedan'da yakalayıp öldürdükten sonra Nu'man b. Mukarrin²⁵⁷ önderliğinde Hemedan'ı kuşattı. Bu kuşatmanın üstesinden gelemeyeceğini anlayan Hemedan Merzübânı Hüsrev Şunûm, Ka'ka ile bir anlaşmaya vardı. Aynı tarihte Huzeyfe b. Yemân Nihâvend'den sonra Dînever'e giderek orayı savaşla ele geçirdi.²⁵⁸

Nihâvend savaşından sonra aynı yıl fethedilen bir diğer İran şehri de İsfahan olmuştur. Orayı Abdullah b. İtbân, Hz. Ömer'in emriyle ele geçirerek barış anlaşması yapmıştır.²⁵⁹ Urve b. Zeyd sekiz bin kişilik İslam ordusunun başında Kazvin sınırındaki Rey ve Destebâ'yı Nihâvend'den iki ay sonra kuşattı. Rey ve Destebâ'ya destek için Deylem Merzübânı da askerleriyle hazırды. Müslümanların üstünlüğüyle sonuçlanan kuşatmanın ardından Urve'den zimmet ehli olarak cizye ve haraç vermeyi kabul eden Rey halkı ile bir anlaşma yapıldı. Böylece Kazvin'e yakın olan Destebâ'nın Razi kısmı²⁶⁰ da ele geçirilmiş oldu.²⁶¹

²⁵⁶ Taberî, IV, s. 142 Ebû Nuaym el-İsfahânî, I, 42.

²⁵⁷ İbn Hibban, Hemedan'ın Huzeyfe b. el-Yeman tarafından savaşıarak alındığını söylemektedir. (Bkz. Ebû Hâtîm Muhammed b. Hibbân b. Ahmed et-Temîmî İbn Hibbân, *es-Siretü'n-nebeviyye ve ahbarü'l-hulefa*, nşr. Müessesetü'l-Kütübî's-Sekâfiyye, Beyrut, 1987, II, 495).

²⁵⁸ Halife b. Hayyât, s.151; İbnü'l-Esîr, II, 400.

²⁵⁹ İbnü'l-Esîr, II, 401; Ebü'l-Fida İmâdüddin İsmail b. Ömer İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türki, 1997, X, 126; Ayrıca İbn A'sem, Ebu Musa el-Eşârî'nin Kufe valiliğine atandıktan sonra İsfahan'ın alınmasını emrettiğini onun da Abdullah b. Büdeyl b. Berkâ öncülüğündeki askerî birlikle orayı sulhen ele geçirdiğini zikretmektedir. (Bkz. İbn İbn A'sem, II, 314).

²⁶⁰ Destebâ o zamanlar Rey'e ait olan kısmıyla Destebâ er-Râzî, Hemedan'a bağlı olan kısmıyla Destebâ el-Hemedanî olarak isimlendiriliyordu. (Detaylı bilgi için bkz. Belâzûrî, s. 313; İbnü'l-Fakîh, s. 556; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, II, 454).

²⁶¹ Belâzûrî, s. 309; Râfiî, *et-Tedvin*, II, 46, Destebâ halkı Müslüman olmayı reddetmiş ve dinleri üzerinde kalarak haracî toprak olmuştur. (Bkz Râfiî, *et-Tedvin*, I, 46).

II. Kazvin'in Fethi ve Hulefâ-yi Râşidîn Dönemindeki Durumu

Nihâvend savaşından sonra Sâsânî topraklarında dengeler tamamen Araplar'ın lehine döndü. Müslümanların Kazvin topraklarıyla ilk teması da bu süreçte başladı. İranlılar idarenin ellerinden gitmesiyle artık eskisi gibi büyük birlikler oluşturmaya da şehirleri savunmak adına bazı taarruz ve müdafaalarda bulunuyorlar, bazı şehirlerde de sulh sağlandıktan sonra isyanlar çıkararak anlaşmayı bozuyorlardı. Ka'kâ' b. Amr ve Mu'man b. Mukarrin ile Hemedanlılar arasında sağlanan sulhtan sonra Hemedan halkı isyana kalkışmış, ancak Hz. Ömer'in Nuaym'a verdiği talimatla şehir 22'de (642)²⁶² tekrar kontrol altına alınmıştı. Bununla beraber daha önce Râzi kısmı fethedilen Destebâ'nın Hemedan tarafı da ele geçirilerek tüm şehir Müslümanların hâkimiyetine girdi.²⁶³ Nuaym, 12 bin kişilik askerî birliğiyle Hemedan'da iken Deylemliler Rey ve Azerbaycan ile haberleşerek bir saldırı planı kurdular. Deylem emiri Mota'ya Azerbaycan emiri Rüstem'in kardeşi İsfendiyaz ve Rey emiri Ebû Ferrihân askerleriyle katıldı. Destebâ'daki sınır halkı Nuaym'a durumu hemen haber verdi. Bunun üzerine Nuaym Hemedan'da yerine Yezid b. Kays el-Hemedanî'yi bırakarak yola koyuldu. İki ordu arasında Vac er-Rûz'da Nihâvend savaşındaki gibi büyük bir çarpışma gerçekleşti. Nihayetinde ise Müslümanlar düşman orduları dağıttı ve Deylem emiri Mota öldürüldü.²⁶⁴

Deylem ile yapılan bu ilk savaştan sonra Deylem'e sınır olan Destebâ ve Kâkızan²⁶⁵ gibi garnizon kentlerin önemi artmıştı. Kazvin'den önce Deylem saldırıları Destebâ üzerinden yapılmaya devam etti.²⁶⁶ Destebâ'ya, İsmet b. Abdullah ez-Zabî,

²⁶² Taberî, Vakıdî'den naklen Hemedan'ın zabdedilişinin 23 (643)'te olduğunu aktarmaktadır. (*Târihu'r-Rûsûl ve'l-Mülûk*, IV, 148).

²⁶³ Zehebî, *Tarihü'l-İslâm*, III, 275; İbn Kesîr, X, 150.

²⁶⁴ Taberî, IV, 248; İbnü'l-Esîr, II, 405, 406; İbn Kesîr, X, 151. Deylem ile yapılan bu savaştan sonra Müslümanların Deylem ile imtihanı başlamış oldu. Zira iki yüzyıl boyunca ele geçirilmekte zorluk çekilecek bu bölge Sâsânî döneminde de garnizon kentlerin ilk hedefindeydi. (Bkz. Mehmet Usluer, *Abbasilerin Birinci Döneminin Sonuna Kadar Deylem Bölgesi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2015, s. 51).

²⁶⁵ Kazvin bucaklarından bir sugûrdur. Deylem savaşından halkı sonra İslâm'ı kabul edince topraklarından öşür vergisi alınmıştır. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, IV, 298; Râfîî, *et-Tedvîn*, I, 46.

²⁶⁶ İbnü'l-Fakîh, s. 557.

Mühelhel b. Zeyd et-Tâî, Simâk b. Ubeyd el-Absî, Simâk b. Mahreme el-Esedî ve Simâk b. Hareşe el-Ensârî gibi önemli isimlerden oluşan silahlı bir birlik konuşlandırıldı.²⁶⁷

Böylece fetihten sonra ikinci aşama olarak alınan toprakların elde tutulması merhalesine paralel olarak İran'ın kuzey sınırları Deylem'den korunmaya çalışılmıştır. Ancak tam olarak Deylem sınırında olan ve Sâsânî devrinden bu yana Deylemliler'le savaşta kullanılan askerî kent Kazvin'in alınması bu anlamda daha stratejik bir hamle olacaktı. Üstelik Kazvin'den önce Deylem üzerine saldırıların yapıldığı Destebâ kalesi fethedildikten sonra halkı defalarca isyan etmiş, camileri yakmış ve İslâm kurallarına aykırı davranışlar göstererek İslâm otoritesinin bir kalesi olma konusunda güçlükler çıkarmıştı.²⁶⁸ Bu da Kazvin'in alınmasının ne kadar gerekli ve önemli olduğunu gösteren diğer bir sebeptir.

Kûfe valiliği tarafından yönetilen Kuzey İran'a bu dönemde Hz. Ömer tarafından Ammâr b. Yâsir atanmış ancak halkın Ammâr'ın yönetiminden şikayetçi olmasıyla yerine Mugîre b. Şu'be tayin edilmişti.²⁶⁹ Mugîre, valiliğe gelir gelmez 22 (642) yılında Berâ b. Âzib'i Kazvin'i fethetmesi için görevlendirdi. Kazvin'i ele geçirmede muvaffak olursa Deylem'e de sefer düzenlemesini emretti. Berâ, Destebâ'da önceden tutulan silahlı askerleri de beraberine alarak Kazvin'e doğru yol aldı. Berâ ve maiyetindeki askerler önce Kazvin'e yakın Ebher kalesine vardılar. Buraya gelmeden önce Berâ, yolları araştırmış ve en doğru yolun hangisi olduğunu bizzat öğrenmişti. Kale, Sâsânî hâkimiyetinden bu yana halkın kullandığı kuyuların yanında inşa edilmişti. Kale ahâlisi Müslümanlarla savaştıktan sonra Berâ'dan eman istemek zorunda kaldı. Berâ, Ebher ile Nihâvend'de Huzeyfe'nin yaptığı anlaşma usullerini uygulamış, orayı haraç ve cizyeye tabi tutmuştu.²⁷⁰

Ebher'den Kazvin'e doğru ilerleyen İslâm ordusunun haberini alan Kazvinliler, Müslümanları geri püskürtmek için Deylem'den destek istediler. Müslümanlar Kazvin kalesine yaklaşınca Kazvinliler, Deylemliler'in yardıma gelmeyip sadece yamaçlardan izlediklerini görünce kendi başlarının çaresine bakmak zorunda kaldılar. Yaptıkları

²⁶⁷ Taberî, IV, 147.

²⁶⁸ İbn Hurdâzbih, s.261.

²⁶⁹ Belâzûrî, s. 274; İbn Kesîr, X, 127.

²⁷⁰ Belâzûrî, s. 313.

istişare sonucunda kale içinden savaşmaya karar verdiler. Savaşın ilk anlarında Kazvin halkı oldukça şiddetli çarpışıp kaleyi vermemekte dirense de Berâ, onların artık Müslümanlar karşısında takatlerinin kalmadığını gördü. Bunun üzerine onlara, Müslüman olmak ya da kendi dinlerinde kalıp cizye vermek arasında bir tercih yapmaları gerektiği haberini ilettiler. Kazvin halkı çevre köylerden İslâm askerlerinin takviye kuvvetler şeklinde gelmeye başladıklarını da görünce teslim olmaya karar verdiler ve Müslüman olduklarını ilan ettiler. Böylece Kazvin 24 (644) senesinde²⁷¹ Müslüman topraklarına dahil edilmiş oldu.²⁷²

Deylemliler'in Kazvin halkını yalnız bırakma sebepleri kaynaklarda geçmemektedir. Ancak önce Rey ve Destebâ savaşlarında mağlûp olmaları, yakın zamanda da Destebâ'da, Azerbaycan ve Rey askerlerinden oluşan büyük bir birlikle Müslümanların karşısında yenilmeleri ve komutanları Mota'yı kaybetmeleri²⁷³ yüzünden kuvvetle muhtemel Müslüman askerleriyle yeni bir savaşa daha girmek istememiş olmalıdırlar.

Kazvin halkı Berâ tarafından ele geçirildikten ve Müslüman olmayı tercih ettikten kısa bir süre sonra isyan ederek İslâm dininden çıktılar. Bunun üzerine Abdurrahman b. el-Hârisî komutasında bir birlik Kazvin'e giderek isyanı bastırmış, halk tekrar İslâm'a dönmüştür. Bundan dolayı Müstevfî, Abdurrahman'ın Kazvin'in ikinci fâtihi olduğunu söylemektedir. Böylece Kazvin nihayetinde İslâm topraklarına sulhen girmiş olup öşür topraklarından sayılmıştır.²⁷⁴

²⁷¹ Kazvin fethinin tarihiyle ilgili en genel kanaat 24 (644) senesidir. Ancak Hz. Ömer devrinde 21 (642) yılında Kûfe valiliğine atanan Muğîre b. Şu'be'nin Berâ'yı halife Ömer'in vefatından önce mi sonra mı Kazvin'e gönderdiği konusunda ihtilaf vardır. Hz. Ömer'in 23 (643)'te vefat ettiği düşünülürse Kazvin 24 (644)'ten önce fethedilmiştir. Müstevfî'nin de Kazvin halkının Hz. Ömer vefat etmeden İslâm'ı benimsediklerine dair rivayetleri bu görüşü desteklemektedir. (Bkz. Müstevfî, *Târih-i Güzide*, s. 633) Ayrıca İbnü'l Esîr, Kazvin'in fethini 22 (643) yılı olaylarında zikretmektedir. Ancak Yakût el-Hamevî Kazvin'in 24 (644) yılında fethedildiğini, Osman b. Affân'ın Berâ'yı 24'te Kazvin valiliğine atadıktan sonra fethedildiğini kesin bir dille aktarmaktadırlar. (Bkz. *Mu'cemu'l-büldân*, IV, 342).

²⁷² Belâzûrî, s. 313, Râfîî, *et-Tedvin*, I, 45; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-büldân*, IV, 342,43; İbnü'l-Esîr, II, 406; Zarrînkûb, "The Arab Conquest of Iran and Its Aftermath", CHIR, Vol. IV, s. 20.

²⁷³ Belâzûrî, s.309, Râfîî *et-Tedvin*, I, 46.

²⁷⁴ İbnü'l-Fakîh, s. 557; Müstevfî, *Târih-i Güzide* s. 633.

Berâ şehri fethettikten sonra asıl hedefi olan Deylem'e yöneldi. Deylem ile vergi ödeyene kadar savaştıktan sonra Cîlân, el-Beben ve et-Teylesân'a yöneldi. Sonra Zencân'a gitti ve orayı da savaşıarak fethetti.²⁷⁵

Hız. Ömer'den sonra Kazvin'e atanan valilerin de ilk hedefi kuzey İran topraklarını Deylem gibi düşman ve saldırgan sınır otoritelerinden korumaktı. Halifeler sugûr kent olmasından dolayı oraya büyük ihtimam gösteriyorlardı. Hız. Osman döneminde Kûfe valiliğine gelen Velîd b. Ukbe, ilk iş olarak, itaatten çıkan Ermenistan ve Azerbaycan'a tekrar sefer düzenledi. Bu sefer sonrasında Kazvin'e gelerek Deylem'e de bir sefer düzenleyip geri döndü.²⁷⁶

Berâ b. Âzib Kazvin'e geldiğinde eski şehre ulaşmış ve orada II. Şâpûr'un inşa ettiği kalede konaklamıştı. Berâ şehre girdiğinde Sâsânîler devrinde Deylem saldırıları için inşa edilen eski şehirden başka bir yer yoktu. Bu yüzden Velid b. Ukbe'nin Kazvin'e vali tayin ettiği Saîd b. Âs, Deylem'e bazı seferler düzenledikten sonra Kazvin'e döndü ve şehri tahkim ve genişletme çalışmalarında bulundu. Saîd'in bu çabası uzun yıllar fethedilemeyen Deylem'e karşı sonraki dönemlerde de ilerleyerek devam etti.²⁷⁷

Hulefâ-yi Râşidîn devrinde Kazvin'e gösterilen ihtimam en çetin dönemlerde dahi değişmedi. Hız. Osman'ın hilafetinin son yıllarından başlayarak Hız. Ali'nin devrinde devam eden İslâm tarihinin en zor dönemleri yaşanmış ve Müslümanlar birbirleriyle savaşmışlardı.²⁷⁸ Cemel ve Sıffîn vakaları gibi İslâm otoritesini iç işlerle meşgul eden bu dönemlerde Hız. Ali, Muaviye ve taraftarlarıyla savaşırken Deylemliler bunu fırsat bilmişler ve Destebâ'yı almışlardı. Ancak halife buna kayıtsız kalmamış ve askerlerine "Sizlerden kim Muaviye ile savaşmak istemezse atıyyesini alarak Deylem'le savaşmaya gitsin." demiş ve sayıları dört binle beş bin arasında değişen bir orduyu Kazvin'e

²⁷⁵ Belâzûrî, s. 314; İbnü'l-Fakîh, s.558.

²⁷⁶ Belâzûrî, s. 314; Taberî, IV, 247; İbnü'l-Esîr, II, 406-407.

²⁷⁷ Belâzûrî, s. 314; Râfiî, *et-Tedvîn*, I, 45.

²⁷⁸ Taberî, IV, 477; İbnü'l-Esîr, II, 565.

yollamıştı. Hz. Ali Rebi' b. Hüseyim es-Sevrî'yi²⁷⁹ ve Sıffîn'e katılmak istemeyen Bâhile kabilesinden kimseleri de Kazvin'e Deylemle savaşmak üzere göndermişti.²⁸⁰

Ayrıca bu dönemde iç karışıklıklar devam ettiği için Kazvin'e birçok vali atanmıştır. Tespit edildiğine göre bu kişiler; Rebi' b. Hüseyim, Ebû'l Ârif, Mürre b. Şerâhil ve Âbide b. Ömer'dir.²⁸¹

III. Emevîler Döneminde Kazvin Tarihi

Kazvin valileri İslâm'ın ilk döneminden itibaren Rey üzerinden atanıyordu. Zira Rey o zaman Cibâl bölgesinin yönetiminde merkezdi.²⁸² Muhtar es-Sekafî, Kûfe'ye galip gelince Rey ve Destebâ'ya Yezid b. Ebû Necebe el-Fezârî'yi atadı. Böylece Kazvin yönetimi de bir süre Yezid tarafından sağlanmış oldu.²⁸³

Kazvin Emeviler idaresinde de askerî kent olma özelliğini korudu. Emevîlerin ilk dönemi iç huzursuzlukların yoğun olduğu bir dönemdi. Bu, Deylem'e yapılan seferlerin başarısız olma sebeplerinden sayılabilir. Ayrıca Deylem'e bazen Kazvin bazen de Destebâ üzerinden seferler yapılmaktaydı. 61 (680) yılında Basra ve Kûfe (Irakeyn) valiliğini beraber yürüten Ubeydullah b. Ziyâd, Deylem'e 4 bin kişilik bir ordu gönderdi. Deylemliler'in üstünlüğü ile sonuçlanan savaşta hemen yanındaki Kazvin sugûrundaki askerlerin takviyeye gitmesi de büyük olasılıktır.²⁸⁴

Deylem'in dağlık bölge olması ve diğer coğrafi sebepler bölgenin ele geçirilmesinde İslâm güçlerini farklı yolları denemeye itmiştir. Halife Abdülmelik b. Mervân döneminde Irak valiliğine getirilen komutan Haccâc b. Yûsuf es-Sekafî, bu coğrafi zorluğu önceki tecrübelerle de dayanarak görmüş olacak ki bölgeyi daha iyi tanımak ve ona göre hareket etmek istemiş ve huzuruna çağırdığı bir grup Deylemli'den

²⁷⁹ Belâzûrî, s. 314; Ebû Hanîfe Ahmed b. Davud b. Venend ed-Dineverî, *Ahbârü't-tivâl*, thk. Abdülmün'im Âmir, Kahire, 1960, s. 165. Hz. Ali Sıffîn savaşından önce Nuhayle'ye çıktığında Kûfe halkından yanında Mürre el-Hemedânî, Mesruk ve bazı kimseler vardı bunlar atıyyelerini alarak Kazvin'e Deylem ile savaşmaya gidince Hz. Ali, yanında Sıffîn'de bulunamadıkları için büyük üzüntü duymuşlar ve Allah'a tevbe etmişlerdi. (Geniş bilgi için bkz. İbnü'l-Esîr, II, 630).

²⁸⁰ Ebû'l-Fazl el-Minkârî et-Temimî Nasr b. Müzâhim, *Vak'atu Sıffîn*, thk. nelam Muhammed Hârûn, Kahire, 1981, s. 116.

²⁸¹ Rençper, s. 231.

²⁸² Makdisî, s. 385-6.

²⁸³ Dineverî, s. 292.

²⁸⁴ Taberî, V, 409.

bölgenin dağ ve tepelerini, geçitlerini ve kestirme yollarını gösteren bir kroki çizmelerini istemişti. Onlar da valinin emri üzerine krokiyi çizdiler. Bunun üzerine Haccâc Deylem'e öncü bir grup gönderdi ve elindeki krokiden haber vererek Müslüman olmak ya da cizye vermekten birini seçmelerini istedi. Bu seferden bir sonuç alamayan Haccâc, oğlu Muhammed'i Kazvin'e vali tayin ederek Deylem ile savaşmasını istedi. Ancak o da başarılı olamadı ve Kazvin'e geri döndü. Muhammed Kazvin'e döndükten sonra orada Tûs isminde²⁸⁵ bir cami inşa ettirdi. Bu cami Hârûn er-Reşid'in büyük camisine kadar en önemli Cuma mescitlerinden biri olmuştur.²⁸⁶ Kazvin, Emevîler döneminde Haccâc'ın oğlu Muhammed'den sonra Yezid b. Mühelleb, Kuteybe b. Müslim ve Nasr b. Seyyar gibi Horasan valileri tarafından yönetilmeye devam etti.²⁸⁷

Haccâc, Kazvin'de olup bitenlerden haberdar olmak ve denetimi sürekli tutmak için de birtakım önlemler aldı. Mesela Vâsıt şehri ile Kazvin arasında bir takım görüş kuleleri inşa ettirdi. Kazvinliler'den biri ateş yaksa dahi gece olsun gündüz olsun bunun haberi Vâsıt'a giderdi. Çünkü Vâsıt'ta bu sebeple tutulan ve hemen müdahaleye hazır atlılar bulunduruluyordu.²⁸⁸ Bu haberleşme kuleleri Deylem ülkesinin zabtını kolaylaştırması ve onlardan gelecek saldırılara karşı vaktinde müdahale edilmesi için de kurulmuştu. Zira Haccâc döneminde Deylem'e birçok sefer düzenlenmişti.

Bunlardan bir diğeri de Haccâc'ın Irak valiliği sırasında Abdurrahman b. Muhammed b. el-Eş'as isyanında ayaklanan Kürtler'e gönderdiği Amr b. Hânî el-Âbsî'nin seferin dönüşünde Deylem'e düzenlediği gazvedir. Amr, aralarında İcl kabilesinden ve Kûfe mevâlisinden de askerlerin bulunduğu on iki bin kişilik bir askerî güçle üzerlerine yürümüş ancak bir sonuç alamamıştı.²⁸⁹

81 (700-701) senesine gelindiğinde Kazvin halkı Deylem'e karşı savaşlara devam ederken Muhammed b. Ebî Sebre adında başarılı ve cesur bir süvari komutanı, askerleriyle beraber Kazvin sınırında nöbet tutmaya ve onlara yardım etmeye gitti. Halkın

²⁸⁵ Bu camiye Sevr camisi de denmektedir. (Bkz. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, IV,343; Le Strange, s. 280).

²⁸⁶ İbnü'l-Fakîh, s. 546-547; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, IV, 343.

²⁸⁷ Hillenbrand, s. 858.

²⁸⁸ İbnü'l-Fakîh, s. 266.

²⁸⁹ Belâzûrî, s. 315.

korkmuş, gece gündüz sınırdan nöbet tutmuş olduklarından mütevellit uykusuz hallerini görünce onlara: “Düşmanlarınızın topraklarınıza girip size saldırarak olmasından korkuyor musunuz?” dedi. Kazvinliler evet cevabını verince kapıları açıp korkusuzca Deylemliler’in hücum etmelerini beklemelerini söyledi. Sınırlar açılınca Deylem askerlerinden bir grup içeri girerek savaş mevzii aldı. Kazvinliler hemen Muhammed b. Ebî Sebre’nin talebi üzerine kapıları kapatıp düşmanın sınırdan geri dönmelerini engellediler. Bunun üzerine büyük bir çarpışma başladı ve gelen Deylem askerlerinden kimse sağ çıkamadı. Bu, Kazvinliler için büyük bir başarıydı. Zira Deylem cihetinden Kazvin’e uzun süre bir saldırı olmadı.²⁹⁰

III. Abbâsîler’den Büveyhîler’e Kadar Kazvin Tarihi

Emevî idaresinden rahatsız olan etnik ve siyasî unsurların ihtilaliyle Abbasî yönetimi İslâm topraklarına hâkim olmaya başlamıştı (750). Ancak ilerde bu unsurlar zamanla iktidarı rahatsız eden grupların da ta kendisi olmuş ve Kazvin’in de bir parçası olduğu Cibâl bölgesi dahil Acem ve Türk topraklarında dinî-siyasî pek çok isyana sebep olmuşlardı. Ayrıca bu dönemde Deylem sınırındaki hareketlilik devam ediyor, bu yüzden Kazvin askerî şehir olma özelliğini yeni tedbir ve projelerle hala koruyordu. Emevî İktidarında düzenlenen askerî seferler Abbâsî yönetimi sırasında da devam edecek, özellikle merkezî otoritenin yerel hanedanlıkların hâkimiyet mücadeleleriyle sarsıldığı Abbâsîlerin ikinci döneminde Kazvin’in konumu daha güvenli ve stratejik hale getirilmeye çalışılacaktır.

Kazvin’e tesir eden İran tabanlı isyanlardan ilki Ebû Müslim el-Horosânî’nin öldürülmesine karşı ayaklanan Sinbâd (Sünbâz) tarafından çıkarılmıştı. Horosan, Taberistan ve Deylem’den destek alan Sinbâd’ın ordusunun büyük yekûnu Cibâl bölgesindeki askerlerden oluşuyordu. Bu yüzden bu isyan Kazvin de dahil olmak üzere Cibâl’deki hemen her şehri etkilemişti.²⁹¹ Halife Ebû Ca’fer el-Mansûr Cibâl bölgesinden ve Cumhur b. Merrar el-İclî komutasında hilafet merkezinden olmak üzere farklı konumlardan ordular tertip etmişti. Cibâl’den gönderilen ordulardan biri Kazvin’in

²⁹⁰ İbnü'l-Esîr, III, 487; Ebü'l-Mehâsin Cemâlüddîn Yûsuf b. Tağrîberdî el-Atâbekî el-Yeşbugavî ez-Zâhirî, *en-Nücûmü'z-zâhire fî mülûki Mısır ve'l-Kâhire*, nşr. Vizâretü's-Sekâfe vel'İrşad el-Kavmî, I-XVI, Kahire, trz, I, 203.

²⁹¹ Taberî, VII, 495.

Destebâ bölgesinden yola çıkmış ancak Sinbâd karşısında bir başarı elde edememişti.²⁹² Nihayetinde Cumhur el-İclî'nin ordusuna yenilen Sinbâd, 60 bin askeriyle Taberistan'da öldürüldü ve isyan bastırılmış oldu.²⁹³ Ancak isyandan sonra Sinbâd taraftarları Kazvin ve Rey bölgesinde hicrî 5. asra kadar "Sünbâziyye" ismiyle yaşamaya devam ettiler.²⁹⁴

Yine 143 (760) yılında halife Mansûr'a Kazvinle Deylemliler arasında büyük bir çatışmanın sonucunda Müslümanlardan çok sayıda kayıp verildiği haberi gelince, Habib b. Abdullah b. Rağban'ı Basra'ya gönderdi. Basra'da elinde on bin dirhemden fazla malı bulunan kimselerin Deylem'e gönderilmesini emretti. Aynısını Kûfe halkı için de tekrarladı.²⁹⁵ Ordu, Kûfe ve Basra dışında Vâsıt, Musul ve el-Cezîre'den asker toplayarak Muhammed b. Ebi'l-Abbas es-Seffâh komutasında Deylem'e ulaştı.²⁹⁶ Kaynaklarda savaşın sonucu hakkında bir bilgiye rastlanmamaktadır. Ancak kuvvetle muhtemeldir ki, bu ordunun önceki gazveler gibi Deylem saldırısını bir süre için sınırdan uzaklaştırmaktan öteye gitmemiştir.²⁹⁷

Mûsâ el-Hâdî dönemine geldiğimizde ise Kazvin şehrini genişletme ve tahkim etme çalışmalarının hız kazandığını görmekteyiz. Burada askerî sebeplerin daha öncelikli olduğunu anlamaktayız. Zira önceki dönemlerde halifelerin coğrafî zorluklarla karşı karşıya kaldığını ve buna geçici çözümler ürettiğini görmüştük. Ayrıca bu güçlendirme ve genişletme çabaları, sayısı hızla artan murâbıt ve askerlerin de ihtiyacını sağlamak için elzemdi. Bu anlamda ilk ciddi ve kalıcı çalışmayı halife Mûsâ el-Hâdî üstlenmiş, Kazvin'de yeni bir şehir inşa etmişti. Halife önce Kazvin'e tebdil-i kıyafetle gelmiş ve valiye halkı savaşa hazır olmaları için çağrıda bulunmasını emretmişti. Vali elindeki defi halkı savaşa hazır hale gelmeleri için çaldı. Bu sırada Mûsâ el-Hâdî yüksek bir mekândan halkta cihada çağrının nasıl aksettiğini izliyordu. El-Hâdî, Kazvin halkının âzami çabalarını bu vesileyle gördü ve onları takdir etti. Onların bu azmine karşılık olarak 168 (784) yılında Kazvin'de Mûsâ şehri olarak anılacak bir kale ve buna bağlı bir mahalle inşa

²⁹² Cem Zorlu, Abbasilere Yönelik Dinî ve Siyasî İsyanlar, Ankara 2001, s. 136

²⁹³ Mes'ûdî, *Murûcû'z-zeheb*, III, 306; Tâhîr Makdîsî, VI, 82-83; İbn Miskeveyh, III, 368.

²⁹⁴ Zorlu, s. 139.

²⁹⁵ Taberî, VII, 515; Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed Bağdâdî İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazam fî tarihi'l-müluk ve'l-ümem*, thk. Muhammed Abdülkadir Ahmed Ata, Mustafa Abdülkadir Ata, I-XIX, Beyrut, 1992, VIII, 40; Zehebî, *Tarihü'l-İslâm*, IX, 12.

²⁹⁶ İbn Kesîr, X, 86.

²⁹⁷ Usluer, 48.

edilmesini emretti.²⁹⁸ Bu şehrin temelleri, Hz. Berâ'nın fethettiği zamandaki haliyle antik kent veya II. Şâpur'un kenti olarak anılan ve Said b. el-As'ın tamir ettiği eski şehrin karşısında atılmıştı.²⁹⁹

Mûsâ el-Hâdî buraya mevâlisini yerleştirdi, cami inşa ettirdi ve giderlerini karşılamak için Rüstemâbâz adında bir arazi satın alıp buraya vakfetti. Müellif Râfî, ayrıca Erad Berse köyünün de buraya vakfedildiğini aktarmaktadır.³⁰⁰ Halife Mûsâ Kazvin'den ayrılırken idare etmesi için şehri Amr er-Rûmî'ye bıraktı. Amr'dan sonra yerine Muhammed b. Amr idareci oldu.³⁰¹ Bu tarihten itibaren gönüllü askerlerden Mûsâ şehrine gelerek savaşımlar olmaktadır.³⁰² Bu sebeple özellikle sınırdaki askerlerin geçimini sağlamalarında vakıflar büyük rol oynadı.³⁰³

Abbâsiler döneminde sınırları korumak gayesiyle inşa edilen ikinci kale Medine-i Mübârek olmuştur. Kale ismini halife Hâdî'nin âzatlılarından Mübârek et-Türkî'den³⁰⁴ almıştı. Böylece sınır boyunca mevâlinin ve askerlerin yerleştirilebileceği bir hat oluşturulmuştur.³⁰⁵

Kazvin'deki çalışmalar ve reformlar Hârûn er-Reşid döneminde de devam etti. Halife, 189 (804) yılında Horasan'daki Rafî' b. Leys isyanını bizâtihi bastırmak üzere yola çıktığında³⁰⁶ Hemedan'a uğradı. Kazvin valisi Muhammed b. Sinan el-İclî halifeden Kazvin'e gelerek halkın Deylem'deki düşmanlara karşı mücadelesini kendi gözleriyle görmesini istedi. Muhammed'in bundan maksadı Kazvin'in bu mücadelesine karşılık vergilerinin azaltılmasıydı.³⁰⁷ Bunun üzerine halife Hârûn er-Reşid yönünü Kazvin'e

²⁹⁸ Râfî, *et-Tedvîn*, IV, 130.

²⁹⁹ İbnü'l-Fakîh, s. 559.

³⁰⁰ Râfî, *et-Tedvîn*, I, s. 43.

³⁰¹ Belâzûrî, s. 315; İbnü'l-Fakîh, s. 559; Râfî, *et-Tedvîn*, I, 43; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, IV, 343.

³⁰² Halilî, II, 707; Râfî, *et-Tedvîn*, IV, 139.

³⁰³ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, III, 43.

³⁰⁴ Kaynaklarda açıkça belirtilmese de Mübârek et-Türkî'nin halife Mehdî tarafından Kazvin'e vali olarak atandığını anlamaktayız. Yıldız, III, 343.

³⁰⁵ Belâzûrî, s. 315; Râfî, *et-Tedvîn*, IV, 60; Müstevfî, *Târih-i Güzide*, s. 631.

³⁰⁶ Taberî, VIII, 320; İbnü'l-Esir, V, 370.

³⁰⁷ Râfî, *et-Tedvîn*, II, 96; Hârûn er-Reşid'i yolundan çeviren kişilerin Kazvin halkından bir grup olduğu da rivayet edilir. (Bkz. İbnü'l-Fakîh, s. 559).

çevirdi.³⁰⁸ Orada öncelikle bir cami inşa ettirdi. Caminin taş levhasının üzerinde kendi ismi yazılıydı. Oradayken bazı günler caminin kubbesine çıkardı. Kubbe oldukça yüksekti. Bir gün halkı seyrederken Deylem yönünden bir saldırı haberi geldi. Halkın dükkanlarını bırakıp hemen silahlarını ve kılıçlarını kuşandıklarını, sancaklarını çıkartıp hücumla geçtiklerini gördü. Bunun üzerine Kazvinliler'in mücahit bir topluluk olduğuna kanaat getirerek yanındaki adamlarıyla istişare etti. En doğru kararın haraç vergisinden muaf tutulmalarını ve sadece sınır topraklarını korumakla vazifelendirilmelerini emretti. Bu karara göre Hârûn er-Reşid Kazvin halkından yalnızca yıllık on bin dirhem alınmasına, Kazvin topraklarının ise mukâtaa usulüne³⁰⁹ tabi tutulmasına karar verdi.³¹⁰

Bununla birlikte Hârûn er-Reşid bu kararın valiler ve diğer yöneticiler nezdinde resmi bir ispat niteliği taşıması için 189 (804) yılının zilkade ayında Kazvin'deki Kâtip Semiyda' b. Muhammed el-Yemân'a sicil defterine kaydedilmesini emretmişti. Hârûn er-Reşid ilgili metinde Kazvin halkına şöyle hitap etmiştir:

“Bismillahirrahmânirrahîm,

Bu, Allah'ın kulu Hârûn er-Reşid'den Kazvin halkına yazılmış bir ahittir. Siz İslam'ın sugûr bölgesini cephanenizle, silahlarınızla ve atlarınızla Deylem düşmanına karşı nasıl savunduğunuzu gösterdiniz. Buna karşılık elinizde bulunan topraklar ve bostanların emirü'l mü'minîn tarafından haracının kaldırılması kararlaştırılıp uygulamaya geçmesi kayıt altına alındı. Ve o paranın (haraç vergisi) yetkililer tarafından sizin düşman karşısındaki cihadınıza karşılık olarak maslahatınıza harcanacağını ve valilerden hiçbir kimsenin buna muhalefet etmeyeceği kararlaştırıldı.”³¹¹

Hârûn er-Reşid Kazvin halkını haraçtan muaf tutmakla birlikte başka düzenlemelerde de bulundu. İnşa ettirdiği büyük cuma camisinin yanında kazancı yüksek

³⁰⁸ Râfî nin Kazvin kadılarında Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'nin tarih notlarından gördüğüne göre Hârûn er-Reşid'in yanında oğlu Mehdi ve askerî birlikler de vardı. (Bkz. Râfî, *et-Tedvîn*, I, 252).

³⁰⁹ Devletin, tasarrufunda bulunan toprakların işletme ve istifade etme hakkını belli şartlar karşılığında uygun görülen kimselere vermesidir. Geniş bilgi için bkz. Mustafa Demirci, *Abbâsîlerde Toprak Sistemi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2001, s. 179-185.

³¹⁰ Ebû Yûsuf, s. 377; Belâzûrî, s. 315; İbnü'l-Fakîh, s.559; Râfî, *et-Tedvîn*, I, 43, IV, 187; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, IV, 343; Kazvinî, s. 435.

³¹¹ Râfî, *et-Tedvîn*, III, 60.

bazı dükkanlar satın aldı. Bunları şehrin ve caminin giderlerine vakfetti. Bu vakıflar Hârûn er-Reşid'in vakfiyeleri veya Reşidiyyât olarak da biliniyordu. Halife, bunlarla birlikte Kazvin'in sınır kent mimarisine de katkıda bulunup kendi zamanına kadarki en büyük sûru inşa etti. Bu sûr, halife Hâdî'nin Mûsâ şehri ve onun azatlısı Mübârek'in Mübârekiyye şehri ile II. Şâpur'un eski kent olarak anılan şehirlerinin üçünü de kapsıyordu.³¹² Sûrun ve caminin ileriki dönemlerdeki genişletme ve ekleme çalışmaları yıllarca Reşidiyyât vakıflarından karşılandı.³¹³

Bu dönemde kentin fiziki yapısına bir katkı da çevre şehirlerden bazı nahiyelerin Kazvin'e ilhak edilmesiydi. Hamdullah Müstevfî'den bize ulaşan bilgilere göre Hârûn er-Reşid döneminde Kazvin'e eklenen bu yerler, Beşeriyyât nahiyesi Destebâ'nın Hemedan'a ait olan bir kısmı, Ebherrud ve Velan Merz nahiyeleriyle Ebher'e bağlı Kâkızan'ın bir kısmıydı. Bu yerlerin yöneticileri daha sonra topraklarını kendi idarelerinde tutmaya devam ettiler.³¹⁴ Bu eklemelerle Kazvin büyük bir bölgeyi içine alan müstakil bir vilayet haline geldi.³¹⁵

178 (794) yılında Hârûn er-Reşid döneminde Cibâl bölgesi yönetimi Taberistan ve Azerbaycan ile birlikte Fadl b. Yahyâ el-Bermekî'ye verildi.³¹⁶ Fadl b. Yahyâ, Yahyâ b. Abdullah'ın isyanını bastırmak üzere 166'da (792) Kazvin'e geldi ve onu Deylem melikinın yardımıyla eman vererek Kazvin'den çıkardı ve Bağdat'a geri döndü.³¹⁷ Halife Hârûn er-Reşid dönemindeki valilerden biri de kendi oğlu el-Kâsım'dı.³¹⁸ Râfî'nin aktardığına göre Halife Hârûn bu dönemde Kazvin'e kadı olarak Dâvûd b. İbrahim el-Ukeylî'yi tayin etti. Kadı Dâvûd, Emin ve Me'mûn döneminde de Kazvin kadısı olarak görevine devam etti.³¹⁹

³¹² Râfî, *et-Tedvîn*, I, 43, Kazvinî, s.435.

³¹³ İbnü'l-Fakîh, s.559; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, IV, 343.

³¹⁴ Müstevfî, *Târih-i Güzide*, s. 633-634.

³¹⁵ Roy Mottahedeh, "The Abbasid Caliphate in Iran", *CHIR*, Vol. IV, ed. by. R.N. Frye Cambridge, 1975, s. 7b1.

³¹⁶ Taberî, VIII, 257; Râfî, *et-Tedvîn*, IV, 31; İbnü'l-Esîr, V, 302.

³¹⁷ İbnü'l-Esîr, V, 291; Müstevfî, *Târih-i Güzide*, s. 644.

³¹⁸ İbnü'l-Fakîh, s. 560; Belâzûrî, s. 315.

³¹⁹ Râfî, *et-Tedvîn*, III, 1.

Hârun er-Reşid hayattayken iki oğlu Muhammed (Emîn) ve Abdullah'ı (Me'mûn) sırasıyla veliaht tayin etti.³²⁰ Cibâl yönetimini oğlu Me'mûn'a vermişti. Me'mûn Horasan'dan Hemedan'a kadar olan topraklardan sorumluydu.³²¹ Emin, babasının ölümünün ardından Horasan'da güç kazanmaya başlayan Me'mûn'un gücünü azaltmaya yönelik teşebbüslerde bulunarak babasının bıraktığı hazine ve silahları kendisine getirilmesini emretti. Me'mûn'un adını hutbelerden kaldırarak Mûsâ'yı onun yerine veliaht tayin etti. Ve Me'mûn'a Ali b. İsmâ b. Mâhân komutasında bir ordu gönderdi.³²² Me'mûn bütün bu olanların üzerine Ali b. İsmâ'nın karşısında güçlü komutanlardan İran kökenli meşhur komutan Tâhir b. Hüseyin'i görevlendirip Rey'deki çarpışmada Tâhir'in galip gelmesini sağladı.³²³

Emin haberi alır almaz ikinci bir komutan olarak Abdurrahman b. Cebele'yi Hemedan'a gönderdi. Bunun üzerine Tâhir b. Hüseyin ikinci defa Me'mûn ordusunun başına geçti. Ve Hemedan'a doğru yol aldı. Ancak Hemedan'a yaklaşınca kuvvetlerinin oraya girmesinden çekindi. Zira Kazvin'de Emîn'in görevlendirdiği komutanlardan Kesîr b. Kâdire güçlü ordusuyla çarpışmaya hazır beklemekteydi. Tâhir, Kesîr b. Kâdire'nin ordusu tarafından arkadan vurulmamak için akıllıca bir plan yaparak askerlerine ilk iş olarak bini süvari bini piyade olmak üzere iki bin kişilik birliğiyle Kazvin'e girmeyi emretti. Tâhir'in Kazvin'e doğru askerleriyle gelmekte olduğunu öğrenen Kesîr b. Kâdire, güçlü bir orduya sahip olmasına rağmen Tâhir'in ordusundan korkarak Kazvin'i terketti. Tâhir Kazvin'e girdikten sonra Abdurrahman b. Cebele ordusundan gelecek olası bir çatışmada hazırlıklı olmalarını tembihleyerek Kazvin'e güçlü bir ordu ile birlikte arkadaşlarından birini vali olarak bırakarak şehri terk etti. Ardından diğer Cibâl şehirlerini de itaat altına alarak halife Emîn'in komutanı Abdurrahman'ı mağlûp etti.³²⁴ Böylece Kazvin, Me'mûn'a bağlı Tâhiriler eliyle yönetilmeye başlandı. İbnü'l Fakîh

³²⁰ Taberî, VIII, 278-283.

³²¹ Taberî, VIII, 269.

³²² İbnü'l-Esîr, V, 411.

³²³ Yakûbî, *Târîh*, II, 388.

³²⁴ Taberî, VIII, 416; İbnü'l-Esîr, V, 417-18; Bertold Spuler, *Iran in the Early Islamic Period: Politics, Culture, Administration and Public Life between the Arab and the Seljuk Conquests, 633–1055*, çev. Gwendolin Goldbloom & Berenike Walburg, Brill, Leiden, trz, s. 52.

Tâhirîler döneminde Kazvin'de adalet timsali bir yönetim sergilendiğinden bahsetmektedir.³²⁵

İran ve çevre bölgelerdeki mevâlinin desteğini alarak kardeşi Emîn'i mağlup eden Me'mûn Bağdat'ta hilafet makamına geçmiştir. Abbasilerin kuruluşundan beri etkin rol oynayan bu mevâli grubun devlet yönetimindeki baskısı bu vesileyle artmıştır. Bu tarihten itibaren İran'da Taberistan Alevîleri, Saffârîler ve Büveyhîler gibi hilafet makamını tanımayan, Tâhirîler, Sâmanîler, Gazneliler ve Selçuklular gibi de Bağdat'a bağlılıklarını sunan yerel müstakil yönetimler teşkil etmeye başladı.³²⁶ Kazvin de 205 (820) yılından 259'a (872) kadar³²⁷ bu bağımsız devletlerden Tâhirî ailesinin yönetimi altında bulundu. Tâhir b. Hüseyin halife Me'mûn tarafından Cibâl ve Horasan valisi olarak tayin edildi.³²⁸ Bu süreç şöyle gelişti; Me'mûn, hilafeti ele geçirmesinde büyük desteğini gördüğü Bağdat'ta yanında bulunan Tâhir'in elinin güçlendiği ve kendi emriyle de olsa kardeşi Emin'in ölümüne sebep olduğu için ona karşı kin besliyordu. Tâhir bunları öğrenince Bağdat'ta bir suikasta kurban gideceğini düşünerek Me'mûn'un yanındaki adamlarını da araya sokarak kendini Horasan'a vali tayin ettirdi.³²⁹

Abbâsîler devrinde İran topraklarındaki dinî-siyasî tabanlı bir diğer başkaldırış olan Bâbek el-Hürremî isyanı, Me'mûn devrinde 201 yılında başladı ve Mu'tasım döneminde 220 (835) yılında son buldu. Azerbaycan'da başlayan ve zamanla Cibâl diyarlarına kadar genişleyen etkisiyle Bâbek, Abbâsî kumandanlarından çoğuna galip gelip esir etmişti. 218'de (833) Cibâl halkının Hürremiyye dinine girmesiyle önü alınamaz bir boyuta gelmişti.³³⁰ En sonunda Cibâl'e vali atanan Afşin, Kazvin'in de içinde bulunduğu Cibâl bölge askerlerinin gayretleriyle Bâbek isyanını bastırabilmişti.³³¹ Bu isyanlarda başarılar gösteren ve 209 (824) yılında Ermenistan ve Azerbaycan

³²⁵ İbnü'l-Fakîh, s. 557.

³²⁶ Abbas İkbâl-i Âştîyânî, *Târihu İran ba'de'l-İslâm: min bidâyeti'd-Devleti't-Tâhiriyye*, arp. çev. Muhammed Alaeddin Mansur, Kahire, 1989, s. 11; Fatih Güzel, "Abbasiler-I", *İslâm Tarihi ve Medeniyeti*, ed. Nahide Bozkurt ve Mustafa Demirci, İstanbul, 2018, V, 404.

³²⁷ Kazvin resmi olarak 259 yılına kadar Tâhirîlerin elinde olsa da halife Mu'tasım 223 (837)'te bağımsız yönetim olarak Irak ve Horasan'ın uhdesinden almıştır. (Geniş bilgi için bkz. Müstevfî, *Târih-i Güzide*, s. 646-647).

³²⁸ Mottahadeh, "The Abbasid Caliphate in Iran", CHIr, vol. IV, s. 74.

³²⁹ İbnü'l-Esîr, V, 514.

³³⁰ İbnü'l-Esîr, V, 572.

³³¹ İbnü'l-Esîr, VI, 11-15; Dineverî, s. 403.

valiliğine nasbedilen Züreyk b. Ali b. Sadaka da bu karışıklıklardan faydalanarak bir isyan başlatarak Cibâl'e hâkim oldu. Me'mûn, Züreyk'e Muhammed b. Humeyd et-Tâî'yi yolladı. Muhammed bu seferde başarılı olunca Me'mûn ona Kazvin'i verdi.³³²

Hız. Ömer'den Me'mûn dönemine kadar Kazvin üzerinden Deylem'e yapılan saldırılar on yediyi bulmuştur.³³³ Me'mûn döneminde de bu saldırılar devam etti. Ebû Dülef el-Kâsım b. İsa bu dönemde Deylem üzerine giden komutanlardandır. Ancak Deylem Me'mûn döneminde Taberistan valisi Abdullah b. Hurdâzbih tarafından 201 (816) yılında kral Ebû Leyla'nın esir alınmasıyla Abbâsî devletine boyun eğmeye başladı. Neticesinde bölgedeki Belâzûr ve Şeyzer şehirleri fethedildi.³³⁴ Bu galibiyetle bir süre Deylem ciheti askerî faaliyetleri azalsa da halife Mu'tasım döneminde tekrar sınırda hareketlilik başladı. Hamdullah Müstevfî'nin *Târih-i Güzide*'de aktardığı üzere Mu'tasım en büyük düşmanlarından biri olan Deylem askerlerinin Kazvin'i ele geçirmesinden ziyadesiyle korkuyor ve derhal bir önlem alınması gerektiğini söylüyordu.³³⁵ Bunun akabinde Mu'tasım dönemi Cibâl yöneticilerinden olan Ebû Dülef Kâsım b. İsa İklîsim, Bûrmec, Eblam ve Endak gibi kaleleri savaşarak fethetti ve buraları vergiye bağladı.³³⁶

Ancak bunlar Deylem'den Kazvin'e yönelik tehlikeyi tam olarak bastırmamış olacak ki Mu'tasım Kazvin'e yönelik başka önlemler daha aldı. Bu önlemler idarî olarak Kazvin'in bir bakıma kaderini değiştirecekti. İlk olarak Kazvin'i Irak ve Horasan valiliklerinin yönetiminden alarak ferdî yönetime tabi kıldı. Kendisinden Kazvin hakkında birçok malûmat edindiğimiz *Târih-i Güzide* yazarı Kazvinli Hamdullah Müstevfî'nin on dördüncü dedesi Harir b. Yezid Riyahî'nin sülâsesinden Fahrü'd-Devle Ebû Mansûr el-Kûfî'yi de 223 (837) yılında Kazvin'e hem askerî hem de siyasî lider olarak atadı. Bu tarihten itibaren Kazvin, zaman zaman kısa tarihlerde el değiştirse de yaklaşık iki yüz yıl boyunca bu aile mensuplarınca yönetildi. Ancak bu yöneticiler Kazvin'e hâkim olma durumuna göre Bağdat'taki hilafet merkezinin veya yerel devletlerin de onayları ve atamaları vasıtasıyla olmuştur. Yöneticilerinden hepsi Fahrü'd-

³³² Ebu Ali Kıvamüddin Hasan b. Ali b. İshak et-Tusî Nizamülmülk, *Siyasetnâme*, thk. Yûsuf Hüseyin Bekkâr, Amman, 1987, s. 287; İbn Haldûn, III, 318.

³³³ Tahsin Yazıcı, "Deylem", *DİA*, İstanbul, 1994, IX, 264.

³³⁴ Belâzûrî, s. 316; İbnü'l-Esîr, V, 485.

³³⁵ Müstevfî, *Târih-i Güzide*, s. 646.

³³⁶ Belâzûrî, s. 316; Kudâme b. Cafer, s. 378.

Devle lakabını aldılar.³³⁷ Ayrıca aldıkları Müstevfî lakabı ise ailenin istifâ (mali işler) görevinden kaynaklanmaktadır.³³⁸ Mu'tasım'ın Ağabeyleri Emîn-Me'mûn çatışmasının verdiği boşlukla isyanların odağı olan Cibâl bölgesinin en stratejik konumlarından Deylem sınırındaki Kazvin'i kendi döneminde bağımsız hale getirmesi direkt müdahaleye hazır kılmak içindir. Ayrıca Fahrü'd-Devle ve ailesinin siyasî ve sosyal anlamda Kazvin'de bir denge oluşturduğu da âşikârdır.

Abbâs oğulları ve Ali oğulları arasındaki iktidar mücadelesi artık Abbâsî yönetim merkezini çıkmaza sürükleyince Halife Mütevekkil, Ali taraftarlarına baskılarını arttırıp Hz. Hüseyin'in kabrinin ve etrafındaki evlerin yıkılmasını emretti. Ayrıca Alevî oluşumları engellemek için etrafında taraftar toplayan Yahyâ b. Ömer gibi önder isimleri hapsetti ve işkenceye maruz bıraktı.³³⁹ Bu sebeple Ali taraftarları el-Mütevekkil döneminde faaliyetlerini hilafet merkezinden uzaklaştırarak farklı bölgelerde gizlice yürütmeye başlamışlardı.³⁴⁰ Bu bölgelerden biri de Kazvin'dir. Tâhirîler'in Sevâd ve Fars valisi Muhammed Abdullah b. Tâhir tarafından 250 (864) yılında Yahyâ b. Ömer'in öldürülmesiyle Ali evladı bu yıl içinde birçok isyanlar çıkardı. Bu isyanlardan biri olan Rey'deki Ahmed b. İsâ'nın isyanı üzerine Tâhiroğullarından Muhammed b. Ali b. Tâhir Kazvin'den yola çıkarak Ahmed ile çarpışmış, başarılı olamayınca tekrar Kazvin'e dönmüştür.³⁴¹

Bölgedeki isyanların en büyüğünü Rey'de bulunan Hasan b. Zeyd üstlenmiştir. Rûyan'a gelen Hasan, ed-dâi el-kebîr lakabıyla kısa süre içinde Rûyan, Kelâr ve Şâlûs'tan taraftar toplayarak Ceyhun'un güney sahilindeki Âmul'ü sonra da Taberistan'ı ele geçirip Tâhirîleri bölgede tamamen etkisiz hale getirmiştir. Orada Taberistan Alevîlerinin oluşturduğu Zeydî Devletini kuran Hasan, hemen siyasî ve ticarî olarak da önem arz eden Rey'i almak için batıya yöneldi. Rey'i almayı başardıysa da Tâhirîler tarafından şehir

³³⁷ Müstevfî, *Târih-i Güzide*, s. 646-47.

³³⁸ İgnati Ulianovich Krichovsky, *Tarihu'l-Edebi'l-Coğrafi'l-Arabî*, çev: Selahaddin Osman Haşim, I-II, Moskova, 1957, I, 397.

³³⁹ Bahaeddin Muhammed b. Hasan b. İsfendiyâr Kâtib, *Târihu Taberistan*, arp. çev. Ahmed Muhammed Nâdâ, Kahire, 2002, s. 227; İbnü'l-Esîr, VI, 127; Müstevfî, *Târih-i Güzide*, s. 257.

³⁴⁰ Ali b. Hüseyin b. Muhammed Ebü'l-Ferec el-İsfahânî, *Mekâtülü't-tâlibiyyîn*, thk. es-Seyyid Abbas Ahmed Sakr, Beyrut, 1946, s. 490; İbn İsfendiyâr, s. 230.

³⁴¹ İbnü'l-Esîr, VI, 204; Şehâbeddin Ahmed b. Abdülvehhâb b. Muhammed Nüveyrî, *Nihayetü'l-ereb fi fümuni'l-edeb*, nşr. Dârü'l-Kütüb ve'l Vesâik el-Kavmiyye, I-XXXIII, Kahire, 2003, XXV, 84.

tekrar ele geçirildi.³⁴² Rey bu şekilde birkaç kez el değiştirip en sonunda Tâhirîlerin bölgedeki güç kaybıyla Zeydîler'e geçince ed-Daî, müttetikleri Deylem'den Cüstan b. Vâsudan ile anlaştı. Bunun üzerine adamları Ahmed b. İsâ ve Hüseyin b. Ahmed el-Kevkebî'yi Kazvin'e gönderdi. Kevkebî, Ebher, Zencan ve Kazvin'i ele geçirdi. Zeydîler batıya doğru ilerleyişlerini devam ettirip sınır şehir Kazvin'i almayı başarınca dönemin Abbâsî halifesi Mu'tez, Türk asıllı komutanlardan Cibâl valisi Musa b. Boğa el-Kebîr'i görevlendirerek Kevkebî isyanını bastırması için bir birlik başında gönderdi. Mûsâ, 253 (867)'te Hüseyin el-Kevkebî ile Kazvin'de savaştı ve galip geldi. Ardından Kevkebî'yi Kazvin'den çıkartarak Kazvin'i tekrar Abbâsî yönetimi uhdesine aldı. el-Kevkebî'nin bu yenilgisinin ardından müttetikleri Deylem'e sığındı. Mûsâ da Kazvin'deki görevlerini tamamladıktan sonra Rey ve Taberistan'a yöneldi.³⁴³

Taberî, Kazvin'deki savaşta Mûsâ b. Boğa'nın attıkları okların mevzisine ulaşmadığını görünce farklı bir savaş taktiği uyguladığını aktarır. Buna göre Musa, Kevkebîler ile arasındaki yola yanıcı bir madde dökerek geri çekilir. Kevkebî askerleri Musa'nın ordusunun kaçtığı yanılışına vararak hücumla geçtikleri anda yanıcı maddeyi ateşe verirler ve askerleri büyük bir alevin ortasında bırakırlar. Böylece bu savaşta birçok Kevkebî askeri yanarak hayatını kaybeder.³⁴⁴

Râfî bu olaylara ek olarak Hasan b. Zeyd'i Deylemlileri Alevî isyanının başına getirmesini söyleyen Muhammed b. İbrahim'in Kevkebîlerle savaş zamanında Kazvin'de olduğunu ve Mûsâ b. Boğa'nın Kevkebî gücünü yendikten sonra Muhammed'i esir aldığını anlatmaktadır.³⁴⁵

Mûsâ, Kazvin'i aldıktan sonra Hârûn er-Reşid döneminde yapımına başlanan sûrun inşasına devam etti. Sûr 254 (668) yılında tamamlanmış oldu. Böylece şehir olası isyan ve istilalara karşı merkezî yönetimin müdahale ve savunması için daha müstahkem

³⁴² Taberî, IX, 274; İbnü'l Cevzî, 34-35; İbnü'l-Esîr, VI, 201-204; Zehebî, *Târihü'l-İslâm*, XVIII, 29; Hasan Yaşaroğlu, *Taberistan Zeydileri (250-316/ 864-929)*, Basılmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1998, s.85-86.

³⁴³ Belâzûrî, s. 316; Taberî, IX, 378; İbn Miskeveyh, IV, 375; İbn İsfendiyâr, s. 247; İbnü'l-Esîr, VI, 246; İbn Haldûn, IV, 30,

³⁴⁴ Taberî, IX, 378.

³⁴⁵ Râfî, *et-Tedvîn*, I, 164.

hale getirildi.³⁴⁶ Aynı şekilde Mûsâ Rey'e bağlı bazı nahiyeleri Kazvin'e dahil ederek Kazvin'i büyük bir şehir haline getirdi. Mûsâ bunlara yüksek meblağlarda paralar harcamış, insanları buraya yerleştirerek Kazvin'in askerî ve sosyal anlamda önde gelen şehirlerden biri olmasını sağlamıştı.³⁴⁷

259 (872) yılında Tâhirî hanedanlığını yıkan Saffârî Yakub b. Leys, Nîşâbur ve Horasan'ı aldıktan sonra Cibâl bölgesine yöneldi. Halife Mu'temid onu durdurmak için bazı bölgeleri yönetimine verdi. Bu vilayetler arasında Rey, Kazvin ve Zencan da bulunuyordu. Yakup, Kazvin ve civarını Mesrur el-Belhî'ye teslim etti. Ancak iki yıl sonra halife ordularınca mağlup edildi.³⁴⁸

Zeydîler Kazvin'den uzaklaştırıldıktan sonra Müstevfî ailesinden valiler Abbasiler'in onayıyla şehirde tekrardan müstakil bir yönetim kurdular.³⁴⁹ Ancak 266 (879) yılına gelindiğinde Saffârî ve Zeydî çekişmesinden fırsat Kazvin'in Cibâl'deki idari merkezi durumundaki Rey'e Türk asıllı Abbâsi komutanlardan Asâtekin hâkim olmuş, oğlu Özgütekin ile birlikte Kazvin'e giderek idarecisi olan Kayığlığ'ın kardeşi ile barış anlaşması yapmıştı. Özgütekin, emiri ile anlaşmasına rağmen Kazvin'in ileri gelenlerinden Muhammed b. Fadl b. Sinan el-İclî'yi esir alarak mallarına el koymuştu. Ayrıca Kazvin ahalisinden de bazı kimselerin mallarını ve topraklarını aldı.³⁵⁰ Râfî esir edilen Muhammed el-İclî'nin Kazvin'in önde gelen ailelerinden olduğunu, Özgütekin'in Muhammed'i esir aldıktan sonra onun halka vakfettiği bazı mallarını da ele geçirdiğini ve onu öldürdüğünü söylemekle birlikte sebebini zikretmemektedir.³⁵¹ Özgütekin Kazvin'i ele geçirdikten sonra oradaki askerî güçten de faydalanmıştır. Nitekim 272 (885) yılında Zeydîlerin Hasan b. Zeyd'den sonraki halefî Muhammed b. Zeyd ile Rey'de

³⁴⁶ Râfî, *et-Tedvîn*, I, 43; Müstevfî, *Târih-i Güzide*, s. 632.

³⁴⁷ Râfî, *et-Tedvîn*, I, 47.

³⁴⁸ Taberî, IX, 514; İbn Miskeveyh, IV, 441; Hamîdüddîn Muhammed Mîrhând b. Burhâniddîn Hâvendşâh b. Kemâliddîn Mahmûd Herevî, *Ravzatü's-safâ' fî sîreti'l-enbiyâ' ve'l-mülûk ve'l-hulefâ*, arp. çev. Muhammed Abdulkadir eş-Şâzelî, Kahire, 1988, s. 59; Erdoğan Merçil, "Saffâr, Yâkub b. Leys, *DİA*, İstanbul, 2008, XXXV, 464.

³⁴⁹ Müstevfî, *Târih-i Güzide*, s. 647.

³⁵⁰ Taberî, IX, 556; İbnü'l-Fakîh, s. 556; İbnü'l-Esîr, VI.

³⁵¹ Râfî, *et-Tedvîn*, I, 556; Spuler, s. 74.

yapacağı savaş için Kazvin'den dört bin savaşçıyı yanına alarak sefere çıkmış ve nihayetinde Muhammed'i mağlup etmişti.³⁵²

Bu şekilde yıllar boyu Abbâsî hilafeti ve Zeydîler arasında siyâsî çekişmelerden nasibini alan Kazvin'de yönetimi sağlamlaştırmak için Bağdat erki harekete geçti. Öncelikle Halife el-Mu'tazîd, Rafî' b. Herseme'yi Rey'den çıkararak, Me'mûn ve Mu'tasîm döneminden beri Kazvin'i içine alan bölgede hâkimiyetlerini artıran³⁵³ Dûlefleri bölgede etkisiz hale getirdikten sonra 281 (895) de Cibâl'e giderek oğlu Ali el-Müktefî'yi Rey, Kazvin, Zencan, Ebher, Kum ve Hemedan'ın yönetimine tayin etti. Böylece Irak-ı Acem Müktefî'nin idaresinde kaldı.³⁵⁴ Mu'tazîd Cibâl'e oldukça fazla ihtimam gösteriyordu. Özellikle Cibâl'in en önemli sugûru Kazvin'in bir saat bile hilafet merkezinden habersiz kalmaması gerektiğini söylüyordu. Halifeliği döneminde Deylemli bir adamın Kazvin'de karışıklık çıkardığını duyunca derhal sır kâtibi Ubeydullah b. Süleyman'ı çağırdı. Ona Deylemli'yi yakalama emri verdi. Ayrıca Kazvin'e yabancılardan kimsenin izin kâğıdı olmadan giriş çıkış yapamayacağını ilan etmesini istedi.³⁵⁵

Mu'tazîd Cibâl bölgesini başarılı bir şekilde tekrardan muhalif hanedanların elinden alarak Abbâsî devletine bağlamıştı. Ancak onun ölümünden sonra oğlu Müktefî babasının Fars bölgesine yerleştirdiği Bedir'i şahsi hesaplaşmaları sonucu görevinden alınca Fars topraklarının askerî gücü zayıfladı ve saldırılara açık hale geldi.³⁵⁶ Horasan'daki Saffârî ve Sâmanî çekişmesinden galip gelen Sâmanî lider İsmail b. Ahmed halifenin de desteğiyle Zeydîlerin elinden Cürcan ve Taberistan'ın geri almak için harekete geçti ve komutanlarından Muhammed b. Hârûn'u bölgeye gönderdi. Bölgeyi alarak yönetimi ele geçiren Muhammed bu sefer isyan ederek Rey'i almaya çalıştı. Halife Müktefî, İsmail'den Muhammed b. Hârûn'u çıkarmasını istedi. İsmail bunu gerçekleştirince halife kendisine Horasan valiliği yanı sıra Rey, Kazvin ve Zencan'ı da verdi.³⁵⁷ İsmâil Kazvin'e 291 yılında oranın ileri gelen ailelerinden ve Hârûn er-Reşîd döneminde valilik görevinde

³⁵² İbnü'l-Esîr, VI, 436; İbn Kesîr, XIV, 602; İbn Haldûn, IV, 31.

³⁵³ Belâzûrî, s. 316.

³⁵⁴ İbn Miskeveyh, IV, 496; İbnü'l-Esîr, VI, 481; XIV, 656; İbn Haldûn, III, 434.

³⁵⁵ Râfîî, *et-Tedvîn*, I, 37-38.

³⁵⁶ Saim Yılmaz, "*Mu'tazîd ve Müktefî Döneminde Abbâsîler*", İstanbul, 2006, s. 279.

³⁵⁷ Gerdizî, s.209; İbnü'l-Esîr, VI, 535.

bulunan Muhammed b. Sinan el-İclî'nin torunlarından Ahmed b. Muhammed b. Fadl el-İclî'yi vali olarak atadı. Kazvin'in yanısıra Zencan ve Ebher şehirlerini de Ahmed'in yönetimine verdi.³⁵⁸ Ahmed daha sonra 293'te (905) kardeşi İlyas b. Ahmed'i Kazvin'e atadı. İlyas, Kazvin'de iyi ve adaletli bir yönetim sergiledi.³⁵⁹ Orada nehir ıslah çalışmaları yaparak su kanalları açtı ve halkın rızasıyla bazı topraklara teminat vermek amaçlı el koydu.³⁶⁰ Kazvin'de 2 yıl yöneticilik yaptıktan sonra 294 (906) yılında tekrardan Müstevfilerden Fahrü'd-Devle Ebû Ali vali oldu.³⁶¹

Abbasilerin ikinci evresinde halife Mu'tazîd ve oğlu halife Müktefî'nin çalkantılı isyan dönemlerinden sonra merkezî yönetimin daha sağlam hale geldiğini söylemek mümkündür.³⁶² Bu dönemlerde Cibâl bölgesi yerel hanedanlıklarca idare edilse de bunların yönetimi hilafet merkezinin izni ve atamasıyla olmuştur. Ancak Muktedir-billâh dönemine gelindiğinde bölge valiliklerinde vezirlerin ve hanedanların etkisi ve yönlendirmesi büyük rol oynamıştır.³⁶³

Halife Muktedir 295 (907) yılında hilafet makamına geçtikten 6 yıl sonra 301 (913)'de oğlu Ali'ye hil'at giyindirerek Rey, Dünbâved, Kazvin, Zencan ve Ebher genel emirliğine tayin etti.³⁶⁴ Kazvin 304 (916) yılına kadar merkezî idare tarafından yönetildi. 304 yılında Yûsuf b. Ebû's-Sâc muhalefeti vuku buldu. Azerbaycan ve İrmîniye bölgesine idari bir görev ile getirilen Yûsuf b. Ebû's-Sâc vezir Ali b. İsa döneminde ödemekle yükümlü olduğu malları göndermeyip muhalefette bulunmuştu.³⁶⁵ 304 (916) yılında Ali b. İsa bazı usulsüzlüklerinden dolayı vezirlikten azledilince Yûsuf, vezir Ali'nin kendisine Rey'i verdiğini gösteren sahte bir belge hazırlayarak Rey'e doğru birlik çıkardı. Haber Bağdat'a ulaşınca İbnu'l Furat işin aslını araştırmış, yanlış olduğunu anlayınca da

³⁵⁸ Râfî, *et-Tedvîn*, II, 249.

³⁵⁹ Râfî, *et-Tedvîn*, II, 314.

³⁶⁰ Müstevfî, *Tarih-i Güzîde*, s. 635; Kazvin halkı Hârûn er-Reşîd döneminde de güvenliğin sağlanması için topraklarının mülkiyetini geçici olarak yöneticilere vermişlerdi. (Bkz. Hillenbrand, s. 897).

³⁶¹ Müstevfî, *Tarih-i Güzîde*, s. 647.

³⁶² İhsan Arslan, "Abbasiler-I", *İslâm Tarihi ve Medeniyeti*, V, 378.

³⁶³ Muktedir dönemi vezirlerin rolü ve isyanlar için bkz. İhsan Arslan, *Muktedir'in Halifeliği ve Şahsiyeti* (Basılmamış Doktora Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2009.

³⁶⁴ İbn Miskeveyh, V, 87.

³⁶⁵ İbn Miskeveyh, V, 100; İbnü'l-Esîr, VI, 646.

İbn Ebi's-Sac'ı durdurmaya çalışmıştı. Ne var ki Yûsuf, 305 (917)'te askerî birliğiyle Azerbaycan'dan yola çıkmıştı.³⁶⁶

Bu sırada Rey'de Sâmanî hükümdarı Nasr b. Ahmed döneminde göreve gelmiş Sâmanî valisi İbn Sal'ûk bulunuyordu. İbn Sal'ûk'un idaresi kapsamında Kazvin vilayeti de bulunmaktaydı.³⁶⁷ Yûsuf'un üzerine geldiğini anlayan İbn Sal'ûk Rey'i terketti. Hilafet merkezinden Yûsuf b. Ebü's-Sâc üzerine Hâkân el-Müflihî komutasında bir güç gönderildi. Gerçekleşen muharebede Yûsuf üstün gelmiş ve ordunun bir kısmını esir alarak Rey'e girmişti. Hâkimiyet sahasına Kazvin ve Zencan'ı da katıp halife Muktedir'e bu bölgeler kendisine verilirse bağlılığını bildireceğini haber verdi. Ancak Muktedir bu teklifi kabul etmeyerek Yûsuf'un üzerine dönemin etkili devlet adamlarından komutan Mûnis el-Muzaffer ile bir ordu gönderdi. Yûsuf, çarpışmaktan korktuğundan Rey'in haracını on gün içerisinde topladı ve şehri terketti. Mûnis, Yûsuf b. Ebü's-Sâc'dan sonra Rey, Kazvin ve Ebher şehirlerini Vâsif el-Bektimurî'ye verdi.³⁶⁸

Bu savaştan 307 (919)'ye kadar Yûsuf ve Mûnis arasında başka savaşlar daha cereyan etmiş, Mûnis en nihayetinde Yûsuf b. Ebü's-Sâc'ı halifenin huzuruna getirerek hapsedilmesini sağlamıştır. Bu galibiyetten sonra Mûnis Rey, Dûnbâvend, Kazvin, Ebher ve Zencan illerine Alî b. Vehsûzan'ı atamış, bu vilayetlerin mallarını ise kendi maiyetindekilere tahsis etmiştir.³⁶⁹

Yûsuf b. Ebü's-Sâc daha öncesinde halife el-Muktedir'e Rey ve Kazvin civarını kendi rızasıyla vermesini istemiş ancak halife eteklerini öpmeden buna izin vermeyeceğini söylemişti. Fakat Yûsuf bir suikaste uğrar korkusuyla bunu yapamamış ve en sonunda hapse atılmıştı. Geçen üç yıldan sonra Halife, Yûsuf'un yeteneklerinden faydalanabileceğini düşünmüş, Mûnis el-Muzaffer'in de aracılığını kabul ederek Yûsuf b. Ebü's-Sâc'ı özgür bırakıp onu Rey, Kazvin, Ebher, Zencan ve Azerbaycan valiliklerine atadı. Yûsuf bu vilayetler karşılığında oradaki askerlerin geçimini sağlamak ve

³⁶⁶ İbnü'l-Esîr, VI, 646-647.

³⁶⁷ Taberî, XI, 50.

³⁶⁸ İbn Mîskeveyh, V, 101-102; İbnü'l-Esîr, VI, 647.

³⁶⁹ Taberî, XI, 72; İbnü'l-Esîr, VI, 648.

beytûlmâle her yıl beş yüz bin dinar ödemekle yükümlü tutuldu. Ayrıca Yûsuf'a Mûnis'in eşlik ettiği bir ordu teçhizatı da gönderildi.³⁷⁰

Yûsuf b. Ebû's-Sâc hapisteyken Rey ve civarı İbn Salûk'un kardeşi Ahmed b. Ali'ye verilmişti. Ancak Ali bölgedeki Abbâsî isyancıları Deylemli Mâkân el-Kâkî ve Taberistanla Cürcan'ı elinde bulunduran etkili Zeydî hükümdarı Hasan el-Utrûş ile beraber bir ayaklanma başlatınca Yûsuf hapisten çıkarılarak bölgeye gönderildi. Yûsuf ellerinden Rey'i alınca 314'te (926) halifenin kendisini Karmatîler isyanında görevlendirmesi üzerine orayı Sâ mânî hükümdarı Nasr b. Ahmed'e teslim etti. Nasr da adamlarını Rey ve civarına yönlendirdi. Ancak Zeydî Daîlerden dâî es-sagîr lakaplı Hasan b. Kâsım 316 (928) yılında Rey'e girerek Nasr'ın adamlarını şehirden uzaklaştırdı. Hasan, Zeydîlerin meşhur komutanı el-Kakî ed-Deylemî ile birlikte Kazvin, Zencan Ebher ve Kum şehirlerini de böylece hâkimiyeti altına aldı.³⁷¹

Bundan 1 sene önce 315 yılında Mâkân el-Kâkî, Taberistan ve Cürcan'ı Nasr b. Ahmed'in Gîlanlı kumandan Esfâr b. Şîreveyh ve Merdâvîc b. Ziyâr komutasında gönderdiği güçle kaybetmişti.³⁷² Mâkân ve Hasan b. Kâsım'ın 1 yıl sonra Kazvin ve civarına hâkim olmasından sonra Nasr, Esfâr'ı Merdâvîc ile bölgeye birlikte tekrar gönderdi. İki komutan Hasan'ı mağlup ederek onu öldürdü. Esfâr bu başarısından sonra Horasan hâkimi Sâ mânî hükümdarı Nasr b. Ahmed adına hutbe okuyarak Kazvin'in yeni hâkimi oldu.³⁷³ Esfâr, Kazvin'e hâkim olduktan sonra Kazvin'in kuzey dağlık bölgesindeki Alamut kalesini de almak istedi. Kaleye sahip olan Deylemli hükümdar Siyahçeşm'e Kazvin'i vaad ederek kaleyi elinden aldı, ancak ona Kazvin'i vermediği gibi onu birkaç gün içerisinde bir hileyle öldürttü.³⁷⁴

Sonuçta Esfâr, bölgedeki hâkimiyetine güç kattıkça muhalif davranışlarda bulunmaya başladı. Sâ mânî hükümdarının ismini hutbelerde çıkararak bağımsız hareketler sergiledi. Öyle ki Rey'de altından taht yaptırarak saltanatını ilan edip taç giydi

³⁷⁰ İbn Miskeveyh, V, 140; İbnü'l-Esîr, VI, 679.

³⁷¹ İbnü'l-Esîr, VI, 726; İbn Haldûn, IV, 446.

³⁷² İbnü'l-Esîr, VI, 716.

³⁷³ İbnü'l-Esîr, VI, 727; Zehebî, *Tarihü'l-İslâm*, XXIII, 363; İbn Tağriberdi, III, 217.

³⁷⁴ İbnü'l-Esîr, VI, 728; W. Madelung, "The Minor Dynasties of Northern Iran", *CHIR.*, (Vol. IV, ed. by R.N. Frye) Cambridge, 1975, IV, 223.

ve merkezî otoriteye karşı savaş ilan etti. Bunun üzerine Abbâsî halifesi el-Muktedir Esfâr ile savaşıması için Hârûn b. Garîp komutanlığındaki orduyu Kazvin'e gönderdi. İki ordu arasında büyük bir çarpışma vuku buldu. Hârûn daha Kazvin'in girişinde mağlup oldu ve büyük kayıplar verdi. Kazvin halkı bu çarpışmalar sırasında Esfâr'ın aksine halifenin ordusuna yardım etmişti. Esfâr ise bu duruma son derece kinlendi. Horasan'ın Sâ mânî emiri bu çarpışmadan sonra Kazvin'e ikinci bir ordu göndermek üzereyken Esfâr'ın adamları araya girerek bir sulh akdetmelerine vesile oldular. Bunun neticesinde Esfâr, emîr Nasr'a büyük bir meblağ göndermeyi kabul ederek tekrar Rey ve çevresine hâkim oldu. Bundan da güç alarak Rey, Kazvin ve diğer egemen olduğu vilayetlerde ağır vergi sistemi oluşturdu. Müslümanlar dahil herkesten kişi başına bir dinar cizye alıyor halktan topladığı paraları Horasan'a gönderiyordu.³⁷⁵

Esfâr bölgede uyguladığı bu ağır maddi yükümlülükler dışında Hârûn b. Garîp komutasındaki halife ordusuna yardım eden Kazvin halkıyla hesaplaşmak istedi. 316'da (929) Rey'den Kazvin'e yürüyerek halka savaş açtı; mallarını alarak birçok kişiye kadın çocuk demeden işkencelerde ve tacizlerde bulundu. Öyle ki halk ölmeyi bunlardan daha efdal görecek hale geldi. Bu zorbalığı camide dahi sürdüren Esfâr bir seferinde müezzini ezan okurken minareden attırdı. Kazvin halkı çaresiz kalınca sahraya giderek yalvarmaya ve dua etmeye yöneldi. Esfâr bu durumu görünce onlarla dalga geçerek yaptıkları dualara küfretti. Ertesi gün ise şehri yağmalayıp harap bir halde bırakarak Kazvin'i terketti. Ayrıca Esfâr Kazvin'den çıkmadan önce Deylem'den zorba kişileri halkın üzerine salıp öyle gitti.³⁷⁶

Esfâr bu yıl içerisinde Rey ve civarını beraber fethettikleri komutanı Merdâvîc b. Ziyâr'ı Mûsâfirilerin³⁷⁷ hükümdarı Sâlâr Muhammed'e yollayarak kendisine itaat etmesini söyledi. Merdâvîc, Sâlâr'ın yanına gittiğinde Esfâr'ın halka karşı zorbalıklarından rahatsız olduğunu dillendirdi. Sâlâr, Merdâvîc ile birleşerek Esfâr'ın üzerine yürümeye ve onu mağlup etmeye karar verdi. Bu ittifaka güç katmak için güvendikleri nüfuz sahibi kimselerden de yardım istediler. Bu sırada Esfâr Kazvin'de

³⁷⁵ İbnü'l-Esîr, VI, 729.

³⁷⁶ Taberî, XI, 251; İbn Miskeveyh, V, 232; İbnü'l-Esîr, VI, 730; İbn Haldûn, IV, 559.

³⁷⁷ X-XI. yüzyıllarda Târum, Azerbaycan, Arân ve İrmîniye'de hüküm süren bir hânedan. (Geniş bilgi için bkz. Ahmet Güner, "Mûsâfirîler", *DİA*, İstanbul, 2006, XXXII, 68).

Merdâvîc'i bekliyordu. Ancak Merdâvîc ve beraberindekilerin onunla savaşmak üzere yola çıktığını duyarak Kazvin'den Rey'e geçti. Orada mallarını alamayınca Alamut kalesine sığınmak üzere yola çıktı. Merdâvîc arkasından adamlarını göndererek Alamut yolu üzerinde Esfâr'ı ele geçirdi ve öldürttü. Merdâvîc, bu zaferden sonra Esfâr'ın elindeki yörelere sahip olmak için yola koyuldu. Önce Kazvin halkına giderek kendilerine karşı iyi muamelede bulunacağı sözünü vererek onlardan rıza aldı. Daha sonra Rey, Hemedan ve Zencan dahil olmak üzere Esfâr'ın hâkim olduğu her yeri ele geçirdi.³⁷⁸

Merdâvîc 319 (931) yılına kadar halife Muktedir'den İsfahan bölgesini ve Sâmânî hükümdarı Nasr b. Ahmed'in inayetindeki Taberistan ve Cürcan bölgesini alarak Ziyârî devletinin temellerini attı.³⁷⁹ Taberistan ve Cürcan'ın Merdâvîc'in hâkimiyetine girmesi üzerine bölgede devlet kurma fikirlerinden vazgeçmek zorunda kalan Mâkân ed-Deylemî, Merdâvîc'e henüz askerî faaliyetlerde bulunan ve devletini kurmamış olan Büveyhî askerlerini yolladı. Merdâvîc bunları Cibâl'in her yerinde görevlendirerek ordusunda birer paye verdi. Bundan kısa bir müddet sonra Büveyhîlerden Ebü'l Hasan Ali b Büveyh, Kerec valiliğine gelmeyi başardı ve bir süre sonra bağımsız hareket etmeye başladı. Ali, kısa zaman içerisinde İsfahan ve Fars bölgesini alınca Merdâvîc onu kontrolü altına almaya çalıştı; ancak o, 323 (934)'te öldürülünce Ali b. Büveyh Kazvin'e rahatça girme imkânı buldu. Böylece Kazvin'de 420 (1029) yılına kadar sürecek Büveyhî hâkimiyeti başladı.³⁸⁰

³⁷⁸ İbnü'l-Esîr, VI, 730; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasâr fî ahbâr-ı beşer*, II, 73; Nüveyrî, XXVI, 16.

³⁷⁹ Ebû Abdillâh Ebû Abdirrahmân, Ebü'l-Hasen Hamza b. el-Hasen el-İsfahânî, *Târîhu sinî mülûki'l-arz ve'l-enbiyâ*, nşr. Dâru mektebeti'l Hayat, Beyrut, trz, s. 189.

³⁸⁰ İbn Miskeveyh, V, 234-5, Âştîyânî, s. 38-42.

İKİNCİ BÖLÜM
KAZVIN'DE SOSYAL VE İKTİSADÎ HAYAT

I. Kazvin’de Yaşayan Halklar

A) Farslar

Müslümanlar İran topraklarına girdiğinde bölgeye Sâsânî imparatorluğu hâkimdi. Halkın büyük bir kısmı Fars³⁸¹ kökenli olmakla birlikte bazı göçebe topluluklarını da bünyesinde barındırıyordu. Fars toplumunun yapısı Sâsânî ve yaklaşık bin beş yüz yıl önceki dönemlerdeki Mecûsilik’teki sosyal yapıya bağlı bir düzen olup halkın dört statüye ayrıldığı esasa dayanıyordu. Bu sınıflar: 1- yönetim erki, 2- din adamları, 3- askerler ve 4- üretici halktan oluşuyor ve kendi farklılıklarını yiyecek, içecek, giyim, aile, ikametgâh ve daha birçok alanda hissettiriyordu. Fars toplumundaki bu sosyal farklılıkları şehir yapısında da görmekteyiz. İç kale, şehristan ve rabazdan oluşan İran şehir yapısı soyluların iç şehirde (şehristân), üretici halkın da rabaz denen ve iç şehre uzak olan dış şehirde yaşamasını gerektiriyordu.³⁸² Nitekim Kazvinî’nin *Âsâru’l-bilâd* isimli eserinde resmettiği Kazvin şehir planına bakıldığında ekime ayrılan üretici halkın iştilal ettiği bağ ve bahçelerin sûrun dışında şehristandan uzak bir yerde olduğunu görmek mümkündür.³⁸³

İslâm egemenliğiyle bu sosyal ayrışmanın zamanla kırıldığını görmekteyiz. Eski İran modeline bağlı kalarak İslâmî perspektifle yenilenen Kazvin şehri merkezden çevreye doğru genişlemiştir. Yeni kurulan mahallelerle iç şehir hem fiziken hem de nüfus sayısı olarak genişletilmiş ve burada Abbâsî halifeleri tarafından vakıflar kurulmuştur.³⁸⁴ Böylece Kazvin’de hem şehristan hem rabaz bölgelerinde sosyal ve iktisadî hayatın canlandırılmaya çalışıldığını söyleyebiliriz. Bu düzenlemeler halkın sosyal sınıflarının eşitlenmesinde büyük rol oynamıştır.

Bütün bunlara rağmen Farslar’ın müslüman yönetimine tamamen razı geldikleri söylenemez. Zira cizye ödemekten çekindikleri için ilk etapta İslâm dinini kabul etmişler,

³⁸¹ İran tarihçileri Farsların kökeninin Persler olduğunu söylerler. Bkz. Aynur Attar, “İran’ın Farslaşma Süreci ve Bu Süreçte Farscanın Rolü”, *Erdem Dergisi*, Giresun, 2008, sy. II, 4.

³⁸² Esko Naskali, “Sâsânîler”, *DİA*, İstanbul, 2009, XXXVI, 176; Ali Aarab, “A Survey Of Iran’s Social Structure in The Transition From The Sassanid To The Early Islamic Era From The Manuscript”, *Cedrus The Journal of Mcri*, Dergipark, Tahran, 2016, s. 342-344.

³⁸³ Kazvinî, s. 434.

³⁸⁴ İbnü’l-Fakîh, s. 559; Yâkût el-Hamevî, *Mu’cemü’l-büldân*, IV, 343.

Arap fâtihler şehri terk eder etmez ise İslâm'dan geri dönmüşlerdir. Râfî, bunu, Araplar'ın şehirdeki egemenliğine bir başkaldırı olarak açıklamaktadır.³⁸⁵ Nitekim Kazvin'de Abbâsîler devrinde dahi eski İran yönetiminin geri gelmesini isteyenler vardı. Şîî tabanlı isyanlara destek vermeleri de bunun bir göstergesiydi. Zaten Araplar'ın Kazvin'deki mahallî yönetimi çok güçlü değildi. Şehrin idaresinde, bazı İran yöneticileri görevlerine devam ettiler.³⁸⁶ Sözelimi Hârûn er-Reşid Destebâ, Ebherrûd ve Kakezan gibi nahiyelerin eski yöneticilerini değiştirmemişti.³⁸⁷ Yine, Kazvin kökenli Müstevfî ailesinin Abbâsî halifesi Mu'tasım tarafından şehrin yönetimini ele alması da bu kabildendir.

B) Araplar

Kazvin'de Farslardan sonra en fazla nüfus yoğunluğuna sahip olan etnik kimlik Araplar'dı. Araplar'ın Perslerle olan ilk etkileşimleri Ahamenişler dönemine dayanır.³⁸⁸ Sâsânîler devrinde ise kuzey Arapları, İran Kısraları'nın uydu devletiydi.³⁸⁹ Ancak İslâm'ın Sâsânî topraklarına hâkim olmaya başladığı Hz. Ebû Bekir döneminden itibaren bu durum tersine dönmüş, İran şehirleri bir bir Arap hâkimiyetine girmişti.

Fetihten önce güney ve batı İran'da Arap kabileleri bulunmakla birlikte sayıları azdı.³⁹⁰ Fakat İslâm, İran'da yayılmaya başlayınca Azerbaycan sugûru Erdebîl, Horasan uç şehri Merv ve Deylem sugûru Kazvin ele geçirilince, İslâm'ın serhad şehirlerinde fethedildikten sonraki sosyal politikası; gerek oraların hızla İslâm'a tutunması gerekse askerî özelliğinin yerli halka Müslümanlar tarafından kazandırılması ve korunması için şehre bir grup silahlı Arap aileleri ile birlikte iskân ettirildi.³⁹¹ Nitekim Kazvin'in fethinden hemen sonra vali Berâ b. Âzîb, aralarında Tuleyha b. Huveylid el-Esedî ve Mesire el-Âizî'nin de içlerinde bulunduğu Destebâ ve Kazvin fâtihlerinden beş yüz

³⁸⁵ Râfî, *et-Tedvîn*, I, 45.

³⁸⁶ Julius Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, çev. Fikret Işıltan, Ankara, 1963, s. 235.

³⁸⁷ Müstevfî, *Târih-i Güzide*, 634.

³⁸⁸ C.E. Bosworth, "Iran and The Arabs Before Islam", *CHIR.*, Vol. III, ed. by Ehsan Yarshater, Cambridge, 1975, s. 594.

³⁸⁹ Taberî, II, 202; Mes'ûdi, *Murûcû'z-zeheb*, II, 100.

³⁹⁰ W.B. Fisher, "Physical Geography" *CHIR.*, Vol. I, ed. by W.B. Fisher, Cambridge, 1968, I, 27.

³⁹¹ Osman Gazi Özgüdenli, *Ortaçağ Türk İran Tarihi Araştırmaları*, İstanbul, 2006, s. 13.

Arap'ı oraya yerleştirdi.³⁹² Berâ'nın soyundan gelen kimseler de burayı yurt edindiler.³⁹³ İbnü'l-Fakîh bu kişilere Kazvin'de kimsenin hakkı olmayan toprakların ikta edildiğini, sonraki nesillerinin de burada yaşamaya devam ettiğini kaydeder.³⁹⁴ Yakût el-Hamevî ise bu kişilere elli yıllık toprak hakkı verildiğini ancak bunların büyük bir çoğunluğunun orada kalmayı tercih ederek imar çalışmalarında bulunduğunu, yalnızca küçük bir kısmının Kûfe'ye döndüğünden bahseder.³⁹⁵

Kazvin'deki Arap nüfusunun büyük çoğunluğunun askerler ve ailelerinden oluştuğunu söylemek yanlış olmaz. Berâ'dan sonra da bu askerler Kûfe ya da Basra gibi karargâh şehirlerden uç şehirlere takviye ediliyor ve kendilerine, maiyetlerini sağlamak için maaş verilir toprak tahsis ediliyordu. Araplar, Kazvin'de kendilerine verilen bu haklardan dolayı kalmaya devam etmişler ve birkaç kuşak sonra orada kalan Farslar'la karışmışlardır. Kazvin'e yerleştirilen asker Araplar, sınırları Deylem'e karşı savundukları için daha ziyade şehrin uç kesimlerinde yaşıyorlardı. Bu kişiler için Şehristan'ın karşısına dış sûrun yanına Medine-i Mûsâ ve Medine-i Mübârek adında mahalleler inşa edilmişti.³⁹⁶

Araplar Kazvin'e sadece Kûfe ve Basra'dan gelmiyordu. Kazvin'de sürekli bir cihat ortamı olduğu için halifeler ve İslâm büyükleri burada savaşmanın faziletinden bahsedip Müslüman Araplar'ı Kazvin'e gemeye teşvik ediyorlardı. Kazvin'de cihat etmek hakkında hadisler de mevcuttu. Râfiî *et-Tedvin fî ahbâr-ı Kazvin* kitabının ilk bölümünde şehir hakkındaki hadis-i şeriflerle birlikte sahâbî ve tabiîn sözlerini aktarmaktadır. Bu bölüm, Kazvin'in fethedileceğini haber veren ve orada cihat etmenin sevabına dair hadis ve sahâbî kavillerinden müteşekkildir.³⁹⁷ Kazvinî bu hadislerin insanları sınırda cihada teşvik için aktarıldığını söylemektedir.³⁹⁸

³⁹² Belâzürî s. 314, Kudâme b. Ca'fer, s. 377, Râfiî *et-Tedvin*, I, 126.

³⁹³ Râfiî, *et-Tedvin*, II, 203.

³⁹⁴ İbnü'l-Fakîh, s. 558.

³⁹⁵ Yakût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, IV, 343.

³⁹⁶ Kazvinî, s. 434; İstahrî, s. 211.

³⁹⁷ Râfiî, *et-Tedvin*, II, 4-36.

³⁹⁸ Kazvinî, s. 435. Kazvin hakkındaki hadislerin sıhhatine dair geniş bilgi için bkz. Musa Erkaya, "Kazvin Şehrinin Faziletine Dair Bir Rivayetin Senedi Üzerine Bir İnceleme", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Elazığ, 2016, sy. XXI:II, 129-170.

Bu teşvik sahâbîler tarafından da yapılmıştı. Hz. Ali, Muâviye ile savaşmak istemeyen kişileri Kazvin'e cihat için göndermiş ve onlara: “Sizlerden kim Muaviye ile savaşmak istemezse atıyyesini alarak Deylem’le savaşmaya gitsin.” demiş, bunun üzerine sayıları dört ile beş bin arasında değişen bir Arap topluluğu bölgeye gönderilmişti.³⁹⁹ Sonraki dönemlerde de cihat arzusuyla Kazvin sınırında gönüllü askerlik yapmak isteyen Araplar olmuştur. Bu kişilere murâbıt denmekteydi.⁴⁰⁰ Böylece şehirde Araplar’ın sayısı çoğalmıştır. Öyle ki bazı kaynaklarda Kazvin, Arap-Fars nüfuslu bir kent olarak kayda geçmiştir.⁴⁰¹

Kazvin hilafet merkezine uzak, Deylem ve Taberistan gibi yerlere yakın olmasından dolayı Abbâsîler devrinde Alevî-Şîî tabanlı isyanların âmillerinin gizlenebilecekleri şehirlerden biri haline gelmişti. Bu sebeple de şehre Araplar’dan yeni nüfuslar ekleniyor ve burayı yurt ediniyorlardı. Söz gelimi Hüseyin b. İsmâîl el-Kevkebî, Zeydîlerin müttefiki Deylem kralı Cüstan b. Vasudan’ın desteğiyle Kazvin'e girip oraya yerleşmişti.⁴⁰²

Arapların Kazvin'deki tek rolü askerlik yapmak değildi. Ayrıca şehrin İslâm kültürüne geçişini kolaylaştırıyorlardı. Bu kişiler Kazvin'de Arapça ve dini ilimlerin yayılmasında da büyük bir rol oynayacaklardı. Tezimizin son bölümünde detaylarıyla ele alacağımız Arap âlimlerin Kazvin'de başlattıkları ilim meclislerinin biri de el-buyûtât el-Arabiyye (Arap evleri) denen evlerdi. Arap muhaddis ve fakihler bu evlerde temel İslâm bilimleri başta olmak üzere Arapça alanında da dersler veriyorlardı. İranlılar bu evlere gidip ilim tahsil edebiliyorlardı.⁴⁰³

Kazvin'de idarecilik yapan Arap aileler de bulunmaktaydı. Bunların en önde gelenlerinden biri İcl kabilesidir. Râfîî kendilerinden Kazvin'de yönetici bir aile vasfıyla bahseder.⁴⁰⁴ Bekir b. Vâil kabilesinin bir kolu⁴⁰⁵ olan bu Arap sülâle, Kazvin sugûrunda başarılı hamlelerde bulunmuştu. Aralarında Kazvin valiliğinde bulunanlar vardı.

³⁹⁹ Belâzûrî, s. 314; Dineverî, s. 165.

⁴⁰⁰ Halilî, II, 707; Râfîî, *et-Tedvîn*, II, 38, IV, 139.

⁴⁰¹ Yakûbî, *Büldân*, s. 77.

⁴⁰² İbn Haldûn, IV, 30.

⁴⁰³ Halilî, II, 710-711.

⁴⁰⁴ Râfîî, *et-Tedvîn*, II, 493.

⁴⁰⁵ İbrahim Sarıçam, “İcl” *DİA*, İstanbul, 2000, XXI, 416.

Bunlardan en önemlileri Muhammed b. Sinan el-İclî ve Ebû Dülef el-İclî'dir.⁴⁰⁶ Muhammed, sınırda başarılı hamlelerde bulunmuş ve halife Hârûn er-Reşid'in Kazvin'e gelip haracı kaldırmasında etkili olmuş bir valiydi.⁴⁰⁷ Ebû Dülef el-İclî ise Hârûn er-Reşid döneminde Cibâl valiliğini üstelenmiş,⁴⁰⁸ Me'mûn döneminde de Kazvin valiliğinde bulunmuştu. Ebû Dülef, Deylem'e başarılı seferler düzenleyerek bazı kaleleri ele geçirmiş, Deylem tehlikesinin bir süreliğine bertaraf edilmesiyle Kazvin halkı emniyet içinde yaşamış ve sınırda koyunlarını rahatça otlatmışlardı.⁴⁰⁹ Bu aile sonraki yıllarda da Kazvin'de yöneticilik yapmıştır.

C) Türkler

Türkler'in Kazvin'deki varlıkları M.Ö VII. yüzyıla dayanmaktadır. Firdevsî'nin *Şahnâme*'sinde, İran ülkesine gelerek orayı ele geçiren ve virane bir hale çeviren komutan Efrâsiyâb olarak anlattığı Turan komutanı Alp Er Tonga⁴¹⁰ Kazvin iline gelmiş ve Kazvin bölgesini Türk diyarlarından biri kılmıştır.⁴¹¹ Kaşgarlı Mahmut da Kazvin isminin Efrâsiyâb'ın kızı Kaz (kuğu) dan geldiğini ve bu sebeple bölgenin Türk diyarı sayıldığını aktarmıştır.⁴¹²

Bölgeye İslâm geldiğinde ise annesi Hârizmli babası Türk olan Abdullah b. el Mübârek et-Türkî⁴¹³ Kazvin'de medine-i Mübârek'i inşa ettirmiş, buraya Arapların yanı sıra Türk mevâlisinden de askerler yerleştirmiştir.⁴¹⁴ Ebû İshâk el-Fezârî askerlerini sınırda bıraktıktan sonra Tarsus sugûruna yönelen İbnü'l-Mübârek'e neden Kazvin'i bıraktığını sorduğunda Mübârek et-Türkî orada Deylem'e karşı mevâlinin çarpıştığını haber vermiştir.⁴¹⁵ Bu bağlamda Türkler'in Kazvin sınırındaki savaşlarda yüksek askerî

⁴⁰⁶ Hamdullah Müstevfî Ebû Dülef el-İclî'nin Kerec şehrini kurmasına binaen Kazvin'de onun soyundan gelenleri Kerecîler olarak tavsif etmiştir. Bkz. Müstevfî, *Târih-i Güzîde*, s. 659.

⁴⁰⁷ Râfî, *et-Tedvîn*, IV, 187.

⁴⁰⁸ Hayrettin Ziriklî, *el-A'lam*, nşr. Dârü'l-İlm li'l-Melâyin, I-VIII, Beyrut, 2002, V, 179.

⁴⁰⁹ Belâzûrî, s. 316, Râfî, *et-Tedvîn*, I, 494.

⁴¹⁰ Firdevsî, s. 1249.

⁴¹¹ A. Zeki Velidî Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, İstanbul, 1981, s. 18.

⁴¹² Kaşgarlı, s. 409.

⁴¹³ Bağdâdî, XI, 388.

⁴¹⁴ Belâzûrî, s. 315; Râfî, *et-Tedvîn*, IV, 60.

⁴¹⁵ Ebû'l-Kâsım Kemâleddin Ömer b. Ahmed İbnü'l-Adim, *Bugyetü't-taleb fî târihi Haleb*, thk. Süheyl Zekkâr, I-XII, Beyrut, trz, I, 203.

faaliyetlerde bulunduklarını söylemek mümkündür. Ayrıca Türkler, Kazvin fethinin hemen ardından iskân edilen Araplar'a karşı da bir denge unsuru olmuşlardır.

Türkler, Türk asıllı komutanlar vasıtasıyla Kazvin'de yönetici olarak da bulunmuşlardır. Mesela Kazvin'deki Kevkebî isyanını bastırmak üzere bölgeye gönderilen Mûsâ b. Boğa, Kazvin'de bir süre kalarak orayı idaresine almış ve Hârûn er-Reşid döneminde yapımına başlanan sûru tamamlamıştı.⁴¹⁶ Yine Abbâsîler döneminde Türk asıllı Rey yöneticilerinden Asâtekin'in oğlu Özgütekin Kazvin'i ele geçirmiş ve Zeydîler'le savaşmak üzere kendine Kazvinli askerlerden bir ordu kurmuştu.⁴¹⁷

Türklerin Kazvin'deki faaliyetleri sadece askerî ve siyasî sahayla sınırlı kalmamış, kültür ve medeniyet alanında da katkı sağlamışlardır. Nitekim Zekeriya el-Kazvinî, suyu ve mahsulünün bol olduğunu söylediği Kazvin'in büyük Turûz köyünde Türkler'in burayı mesken edindikten sonra saraylar ve diğer yapılarla mâmur bir hale getirdiğinden bahseder. Ve şöyle ekler: “Oraya girenler hayretler içinde meyvelerine bağ bahçelerine ve nasıl mâmur bir yer halini aldığına bakardı. Buraya girenler bir daha çıkmak istemezlerdi. Bu durum Moğol işgaline kadar böyle devam etti.”⁴¹⁸

Zekeriya el-Kazvinî, Kazvin'de Türkmenlerin yaşadığından ve Halil isimli bir Türkmen şeyhin hastalıkları tedavi etmesinden söz etmiştir.⁴¹⁹ Zeki Velidî Togan da Moğol döneminde kadar⁴²⁰ Kazvin civarında üç yüz haneli bir Uz (Oğuz) boyu yaşadığını ve bunların o dönemde Türkmen olarak isimlendirildiğinden bahsetmiştir.⁴²¹

Böylece Kazvin halkı farklı etnik unsurların bir arada yaşadığı bir kentti. Her ne kadar siyasî tabakada bazı çekişmeler olsa da halk, dayanışma içinde yaşamayı öğrenmişti. Kazvin'in bazı köylerinde halk arasındaki örnekler bu dayanışmayı kanıtlar cinstendi. Buna verilecek en iyi misallerden biri şudur: Dâmsiyan köyünde halk tarım mahsullerinden ya da hayvanlardan kimin ne kadar malı olduğuna bakmadan ellerinde ne

⁴¹⁶ Taberî, IX, 378; Râfiî, *et-Tedvîn*, I, 43.

⁴¹⁷ Taberî, IX, 556. İbnü'l-Fakîh, s. 556; İbnü'l-Esîr, VI, 368.

⁴¹⁸ Kazvinî, s. 410.

⁴¹⁹ Kazvinî, s. 409.

⁴²⁰ Moğol döneminden sonra da Kazvin'i mesken edinen Türkler mevcuttu. Bu Türk ailelerinden biri Hamdullah Müstevfî'nin mal mülklerinin çokluğuyla bahsettiği Karavullardır. Detaylı bilgi için bkz: Müstevfî, *Târih-i Güzîde*, s. 659.

⁴²¹ Togan, s. 170.

varsa satıp kazancını ortak paylaşım usulüne göre dağıtırlardı.⁴²² Halkı bağlayan diğer bir unsur da Kazvin'in sugûr bölgesi olmasıydı. Halife Mûsâ el-Hadî ve Hârûn er-Reşid'in de bizzat şahit oldukları gibi Deylem'den gelen bir saldırı karşısında Kazvin halkı Arap ve Fars demeden evlerini ve dükkanlarını bırakıp beraber mevzi alıyorlardı.⁴²³

II. Kazvin'de Dini Hayat

A) Fetihten Önceki Dinî Durum ve İslamiyeti Benimsemeleri

İslâmiyetten önce Kazvin'de Sâsânî devletinin resmi dini Mecûsîlik⁴²⁴ hâkimdi. Şehir, küçük bir yerleşim biriminden ibaret olmasına rağmen Yezdan Perestî isminde Mecûsiler'e ait bir tapınak bulunmaktaydı. Şâpûr Zü'l-ektâf Rum diyarından kaçıp Kazvin'e geldiğinde orada konaklamıştı.⁴²⁵ Ayrıca Kazvin'deki Mecûsî halka ait ateş tapınakları bulunmaktaydı.⁴²⁶ Bunlar bölgeye İslâm hâkim olduktan sonra yıkılmamış, bir kısmı öylece bırakılmış bir kısmı da camiye dönüştürülmüştü.⁴²⁷ Örneğin Muhammed b. Haccâc'ın yaptırdığı Tûs isimli cami ile Mescid- i Hire camisi Sâsânî ateşgedelerinden tahvil edilmiştir.⁴²⁸ Buna rağmen Kazvin'de İslâm'dan sonra da Mecûsîler bulunmaktaydı. Ancak sayıları azdı. Râfîî, Tâlekanlı vezirlerden İsmâil b. Abbâd b. el-Abbâs'ın Kazvin'e geldiğinde malı müsadere edilen bir Mecûsî'nin şikâyeti üzerine bahsi geçen kişilerden malını alıp teslim ettiğinden bahsetmektedir.⁴²⁹

Ulaşabildiğimiz kaynaklarda Kazvin'de İslâmiyetten önce Mecûsîlikten başka hangi dinlerin yaşadığı açıkça belli değildir. Ancak Zekerîya el-Kazvinî, Yahudî mezarlıklarından ve oradan medet uman kişilerden bahsetmektedir. Bu kişilerin İslâm'dan önce bölgede yaşadıklarını tahmin etmekteyiz. Kazvinî, mezarlardan medet uman Yahudileri şöyle anlatır: “Kazvin'de Yahudî mezarlıklarının görünümü ilginçti. Bu

⁴²² Kazvinî, s. 365.

⁴²³ Belâzûrî, s. 315; İbnü'l-Fakîh, s.559; Râfîî, IV, 187.

⁴²⁴ İran'da m.ö ortaya çıkan Zaratrushtra olarak da bilinen Zerdüş'tün öğretilerine dayanan ve Kutsal kitabı Avesta olan bir dindir. (Geniş bilgi için bkz. Richard C. Foltz, *İpek Yolu Dinleri*, çev. Aydın Arslan, İstanbul, 2006, s. 42-47).

⁴²⁵ Müstevfî, *Târih-i Güzîde*, s. 630.

⁴²⁶ Yakûbî, *Büldân*, s. 77.

⁴²⁷ Râfîî, *et-Tedvîn*, I, 45.

⁴²⁸ İbnü'l-Fakîh, 283; Râfîî, *et-Tedvîn*, I, 54, Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, IV, 343; Müstevfî, *Târih-i Güzîde*, s. 637.

⁴²⁹ Râfîî, *et-Tedvîn*, II, 293.

mezarlıklar geniş ve boş bir arazideydi. Mezarlar nişânesi olmayan düz bir toprak görünümündeydi. Birtakım kişiler bineklerinin karnı ağrıdığında bu mezarlığa gelip atların sağa sola koşmalarını sağlardı. Böylece karın ağrılarının yok olacağını düşünürlerdi.”⁴³⁰

Kazvin'de Yahûdi varlığı'na dair edindiğimiz bilgilerden birini Râfî'den almaktayız. Râfî, Kazvin'deki Merziyye ailesinin İsfahan'dan gelen Yahudi kökenli bir aile olduklarını şöyle kaydeder: “Merziyye Kazvin'de istifade edilen ilim sahibi ailelerden biriydi. Önceden Yahudilerdi.”⁴³¹ Bu sözlerden Kazvin'de Farslar ile birlikte azınlık dinlerinin de büyük bir kısmının İslâm'ı benimsediklerini söylemek mümkündür.

Kazvin, İslâm'ı benimseyen ilk İran şehirlerindendir. İran sınır şehirlerinin ilk etapta fethedilerek topraklarının güvenliği sağlanmak istenmiştir. Kendisinden önce alınan Destebâ ve Ebher sugûrları İslâm'ı kabul etmediği için Kazvin'in Berâ b. Âzib komutasındaki orduya teslim olup Müslüman olması, İslâm devleti için büyük bir başarı olarak görülmüştür.⁴³² Zira Kazvin halkının İslâm'a girmesi bölgeyi, diğer sınır bölgeleri ve Deylem üzerine yapılacak seferlerde önemli bir askerî üs haline getirmiştir. Ancak bu noktada Kazvin halkının İslâm'a girme süreci konusunda bazı noktaları açığa kavuşturmak gerekmektedir.

Konuyla ilgili en geniş bilgiyi veren tarihçilerden Belâzûrî, Kazvin halkının teslim olduktan sonra Müslüman olma keyfiyetleriyle ilgili üç farklı rivayet aktarır. İlk rivayette Kazvinliler'e Ebher halkına yaptığı gibi, sunulan cizye vermek veya İslâm'a girmek seçenekleri sunulmuştur. Kazvinliler ilk etapta ne Müslüman olmak ne de cizye vermek istediler. Ancak Berâ bunlardan birini seçmeleri gerektiğini söyleyince cizye vermemek için Müslüman olmayı kabul etmişler, ancak kısa bir süre sonra sözlerinden dönmüşlerdir. Bu rivayetin sonucundan da anlaşılacağı üzere Kazvin halkı başlangıçta İslâm'ı kerhen benimsedi. Diğer rivayete göre Kazvinliler'in İslâmiyet'i benimsemekten çekinmedikleri gibi ve Basra süvarileri gibi Kûfe'ye cihada gitmişler ve kendilerine Hamrâ'ud-Deylem (Kırmızı Deylemler) denilmiştir. Son rivayete göre ise kendi

⁴³⁰ Kazvinî, s. 436.

⁴³¹ Râfî, II, 97-98.

⁴³² İbn Hurdâzih, s. 261; İbnü'l-Esîr, II, 406.

topraklarında kalmaya devam etmişler ve Müslüman oldukları için toprakları öşür arazisi olarak kalmıştır.⁴³³ Kazvinliler'in Kûfe'ye asker olarak gitmesi istisnâî bir durumdur. İbnü'l-Fakîh Kazvin halkının büyük bir çoğunluğunun memleketlerinde kaldıklarını ancak az bir kısmının asker olarak Kûfe'ye gittiğini söyler.⁴³⁴ Zira Kazvinliler'in en büyük rolü kendi hudutlarındaki Deylem'e karşı savaşıyordu.

Kerhen Müslümanlığı benimsemeleri noktasında ise Kazvinliler'in İslâm'a girdikten sonra isyan edip itaatten çıkma meselesini iyi değerlendirmek gerekmektedir. Zira Râfiî bunun bir irtidat hareketi olup olmadığını şu sözlerle tartışmaktadır: "Kazvin ilk etapta İslâm'a girip sonra isyan etti. Daha sonra Abdurrahman el-Harisî tarafından bu isyan bastırıldı ve ikinci defa anlaşma sağlandı. Ancak ilk anlaşma hangi maddeler içeriyordu ikinci seferde isyan ne üzerine bastırıldı ve en önemlisi bu bir irtidat hareketi miydi yoksa otoriteye başkaldırı mı bilinmemektedir."⁴³⁵ Bu ifadelerden de anlaşıldığı üzere Râfiî bu isyanın kaynağının siyasî mi yoksa dini mi olduğunu tartışmış ve Kazvinliler'in İslâm'dan ayrıldıklarının kesin bir dille kabul edilmesi ya da reddedilmesi yönündeki görüşlerin tarihi verilerle mümkün olmayacağını ifade etmiştir.

Neticede Kazvin'in sulhen fethedildiğini anlayabiliriz. Aksi söz konusu olsaydı Râfiî'nin söylediği gibi eski dinlerinden kalan ateşgedelerin İslâm fıkına göre yıkılması gerekirdi. Fakat Râfiî Müslümanların Kazvin'deki ateş tapınaklarına dokunmadıklarını aktarmaktadır.⁴³⁶ Nitekim Kazvin fatihi Berâ b. Âzib döneminde dedesinin sağ olduğu bilinen bir adam Müslümanlarla çarpıştıktan sonra müşrik düşüncesinin yanlış olduğunu idrak ettiklerini anlatan bir şiiri okuyarak İslâm dinini samimiyetle kabul ettiklerini göstermiştir.⁴³⁷ Ayrıca Müstevfî ikinci kez şehrin zaptedilmesinden sonra Kazvin halkının İslâm'a daha samimi bir şekilde bağlandıklarını aktarmaktadır.⁴³⁸

Kazvin'in İslâm'a girişinin sebeplerini farklı unsurlara dayandırmak mümkündür: Öncelikle halk cizye ödemek istememiştir. Zira Belâzûrî, birinci rivayette

⁴³³ Belâzûrî, s. 313.

⁴³⁴ İbnü'l-Fakîh, s.558.

⁴³⁵ Râfiî, *et-Tedvîn*, I, 45.

⁴³⁶ Râfiî, *et-Tedvîn*, I, 45-46.

⁴³⁷ Belâzûrî, s. 314; İbnü'l-Fakîh, s. 558; İbnü'l-Esir, II, 406.

⁴³⁸ Müstevfî, *Târih-i Güzide*, s. 633.

bunu destekler ve Kazvin halkının cizye ödemekten kerih gördüğü için İslâm'a girdiğini söyler.⁴³⁹ İkinci olarak Kazvinliler Sâsânî İmparatorluğu'nun düşmesinden kısa bir süre sonra sınırlarındaki şehirlerin İslâm ordularına teslim olduklarını gördükleri için boyun eğmeye mecbur kalmışlardır. Yıllardır düşman oldukları Deylem'den Müslümanlara karşı yardım istemelerine olumlu bir cevap alamamaları da bu çaresizlikte etkili olmuştur.⁴⁴⁰ Ayrıca İslâm'a girince eski Sâsânî uygulamalarının aksine ağır vergiler ve sınıf ayrımlarına maruz kalmayacaklarını yani Müslümanlarla eşit statüde sayılacaklarını bilmek Kazvin halkının İslâm'a girmesinde diğer bir sebep olarak zikredilebilir.⁴⁴¹

B) Kazvin'deki Dinî Mezhepler

İran toprakları, İslâm otoritesine on yıl gibi kısa bir süre içinde boyun eğmiştir, Kazvin gibi bazı şehirler İslâm dinini hızlı ve toplu bir şekilde benimserken⁴⁴² diğerleri cizye ödeyerek zımmî sayılmışlardır. Fetihler her ne kadar hızlı ve başarılı olsa da İslâm topraklarında eski Sâsânî ihtişamını özleyenler vardı.⁴⁴³ Üstelik Emevîlerin bölgede yürüttükleri mevâlî anlayışı sonucunda bürokraside ve sosyal hayatta Arap olmayanlara karşı adaletsizlikler baş göstermişti.⁴⁴⁴ Bu unsurlar ileride farklı siyasî vakaları da beraberinde getirerek Abbâsî ihtilaline zemin hazırladılar. Ancak bu sefer de ihtilalin baş rolleri olan Hz. Ali ve Hz. Abbas taraftarları arasındaki çekişmeler zuhur etmiş, İran ve civarında Alevî-Şîî tabanlı isyanları kaçınılmaz kılmıştır.⁴⁴⁵ Bölge perspektifinden çıkarak olaya Kazvin üzerinden bakıldığında ise farklı mezheplerin kabul görmesinin bir diğer sebebinin Deylem'e sınır olmasını söylemek mümkündür. Deylem defalarca tertip edilen askerî seferlere rağmen uzun yıllar kontrol altına alınamamış, isyanların ve şaz fikirlerin en önemli sığınaklarından biri olmuştur. Bu da sınırındaki Kazvin'in Deylem'deki karakterlerden ve olaylardan etkilenmesini sağlamıştır.⁴⁴⁶

⁴³⁹ Belâzûrî, s. 313.

⁴⁴⁰ Râfî, *et-Tedvin*, I, 46.

⁴⁴¹ Wellhausen, s. 235.

⁴⁴² Zarrinkûb, s. 30.

⁴⁴³ Osman Aydın, "Mezheplerin Oluşum Sürecinde Mevâlinin Rolü" *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, II, 4.

⁴⁴⁴ Adnan Demircan, *İslam tarihinin ilk döneminde Arap-Mevali ilişkisi*, İstanbul, 1996, s. 49.

⁴⁴⁵ Wellhausen, s. 235.

⁴⁴⁶ Fatih Topaloğlu, "İran Coğrafyasının Şiileşme Süreci –İlk Dönem, Emeviler, Abbasiler-", *e-makâlât Mezhep Araştırmaları*, 2013, sayı IV/2, 55.

Kazvin'de Sünnîlik dışında en çok taraftar toplayan mezhep Şîîlik'ti. Bölgedeki Babek,⁴⁴⁷ Yahyâ b. Ömer ve Ahmed b. İsâ⁴⁴⁸ isyanlarıyla başlayan ve Zeydî düşüncüyü teşkil edecek Hasan b. Zeyd isyanıyla⁴⁴⁹ devam eden ayaklanmalar Kazvin halkının Şîî düşüncüyü benimseme sürecini başlatmıştır. Öyle ki Kazvinliler Hz. Hüseyin'e duydukları sevgiden dolayı Ebü'l Hüseyin lakabını kullanmayı adet haline getirmişlerdi.⁴⁵⁰ Şehirde Şîî-Alevî inancını benimseyenlerin varlığı kendilerine yapılan şehitliklerden anlaşılmaktadır. Kûhenber kabristanındaki şehitlikte Mûsâ er-Rıza ve Şinas şehitliğinde Hz. Ali soyundan gelen Ali b. Murtaza'nın kabirleri bulunmaktaydı.⁴⁵¹ Ayrıca Ardak mahallesi de Alevî şeyhlerinin çok olduğu bir yerdi. Bu mahallede Alevî seyyitlerinden Bahattin ve Seyyid Fahrettinin mezarları bulunmaktaydı.⁴⁵²

Kazvin'deki nüfusa bakıldığında Arap Müslümanların da bölgede Farslar kadar güçlü olduğunu görürüz. Bu durum da Kazvin'deki Şîî-Sünnî çatışmasını kaçınılmaz kılmıştır. İbnü'l-Fakîh bunun bir örneği olarak şu hadiseyi aktarmaktadır: Irak genel valisi Haccâc b. Yûsuf, oğlu Muhammed'i Deylem ile savaşmak üzere Kazvin'e vali tayin etti. Muhammed askerî faaliyetlerini devam ettirirken orada Tus ismini verdiği bir cami inşa ettirdi. Bu cami Cüneydî mezhebini benimseyenlerin evlerine yakındı. Emevilerin Mekke valisi Halid b. Abdullah el-Kasrî'nin taraftarlarından bir adam camide Hz. Ali'ye lanet okuyunca Cüneydîlerden Hubeys b. Abdullah adamın üzerine yürüdü ve "Hz. Ali'ye lanet kabul edilemez" diyerek onu öldürdü.⁴⁵³

Bu ayrışma zamanla daha da derinleşti. Kazvin'e Sünnî medreselerde eğitim alan Rızâu'ddin lakaplı Ebu'l Hayr Ahmet b. İsmail isminde bir alim geldi. Ancak bu alim Sünnî düşünceye sahip olduğu için Şîîlerden kendisini rahatsız edenler vardı. Bunun üzerine alim Rızâuddin, Kazvin yöneticilerinden buna çözüm bulunmasını aksi halde şehri terk edeceğini söyledi. Bu olaydan sonra Kazvin'deki mutaassıp Şîîler'e alınlarına basılmak için üzerinde Ebû Bekir ve Ömer yazan mühürler hazırlandı. Mühür şehrin

⁴⁴⁷ İbn Haldûn, III, 318.

⁴⁴⁸ Nüveyrî, XXV, 84.

⁴⁴⁹ İbn İsfendiyâr, s. 247.

⁴⁵⁰ Makdisî, s. 398.

⁴⁵¹ Müstevfî, *Târih-i Güzide*, s. 640.

⁴⁵² Müstevfî, *Târih-i Güzide*, s. 639.

⁴⁵³ İbnü'l-Fakîh, s. 562; Râfî, *et-Tedvîn*, I, 53.

önde gelen Şiiilerinin alınlarına basıldı. Bu kişiler alınlarındaki yazı gözükmeyin diye sarıklarını gözlerine kadar getirerek gezmeye başladılar.⁴⁵⁴

Kazvin'de taraftar toplayan dini mezheplerden bir diğeri de Sünbâziyye'dir. Ebû Müslim el-Horosânî'nin kanını bahane ederek Cibâl bölgesinden asker toplayan Sinbâd'ın isyanına⁴⁵⁵ dayanan bu mezhep hicrî ikinci yüzyılda çıkan Mezdekiyye inancının alt gruplarından biridir.⁴⁵⁶ Sünbâziyye mezhebinin Kazvin halkı üzerindeki tesirleri elimizdeki kaynaklara göre belirlenemese de taraftarlarının Kazvin ve Rey civarında beşinci yüzyıla kadar yaşadıklarını bilmekteyiz.⁴⁵⁷

Kazvin'de yaşayanlardan Batınî inancına sahip olanlar da bulunmaktaydı. Bölgede Batınîliğe karşı mücadele eden âlimler vardı. Bu alimlerden Rûyanlı İmam Fahrü'l İslâm Ebû'l Mehâsin, Mâzenderan'dan Kazvin'e gelerek Batınîlerin dinden çıktıklarını ve onlara uyulmaması gerektiğini anlatan bir vaaz verdi. Batınîlerle aralarında hiçbir surette münasebet olmaması gerektiğini, öyle bir durum gerçekleştiğinde halka fitne tohumları ekebilecekleri hususunda dikkatli olmaları gerektiğini söyledi. Alim bu vaazdan sonra memleketi Rûyan'da Batınî bir fedai tarafından öldürüldü.⁴⁵⁸

İbn Havkâl Kazvin'de bu fırkalar dışında Harici müntesiplerinden de bazı kimseler olduğunu ancak bunlara Kazvin halkı tarafından pek iltifat edilmediğini söylemektedir.⁴⁵⁹

Kazvin'deki sûfî hayata bir bakış atarsak, bu hayat tarzı sınıra nöbet tutmaya gelen murâbitlar vasıtasıyla başlamıştır. Murâbitlar ve sufiler orada cihat hayatının yanı sıra ruhu beslemek için de çalışıyorlardı. Kazvin'de sûfîlerin konaklaması için bir kalenderhâne bulunmaktaydı. Bu, Kazvin'in ilk yapılarından Yezdan Perestî manastırından dönüştürülerek yapılmıştı.⁴⁶⁰ Horasan'ın meşhur sûfîlerinden Şakîk-i el-

⁴⁵⁴ Kazvinî, s.402.

⁴⁵⁵ Taberî, VII, 495.

⁴⁵⁶ Kenan Has, "Mezdekiyye", *DİA*, XXIX, 524. Şehristânî, Sünbâziyye'nin Şia'nın alt gruplarından biri olan Gulât'ın Rey ve çevresinde anılan ismi olduğunu kaydetmiştir. (Geniş bilgi için bkz. Ebû'l-Feth Tâcüddîn (Lisânüddîn) Muhammed b. Abdilkerîm b. Ahmed Şehristani, *el-Milel ve'n-nihal*, nşr. Müessesetü'l-Halebî, I-III, Kâhire, 1968, I, 173.

⁴⁵⁷ Zorlu, s. 139.

⁴⁵⁸ Kazvinî, s. 374-75.

⁴⁵⁹ İbn Havkâl, II, 369.

⁴⁶⁰ Müstevfî, *Târih-i Güzide*, s. 630.

Belhî, Kazvin'de bir süre kaldıktan sonra “Âbidler için Kazvin'den daha güzel bir yer yoktur zira orada insanlar diğer beldelerde olduğu gibi zamanlarını boşa harcamazlar ibadet ile cihat arasında olurlar” sözüyle Kazvin'deki cihat ortamının sufi hayata etkisini tasvif etmişti.⁴⁶¹ Sufilerin Kazvin'e temelde üç faydası olmuştur. İlki cihat etmede gönüllü kişilerdi. Gönüllü askerlik yapmışlardır. İkincisi Kazvin halkının sufizm yoluyla İslâm'a daha fazla bağlanmasını sağlamışlardır. Üçüncüsü ise kentteki ilmi faaliyetlere iştirak etmişlerdir. Nitekim bu sûfi âlimlerden Ahmed b. Abdusselam Ebû Bekr es-Sûfî, Kazvin'in ünlü hadis ve tarih alimlerinden Ebû Ya'lâ el-Halilî el-Kazvinî'ye hadis aktarmıştır.⁴⁶²

C) Kazvin'deki Halk İnançları

Kazvin halkı İslâm'ı benimsedikten sonra önceki bazı inanç ve ritüellerini devam ettirmişlerdir. Detaylarını Kazvinî'nin *Âsâru'l-bilâd* kitabından öğrendiğimiz Kazvin'deki bazı halk inançları şu şekildeydi:

Kazvin halkı saygın gördükleri dinî karakterdeki bazı kişilerin kabirlerini teberrüken ziyaret ediyorlardı. Kazvin'de birçok sahâbî ve evliya kabri veya makamı bulunmaktaydı. Bu mezarların önünde küçük mescitler inşa edilmişti. Mescid-i Dehek ve Mescid-i Nizâmeddin-i Şinâzendî ile Cerendak camisinin içindeki sahâbi kabirlerinde ve Derbent bölgesindeki kabirlerde edilen duaların müstecab olduğuna inanıyorlardı.⁴⁶³ Hatta bu kabirlerden Rabazdaki Kakezan nahiyesi yakınlarında bir kümbet içinde uzuvlarına zarar gelmemiş cesetler bulunca bu cesetlerin halka uğur getirecekleri inancıyla kefene sarıp şehirde bekletmişlerdir. Ancak bu cesetlerden kendilerine veba bulaşınca bunları gömmek zorunda kalmışlardı.⁴⁶⁴

Kazvin'in bilinen köylerinden Tarzek'te sâlihlerden biri rüyasında bu köyde bir sahâbî kabrinin olduğunu gördü. Ancak kimse yerinin bilmiyordu. Üzerinde zırh ve kan olan uzun bir toprak parçasının bu sahâbînin yeri olduğuna kanaat getirdiler ve makamını bu şekilde belirlediler. Herkes orada dualara icabet edileceği inancıyla kabri ziyaret

⁴⁶¹ Râfîî, *et-Tedvîn*, III, 81.

⁴⁶² Râfîî, *et-Tedvîn*, II, 187.

⁴⁶³ Râfîî, *et-Tedvîn*, I, 56,57; Müstevfî, *Târih-i Güzîde*, 638.

⁴⁶⁴ Müstevfî, *Târih-i Güzîde*, s. 640.

ediyordu.⁴⁶⁵ Kazvinliler Bab el-Müşbik mezarlığındaki alimlerin, şehitlerin ve salihlerin kabirlerinin bulunduğu anıtta cuma geceleri ışık huzmelerinin yayıldığına ve burada da edilen duaların kabul olacağına inanıyordu. Zamanla Abbâsî halifeleri halkın batıl inançlara kapılmasından korkmaya başladı. Halife el-Mütevekkil birtakım kişilerin Kazvin'de bulunan Rebi' b. Hüseym camisindeki ağaca ellerini sürerek medet umduklarını duyunca dönemin valisine cami içindeki bütün ağaçların kesilmesini emretmiştir.⁴⁶⁶

Kazvinliler şahıslar dışında bazı mekanları da kutsal addediyorlardı. Bu yerlerin kendilerine şifa kaynağı olacağını düşünüyorlardı. Zekeriya el-Kazvinî, Kazvin'in Erdebheştik köyünde bir su kaynağı olduğunu, insanların şifa bulmak için bahar aylarında uzak yörelerden oraya geldiğini söylemektedir. Hatta uzaktan gelen kişiler bu sudan yanlarında götürürler, ama su uzakta özelliğini kaybederdi. Bu suyun diğer bir özelliği de içen kişinin suya doymaması, 5 hatta 6 rıtlı⁴⁶⁷ kadar içebilmesiydi.⁴⁶⁸

Kazvin halkı din büyüklerinden şeyhlere saygı gösteriyor ve bulundukları bölgelerde berekete sebep olduklarını düşünüyorlardı. Zekeriya el-Kazvinî'nin aktardığına göre Kazvin'in İşteriyin köyü zenginliği ve hayır hasenatıyla bilinirdi. Keramet sahibi şeyh Nureddin Muhammed Hâlid el-Celîlî bu köyü ziyarete gelip burayı vatan edindi. Oradan biriyle de evlendi. Bundan sonra köy daha da bereketlendi hem halkı hem de mahsulü çoğaldı. Şeyh buraya az bir şey eker, çok mahsul elde ederdi. Hem halkı hem de orayı ziyarete gelenler bundan faydalanırdı. Şeyhin çevre yörelerden gelen birçok ziyaretçisi vardı. Kuraklık olduğu yıllarda dahi bu şeyhin bulunduğu yer nemli ve ekime elverişli olurdu. Şeyhin varlığıyla hem mahsul boldu hem de çevreden ona ziyarete gelen alimler sebebiyle köy maddi manevi kalkındı. Ancak içlerinden bazı cahillerin kendi topraklarındaki kuraklığa şeyhin sebep olduğunu söylemesiyle şeyh ailesini alıp köyü terk etmiş, o döndükten sonra köyde büyük bir kuraklık yaşanmıştır.⁴⁶⁹ Bu ifadelerden de anlaşılacağı üzere Kazvin halkı uzun bir süre muhayyilelerinde eski kültür ve inançlarına

⁴⁶⁵ Kazvinî, s. 409.

⁴⁶⁶ Belâzûrî, s. 316.

⁴⁶⁷ 1 rıtlı 12 ukiyyeye denk gelmektedir. (Geniş bilgi için bkz. Hınz, s. 34).

⁴⁶⁸ Kazvinî, s. 290.

⁴⁶⁹ Kazvinî, s. 295.

dair kalıntıları taşımışlardı. Bu sebeple de bölgede çeşitli mezhepler yayılma ortamı bulmuştu.

III. Kazvin’de İktisadî Hayat

İslâm’dan önce Kazvin’de geçim kaynakları büyük oranda tarım ve hayvancılığa dayanıyordu.⁴⁷⁰ Horasan ve Hûzistan’da birbirinden bağımsız izole ekili alanlar bulunmaktayken Cibâl bölgesi neredeyse kesintisiz olarak Doğu Azerbaycan’dan itibaren Kazvin üzerinden Kirmanşâh ile Arak arasındaki bir noktaya ve İsfahan üzerinden Fars havzalarına kadar uzanır ve bu bölgelerde tarım yapıldı.⁴⁷¹ Şehirde bağ ve bahçeleri sûrun dışında köylülerin ekimle uğraşabilecekleri alanlara kaydırılmak suretiyle planlanmıştı. Bu ekim alanları vadî et-Türk ve vâdi Derc isimli iki vadiden sulanıyordu.⁴⁷²

Kazvin’deki tarımın en büyük engellerinden biri iklimi dolayısıyla yağışların az olduğu kuraklıktır. Özellikle yaz aylarında kuraklık daha da artıyordu. Ancak toprağının verimli olması ve İslam döneminde birçok kuyu, kanal ve sedlerin inşası bölgedeki tarım alanlarının varlığını sürdürmesine ve genişlemesine imkân sağlamıştır. Zira Kazvin mücahit ve murâbitların sınırda beklediği bir kent olması hasebiyle burada tarıma katkı sağlaması amacıyla hayırseverler tarafından su mahzenleri açılıyordu.⁴⁷³ Şu var ki bu sülardan toprağı bir defa güzelce sulamak yeterli hasat almaya yetiyordu.⁴⁷⁴ Müellifi meçhul *Hudûdü’l-âlem*’de yağış az olmakla birlikte “Ancak bu su Kazvin’e yetiyor”⁴⁷⁵ ifadesiyle toprağın verimliliğine işaret edilmiştir. Ebü’l-Fidâ ise ağaçların ve bağların hep bu az suyla yetiştiğini ancak bereketli olduğunu söylemiştir.⁴⁷⁶ İranlı âlim Ahmet Emin, *yedi iklim* kitabında bu bağların yılda sadece bir defa yağış almasına rağmen bu kadar verimli olmasının şaşılacak bir hal olduğunu söylemektedir.⁴⁷⁷

⁴⁷⁰ Kazvinî, s. 365.

⁴⁷¹ X. Deplanhol, “Geography of settlement” *CHIR.*, (Vol. I, ed. by W.B. Fisher), Cambridge, 1968, s.428

⁴⁷² Kazvinî, s. 434.

⁴⁷³ Sütude, s.8-9.

⁴⁷⁴ İstahrî, s.211, İbn Havkâl, II, 380; *Hudûdü’l-âlem*, s. 106, Râfî, *et-Tedvîn*, I, 35-49.

⁴⁷⁵ *Hudûdü’l-âlem*, s. 108.

⁴⁷⁶ Ebü’l-Fidâ, *Takvîmu’l-büldân*, s. 419.

⁴⁷⁷ Sütude, s. 9.

Özellikle Kazvîn merkezinin toprağı bereketlidir. Râfî der ki “Ebû Âmis Muhammed b. İsmail el-Mekkî’nin kitabında Rey ve Kazvin’i anlatan bir fasıl gördüm. Kazvin hakkında şunları söylüyordu: “Ekmeğı lezzetli, üzümleri tatlıdır. Meyvelerinin benzeri yoktur. Ve çok ucuzdur.” Yine Rey kasabalarının yöneticilerinden şöyle duydum: “Bizde böyle bir toprak olsaydı ekilebilir arazimiz daha çok olurdu. Tahılları ve meyveleri de güzeldir. Meyveleri bol kazanç getirir”.⁴⁷⁸ Hamdullah Müstevfî de kasabanın geniş bahçeler, meyve ağaçları ve üzüm bağlarıyla çevrili, mükemmel üzüm, badem üreten ve bolca fıstığı olan bir şehir olarak tasvir etmişti. Kavun ve karpuzların arazi bir kez sular altında kaldıktan sonra ekildiğini ve başka bir sulama olmadan iyi meyve verdiğini; Kazvin’de tahıl ve otluk alanlar da çok olup buralarda meşhur develerin otlandığını da söylemektedir.⁴⁷⁹

Makdisî, Cibâl bölgesi şehirlerinin ticari anlamda zengin imkanları olduğundan bahseder.⁴⁸⁰ İbn Havkâl de Kazvin’e uğrayan tacirlerden söz etmiştir.⁴⁸¹ Kazvin’in ticaretin durak şehirlerinden biri olması, güzergahlar arası geçiş yolu üzerinde bulunmasından kaynaklanmaktadır. Zira Kazvin yolu Taberistan’dan Hazar bölgesine ulaşım imkanları veren geçitler sunuyordu.⁴⁸² Makdisî, Kazvin’de giysi, çorap, deri torbaların ve nanelerin emsalsiz olduğun ve bunların tüccarlara satıldığını aktarır.⁴⁸³ Buna ilaveten bu verimli topraklarında yetişen çeşitli meyveler ve üzümler Kazvin halkı tarafından kış aylarında uzak bölgelere satılırdı. Özellikle Kazvin’in kuru üzümü ticarete ön plandaydı.⁴⁸⁴ Kazvin de çevre illerden ikliminde yetişmeyen bazı meyveleri ithal ederdi. Rey’de yetişen ve adına melâhi denen taneleri ve salkımı hurmaya benzetilen bir üzüm çeşidi vardı. Ve bu üzüm her kış Kazvin’e götürülürdü.⁴⁸⁵ Ayrıca Kazvin ile Zencan arasındaki Tâlekan’dan da Kazvin’e zeytin ve nar getirilirdi.⁴⁸⁶

⁴⁷⁸ Râfî, *et-Tedvîn*, I, 35.

⁴⁷⁹ Hillenbrand, s. 858.

⁴⁸⁰ Makdisî, s. 395.

⁴⁸¹ İbn Havkâl, II, 369.

⁴⁸² Le Strange, s. 280.

⁴⁸³ Makdisî, s. 396.

⁴⁸⁴ İstahrî, s. 211; *Hudûdü’l-âlem*, s. 152.

⁴⁸⁵ Kazvinî, s. 376.

⁴⁸⁶ Kazvinî, s. 402.

Hârûn er-Reşid ve Mûsâ el-Hadî'nin inşa ettikleri mahalleler ile Mûsâ b. Boğa'nın şehrin büyük bir bölümünü içine alan sûr inşası kentin ekonomik canlanmasında büyük rol oynamıştır. Bu iki halife kentteki ticaretin maslahatına geliri yüksek kazanç getiren dükkanları satın alıp gelirlerini Kazvin'in masraflarına harcamasını sağlamışlardır.⁴⁸⁷

Kazvin halkının büyük bir kısmı asker olduğu için vergilerde birtakım imtiyazlar da söz konusuydu. Şehrin fethinde belirlenen haraç, Kazvinliler'in sınır nöbetleri ve Deylemin devam eden saldırıları dolayısıyla ticarete ve diğer iktisadi faaliyetlere vakit ayıramıyor olmalarını öne sürerek Hârûn er-Reşid tarafından kaldırılmıştır. Şehirden yalnızca yıllık vergi olarak on bin dirhem alınması kararlaştırılmış, Kazvin arazileri iktâ topraklarından sayılmıştır.⁴⁸⁸ Asker maaşları ve haraçtan muafiyet Kazvin halkının maiyetlerini askerlik mesleğinden sağladığını da kanıtlar niteliktedir.

Bununla birlikte bu muafiyet halife Mütevekkil döneminde kalkmıştı. Vergilerde genel bir artış gözlemlenmiş ve Kazvin'in vergisi bir milyon altı yüz yirmi sekiz bin dirheme çıkmıştı.⁴⁸⁹ Bu miktar, Kazvin'e bağlı Ebher ve Zencan şehirlerinin vergilerini de kapsıyordu.⁴⁹⁰ Ancak bölgedeki askerî faaliyetlerin uzun bir süre daha devam ettiğini varsayarsak bu artışın dönemsel olduğunu söyleyebiliriz.

Hârûn er-Reşid döneminde Kazvin'e civar nahiyelerden yerler eklenince bu yerlerin halkından halifelere ikinci bir öşür verilmeye başlanmış ve buralar da hilafet yetkililerinin uhdesinde kalmış oldu. Bu sayede halk topraklarının emniyetini sağlıyordu. Ebher'den Kazvin'e eklenen el-Kâkızan ile Zencan bölgesi halkları topraklarını güvence altına almak için Kazvin valisi Kâsım b. Hârûn er-Reşid'e topraklarını teslim ettiler ve bunun için de ikinci bir öşür ödediler. Bu, topraklarını yerel toprak sahiplerinin keyfi uygulamalarından, dilenci ve hırsızlardan korumak içindi. Ayrıca Kûfe'li askerler de

⁴⁸⁷ İbnü'l-Fakîh, s. 559; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, III, 43, IV, 343.

⁴⁸⁸ İbnü'l-Fakîh, s. 559; Kudâme, s. 377; Râfî, *et-Tedvîn*, IV, 187; Kazvinî, s. 435.

⁴⁸⁹ İbn Hurdâzbih, s. 244.

⁴⁹⁰ Makdisî, s. 400.

buralardan kendilerine ikta olarak verilen toprakları mülk edindiler. Böylece Kazvin'de toprak sahiplerinin büyük bir kısmı Araplar oldu.⁴⁹¹

⁴⁹¹ Belâzûrî, s. 315, İbnü'l-Fakîh, s. 560; Kudâme b. Ca'fer, s. 377-78.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
İLMİ VE KÜLTÜREL HAYAT

İran şehirleri, Hulefâ-i Râşidîn döneminde Müslümanların ilk ve hızlı fetih hareketleriyle İslâm ilimleri ve kültürüyle erken dönemde tanışma fırsatı bulmuştur. Müslümanların siyasî, askerî veya ticarî sebeplerle bu şehirlere gelmeleri iki medeniyetin etkileşimini arttırmış, sugûr kentlere Müslüman askerlerin iskân ettirilmesiyle birlikte de bu şehirlerde Arap kabileleri Arapça ve dini ilimlerin yayılmasında büyük bir rol oynamıştır. Buna ilâveten İran şehirlerinin yönetildiği merkezlerden olan Basra ve Kûfe’de Emevîler döneminde başlayan ve Abbâsîler devrinde yükselen ilmî faaliyetler ve yine Abbâsîler döneminde İslâm idare merkezinin Bağdat’a taşınması ile ilk İslâm ilim akademilerinden Beytü’l-hikme’nin kurulması, İran coğrafyası ile etkileşimi daha da arttırmış ve Fars asıllı âlimlerin yetişmesinde önemli bir rol oynamıştır.⁴⁹²

İ) Kazvin'deki İlmî Gelenek ve İlim Meclisleri

Kazvin'de ilmî faaliyetlerin ilk âmilleri Müslüman Araplar olmuştur. Kazvin fâtihî Berâ b. Âzib, aralarında hadis râvileri ve âlimlerin de bulunduğu⁴⁹³ beş yüz askeri buraya iskân ettikten⁴⁹⁴ sonra askerî işler dışında ilmî alandaki faaliyetlerin de ilk örnekleri sergilenmişti. Kazvin'e ilk üç asır boyunca diğer İslâm beldelerinden gönüllü askerlik yapmaya gelenler de bu faaliyetlere iştirak edip katkı sağlamışlardır. Bunun neticesinde Kazvin’in İranlı tebaası, Arapça ve İslâmî ilimlerde yol alarak ulemâyâ dahil olmuştur. Kazvin'deki ulemâ biyografisine geçmeden önce ilmî hayatın baş rollerini üstlenen bu unsurlara değinmek istiyoruz.

İskân ettirilen beş yüz sahâbî ve tabiîn çocukları ve bunların nesillerinden gelenlerin Kazvin'deki ilmî ortamın ilk nüvelerini attığını söylemek mümkündür. Bunlardan Berâ b. Âzib’in soyundan gelen Osman b. İshak b. Muhammed, Ebü’l Hüseyin Muhammed b. İshak, Hz. Ömer’in neslinden olan Muhamed b. Ahmed b. İdrîs, Zeyd b. Yunûs b. Ömer b. Hattâb, Ca‘fer b. İdrîs el-Kazvinî, Ebü’l Hasan el-Kazvinî ile Hz. Ali

⁴⁹² Ziya Kazıcı, *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, İstanbul, 2011, s. 323; Nurullah Kesai, “İran” *DİA*, İstanbul, 2000, XXII, 427-428; Özgüdenli, s. 13.

⁴⁹³ Râfîî, *et-Tedvîn*, I, 61.

⁴⁹⁴ İbnü’l-Fakîh, s. 281.

soyundan gelen Ali b. Abbas, Muhsin b. Muhammed ve Yahyâ b. Hasan'ın Kazvin'de bilhassa hadis ve fıkıh ilimlerinin gelişmesinde büyük etkileri olmuştur.⁴⁹⁵

Müslüman Arap âlimlerinin Kazvin'deki ilim ve kültür hayatına katkılarında biri de evlerinde başlattıkları ilim halkalarıdır. el-buyûtât el-Arabiyye olarak isimlendirilen bu evler⁴⁹⁶ Kazvin halkının bilhassa Kur'an ilimleriyle erken yaşlarda tanışmalarına vesile olmuştur. Buradaki ev ifadesini hem mekân olarak ilim faaliyetlerinin yürütüldüğü yerler, hem de aynı aileden gelen kişilerin önceki nesillerden aldıkları ilim geleneğini yürütme faaliyetleri olarak anlamak mümkündür.

Yahyâ b. Abdek olarak bilinen Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Abdü'l A'zem'in (ö. 271/ 884) evi ulemâ evlerindendir. Kendisi dönemin büyük sika muhaddislerindendir. Kazvin'de hadis ilminin büyük temsilcilerindendir. Yahyâ b. Abdek'in evine Kazvinli âlimlerinin yanında İbn Ebî Hâtim ve Ebû Nuaym Abdülmelik el-Cürcânî gibi diğer İslâm memleketlerinden dönemin büyük alimleri de geliyordu. Yahyâ'dan sonra oğlu Muhammed b. Zekeriyâ da bu geleneği devam ettirmiş ve Kazvin'deki evinde öğrenci yetiştirmiştir.⁴⁹⁷

Kazvin'deki bir diğer ulemâ evi Kesîrî ailesinin evidir. Râfî bu ailenin Kazvin'in ikinci fâtihi olarak anılan Kesîr b. Şihâb el-Hârisî'nin soyundan geldiğini söylemektedir.⁴⁹⁸ Kazvin'in ilmî ve fikrî hayatında büyük öneme hâiz bu evin ilk temsilcilerinden biri Ebü'l Abbas el-Kesîrî'dir. Kazvin'de doğmuş ve orada ilim tahsil etmiştir. Ebü'l Abbas'ın şehre en büyük faydası dil ve belagat alanında olmuştur. Ailenin diğer mensuplarından Muhammed b. Hâmid el-Kesîrî muasırı olan diğer alimler tarafından muteber bir âlim olarak tavsif edilmiştir.⁴⁹⁹

Keysânî ailesinin evini de Kazvin şehrindeki ilim ve kültür hayatına katkı sağlayan evlerden biri olarak saymak mümkündür. İlk temsilcilerinden Yezîd b. Keysân, Emevî hilafeti döneminde Kazvin'e murâbıt olarak gelmiş ve Râfî'nin de belirttiği üzere

⁴⁹⁵ Râfî, *Zikri ehli'l-ilm bi-Kazvin*, s. 88-91.

⁴⁹⁶ Râfî, *Zikri ehli'l-ilm bi-Kazvin*, s. 93.

⁴⁹⁷ Halilî, II, 71; Râfî, *Zikri ehli'l-ilm bi-Kazvin*, s. 93-94.

⁴⁹⁸ Râfî, *et-Tedvin*, I, 121.

⁴⁹⁹ Râfî, *Zikri ehli'l-ilm bi-Kazvin*, s. 96.

kendisinden sonra ilim geleneğini üstlenen kişiler yetiştirmiştir.⁵⁰⁰ Oğlu Muhammed b. İshak ve torunu İshak b. Muhammed el-Keysânî yetiştirdiği önemli kişilerin başında gelir.⁵⁰¹

Kazvin'deki ulemâ evlerinden bir diğeri de Meymûn b. Avn el-Kâtib'in evidir. Halife Mûsâ el-Hâdî'nin (ö. 170/786) kızıyla evlendikten sonra kendi rızasıyla murâbit olarak Kazvin'e yerleşen Mûsâ, orada iki ev inşa ettikten sonra ilmî faaliyetlerine başlamıştı.⁵⁰² Bu evden Kazvin'in önemli ulemâsı yetişmiştir. Meymûn b. Avn'ın torunlarından Muhammed b. Ahmed b. Meymûn'un iki çocuğunun Ahmed ve Kâsım kardeşlerin Kazvin'e katkıları büyüktür. Ahmed, Kazvin'in Medine-i Mûsâ mahallesindeki camide hadis dersleri veriyordu. Ayrıca bu iki kardeşin Kazvin'de büyük bir kütüphaneleri olduğu rivayet edilmiştir.⁵⁰³

Bunların dışında Kazvin'de Araplar'dan ilmî alanda öne çıkan Ezdî, Temimî Becelî ve Sekâfî kabilelerini de âlim evlerinden ve ilim öncülerinden saymak mümkündür.⁵⁰⁴

Ulemâ evlerinin dışında İslâm'ın özellikle ilk asırlarından itibaren ilmin merkezi ve âlim yetiştirme mekânı olan camilerde⁵⁰⁵ bu eğitim faaliyetleri yoğun bir şekilde devam etmiştir.⁵⁰⁶ Dönemin önde gelen âlimleri, camilerde ilim halkaları oluşturup Kazvinli gençleri hadis, fıkıh, tefsir ve kelâm alanlarında eğitiyorlardı. Bu tedrisattan biri de hadislerin yazıya geçirildiği imlâ meclisleriydi. Râfîî, hicrî I. asırdan itibaren Medine-i Mûsâ mahallesindeki camilerde imlâ meclislerinin olduğunu aktarmaktadır.⁵⁰⁷ Kazvin'e diğer İslâm beldelerinden hadis dinlemek veya farklı ilim dallarında eğitim almak için gelenler oluyor ve bu dersler çoğunlukla mescitlerde yürütülüyordu. Diğer beldelerden Kazvin'e gelen âlimler de onlardan ders almak isteyenler için büyük Kazvin camisinde o güne özel bir toplantı tertip ediyorlardı. Söz gelimi Mâverâünnehir'den gelen fıkıh âlimi

⁵⁰⁰ Râfîî, *et-Tedvîn*, I, 128.

⁵⁰¹ Halilî, II, 695; Râfîî, *Zikri ehli'l-ilm bi-Kazvin*, s. 97-98.

⁵⁰² Halilî, II, 707; Râfîî, *et-Tedvîn*, II, 37.

⁵⁰³ Halilî, II, 709.

⁵⁰⁴ Râfîî, *Zikri ehli'l-ilm bi-Kazvin*, s. 103,106.

⁵⁰⁵ Miftah Yunus Rubâsî, *el-Müessesât et-Ta'limiyye fî'l Asr-ı el-Abbâsî el-Evvel*, Libya, 2010, s. 69.

⁵⁰⁶ Yakut Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, IV, 1643.

⁵⁰⁷ Râfîî, *et-Tedvîn*, II, 373.

Muhammed b. Ali el-Kaffâl için büyük Kazvin camisinde bir ilim meclisi oluşturulmuş, Kazvinli âlimler bu camiye gelerek ondan fıkıh dersi dinlemişlerdi.⁵⁰⁸ İslâm şehirlerindeki camilerde tedris edilen ilimler yalnızca dinî ilimler olmayıp sosyal ve beşerî ilimlerin hemen hemen her dalında, özellikle dil ve edebiyat sahalarında ilim halkaları da yer alırdı.⁵⁰⁹ Kazvin'de de durum böyleydi. Kazvin cuma camisinde tahsil edilen ilimler arasında Arapça, edebiyat ve nahiv dersleri de bulunmaktaydı.⁵¹⁰

Kazvin'deki camilerde ulemânın vakfettiği kitap sandıkları bulunmakta olup camiler aynı zamanda birer kütüphane hizmetini deruhte ediyordu. Alimler kendi tasnifleri dahil ellerindeki tüm kitapları camilere bağışlayarak bu sandıkların içine koyuyorlar, ilim meclislerine gelen insanların istifade etmesini sağlıyorlardı. Bu kitap sandıkları için camide özel bölmeler mevcuttu. Bunlar, Kazvinî'nin *Tarih-i Güzide* isimli eserinde anlattığı büyük caminin Hârûn er-Reşid döneminde genişletilen bölümlerinde⁵¹¹ bulunmaktaydı. Râfîî, kütüphane görevini gören bu sandıkların vâkıflarından bazılarını şöyle aktarmaktadır; Kazvin Cuma camisinin imamlığını da yapan Ebû Temmâm ve Ebû Hasan el-Kündürî kardeşler, Ali b. Ahmed b. Ali⁵¹² Hasan b. Ahmed b. İdrîs (ö.365/975)⁵¹³ Ahmed b. Fâris b. Zekerîyya el-Kazvinî (ö. 395/1004) ve Hüseyin b. Ali b. Zenceveyh (ö.396/1005).⁵¹⁴ Vakfedilen sandıklara başka âlimler de kitap bağışlayarak destekte bulunuyor, Kazvin'de ilim tahsil edenlerin kitap ihtiyaçları bu yolla sağlanmış oluyordu.

II) Kazvin'de Yetişen Âlimler

Kazvin bir sınır bölgesi şehri olmasına rağmen değerli âlimler yetiştiren ilim merkezlerinden biri olmuştur. Hatta askerî özelliğini bir bakıma lehine çevirmiş ve diğer şehirlerden gelen âlim askerler vesilesiyle ilmî faaliyetlerini sürdürebilmiştir. İbn Havkâl, Kazvin'in halkını anlatırken ilimde nüfuz sahibi olduklarını söylemektedir.⁵¹⁵ Hamdullah

⁵⁰⁸ Râfîî, *et-Tedvîn*, I, 458-459.

⁵⁰⁹ George Makdisi, *İslâm'ın Klasik Çağında ve Hristiyan Batı'da Beşeri Bilimler*, çev. Hasan Tuncay Başoğlu, İstanbul, 2009, s. 62.

⁵¹⁰ Râfîî, *et-Tedvîn*, II, 56.

⁵¹¹ Müstevfî, *Târih-i Güzide*, s. 632.

⁵¹² Râfîî, *et-Tedvîn*, I, 53.

⁵¹³ Râfîî, *et-Tedvîn*, II, 395.

⁵¹⁴ Râfîî, *et-Tedvîn*, II, 454.

⁵¹⁵ İbn Havkâl, II, 361.

Müstevfî ise Kazvin'de genellikle tefsir, hadis ve fıkıh ilimlerinin yoğun olduğunu söyler ve ulemânın Kazvin'in dinî yönden gelişmesindeki katkılarını anlatır. Aynı müellif ayrıca bu âlim sınıf arasında siyasî görevlerde yer alanlarının olduğunu da kaydeder.⁵¹⁶

Bu bölümde, ele aldığımız tarihlerde katkı sağladığı düşünülen bu sebeple ölüm tarihleri tezimizi 40-50 yıl kadar aşan, Kazvin'de yoğunlaşan ilim dallarını ve bu sahada yetişmiş âlimlerin hayatlarını ve Kazvin'e katkılarını alfabetik sırayı gözeterek zikredeceğiz.

A) Hadis İlmi ve Yetişen Âlimler

Kazvin'de ilim faaliyetlerinin ilk adımı hadis öğrenmekle başladı. Diğer ilim dallarında ihtisas sahibi bir âlim dahi evvelâ hadis eğitiminden geçer hatta hadis rivayeti için ilim yolculuklarında bulunurdu. Kazvin'de hadis ilminin en büyük temsilcileri ve en çok öğrenci yetiştiren muhaddisler arasında Meymûn b. Avn el-Katib, Ebû'l Hasan Seleme el-Kattân, Ali b. Muhammed b. Mihreveyh ve İbn Mâce el-Kazvinî'yi saymak mümkündür. Kazvin'de yetişen muhaddisler azımsanmayacak kadar çoktur. Nitekim kendisi de Kazvinli bir muhaddis olan Ebû Ya'lâ el-Halilî'nin rical ilmine dair telif ettiği *el-İrşad fî ma'rifeti ulemâi'l-hadis* isimli eserinin Kazvin babı⁵¹⁷ bunu kanıtlar niteliktedir. Ancak biz, tezimizin tarih sınırı gereği bunlar arasından en önemli muhaddisleri ve hicrî V. asra kadar yetişenleri ele alacağız.

Bu devirde yetişen önemli muhaddisleri alfabetik olarak şöyle sıralamak mümkündür:

Ebû'l Hasan Ali b. İbrahim el-Kattân el-Kazvinî

Kazvin'in önde gelen muhaddislerindendir. Hadiste dirayet sahibi râvilerdendir. Hâfızası oldukça güçlüydü. İlim yolculuklarına çıkarken günde bin hadis ezberlediğini söylemiştir. İbn Fâris el-Lügavî 332 (934) yılında ondan Kazvin'deki bir camide hadis dinlemiş ve almıştır.⁵¹⁸ Bu şekilde Kazvin'de pek çok âlimin yetişmesine vesile olmuştur. Halilî, Ebû'l Hasan'ın tefsir, lügat ve fıkıh dahil birçok sahaya hâkim olduğunu ve

⁵¹⁶ Müstevfî, *Târih-i Güzide*, s. 650.

⁵¹⁷ Halilî, II, 694.

⁵¹⁸ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, IV, 1643.

Kazvinli, Reyli, Bağdatlı, Kûfeli, Yemenli, Hemedanlı ve Nihâvendli âlimlerin evine hadis almaya geldiğini kaydetmiştir. İlmî konuda olduğu gibi ibadette de misal teşkil eden Ali b. İbrâhim'in tam 45 yıl oruç tuttuğu söylenir.⁵¹⁹ Rivayet edildiğine göre bu sebeple kendisinde mide hastalığına yakalanmış ve 345 (956) yılında hakka irtihal etmiştir.⁵²⁰

Ali b. Muhammed b. Mihreveyh es-Sâmegânî

Kazvinin en önemli muhaddislerindendir. Kendisinden hadis rivayet edenlerin sayısı bir hayli fazladır. Muasırı Ali b. İbrahim el-Kattân ile birlikte Aliyyeyn (iki Ali) olarak Kazvin'de en çok hadis rivayet eden iki muhaddis olarak anılırlar. 323 (934) yılında Bağdat'ta Yahya b. Abdek ve Dâvûd b. Süleyman'dan hadis aktarmıştır. Bağdat dışında Kûfe ve Mekke'ye ilim yolculuklarında bulunmuştur. Halilî, onun sayısız eserleri olduğundan bahsetmiş ancak kitaplarının isimleri ve içerikleri hakkında herhangi bir bilgi aktarmamıştır. Vefat tarihi 335 (946)'tır.⁵²¹

Ebû Hasan Ali b. Muhammed et-Tanâfesî

Kazvin'in hadis âlimlerindendir. Dayıları Ya'lâ Ubeyd, Muhammed b. Ubeyd ve İbn Uyeyne'den hadis almıştır. Öğrencileri arasında İbn Mâce, Ebû Zûr'a ve Ebû Hâtim gibi meşhur muhaddisler vardır. Kazvin'de söz sahibi kişilerdendi. Diğer İslâm ülkelerinden kendisine büyük âlimler gelirdi. Kazvin'e ilmî katkıları büyüktür. Hadisleri öğrencisi İbn Mâce'nin *Süneninde* bulunmaktadır. 230 (844) yılında Kazvin'de vefat etmiştir.⁵²²

Ebü'l Hasan Ali b. Muhammed el-Kazvinî

Kazvin'in önde gelen âlimlerindendir. Hasan el-Kazvinî, kendisini “bilinen muhaliflerdendi” olarak tanıtır.⁵²³ Hadis ilminde sikadır. Tam ölüm tarihi belli değildir ancak hadis rihleleri yaptığı şehirlere hangi yıllarda gittiği bilinmektedir. Hatip Bağdâdî 356 (966) yılında Bağdat'a giderek hadis verdiğini söyler.⁵²⁴ İbn Asâkir ise 365 (975)

⁵¹⁹ Halilî, II, 735.

⁵²⁰ Hasan el-Kazvinî, s. 106.

⁵²¹ Halilî, II, 737; Râfiî, *et-Tedvin*, III, 417.

⁵²² Halilî, II, 699; Zehebi, *Tezkiretü'l-huffâz*, II, 25.

⁵²³ Hasan el-Kazvinî, s. 270.

⁵²⁴ Bağdâdî, XIII, 561.

yılında Şam'a ve Mısır'a giderek meşhur Kazvinli âlimler Ali b. Mehreveyh ve İsmail b. Abdulvehhâb'dan hadis rivayet ettiğini aktarır.⁵²⁵ Hasan el-Kazvinî, Esterebâdî'den naklen Ebû'l Hasan'ın evinin cami misali kâriler, nâsihler ve öğrencilerle dolu olduğunu aktararak Kazvin'in ilim hayatındaki yerine işaret etmektedir.⁵²⁶

Dâvûd b. Süleyman b. Yûsuf

Ali b. Mûsâ er-Rıza'dan hadis rivayetinde bulunmasıyla meşhurdur. Ali er-Rıza Kazvin'e gelip saklandığında onun evinde kaldığı söylenir. Bu yüzden Dâvûd, ondan aktardığı hadisleri bir sahifede toplayabilme fırsatını bulmuştur. İshak b. Muhammed ve Ali b. Muhammed Mihreveh gibi Kazvinli muhaddisler kendisinden hadis rivayet etmişlerdir.⁵²⁷ Ancak Zehebî, rivayetleri terk edilen zayıf râvileri ele aldığı eserinde Davut b. Süleyman'ı da zikretmiştir.⁵²⁸

Hamza b. Muhammed el-Alevî el-Kazvinî

Künyesi Ebû Ya'lâ olup Kazvin'deki Ali evladı muhaddislerindendir. Muhammed b. Ali b. Bâbeveyh onun tam ismini vererek Hz. Ali'nin soyundan geldiğini kanıtlar. Kazvin'de Ali b. İbrahim ve nazîresinden hadis rivayet etmiş, Muhammed b. Ali b. Bâbebeyh gibi önemli Kazvinli âlimler ise ondan hadis almıştır. Hasan el-Kazvinî onun Zeydî olarak anıldığını ancak bu nisbenin Zeydî mezhebine bağlılığından değil, Zeyd b. Ali'ye nisbet edilmesinden kaynaklandığını söyler.⁵²⁹

Hamza el-Alevî muasırları gibi hadis yolculuklarına çıkarak birçok İslâm ülkesine gitmiştir. Hâtîp el-Bağdâdî, Bağdat'a geldiğini ve İbrahim b. Muhammed ed-Deylebî'den hadis aldığını kaydeder.⁵³⁰ Hâkim en-Nisâbûrî ise 330 (941) yılında Nişâbur'a geldiğini ve orada yedi sene kalıp Rey'e gittiğini söyler. Hasan el-Alevî'nin bu yolculuğunda Nişâbur'daki âlimler kendisinden hadis almanın yansıra şiir ve hikâye dinleyerek onun edebî yönünden de istifade etmişlerdir. Hasan, Rey'e gittiğinde etrafında

⁵²⁵ İbn Asâkir, XXXXIII, 183.

⁵²⁶ Hasan el-Kazvinî, s. 270.

⁵²⁷ Râfîî, *et-Tedvîn*, III, 4.

⁵²⁸ Zehebî, *Zeyl-i Divani'd-duafa' ve'l-metrûkin*, s. 32.

⁵²⁹ Hasan el-Kazvinî, s. 173.

⁵³⁰ Bağdâdî, IX, 61.

büyük bir kalabalık oluşmuş ve onun Ali evladından olduğunu bilenler kendisine biat etmek istemişlerdi. Fakat kendisi buna karşı çıkınca Buhara'ya sürülmüş, burada kısa bir müddet kaldıktan sonra tekrar Nîşâbur'a geçmiştir. Kendisinin, dönemin siyasî hayatından uzak kalarak ilimle iştigal etmeyi tercih ettiğini söylemek yanlış olmaz. Bu sebeple Nîşâbur'un büyük âlimleri ondan hürmetle bahsetmişlerdir. Hamza b. Muhammed 340 (951) yılında Nîşâbûr'da vefat etmiş, naaşı bir katırın üstünde memleketi Kazvin'e getirilip defnedilmiştir.⁵³¹

Ebû Mûsâ Hârûn b. Hayyân et-Temîmî

Kazvin'in önde gelen hadis âlimlerindendir. Muhaddislerin Kazvin'e gelip ondan hadis aldığı bilinmektedir. Kendisinden hadis rivayet eden en meşhur muhaddisler İbn Mâce, Said b. Amr el-Berzaî ve Muhammed b. Mes'ûd el-Esedî'dir.⁵³² Halilî, Ebû Mûsâ'yı ilim sahibi ve dini bütün bir âlim olarak tanımlamıştır.⁵³³ Ölüm tarihi 248 (892) olarak kaydedilmiştir.⁵³⁴

Hasan b. Eyyûb b. Müslim el-Kazvinî

Dönemin sika muhaddislerindendir. Abdülaziz el-Üveysî Ebû Mus'ab Ahmed b. Yunus ve Ali b. Muhammed et-Tanafesî gibi alimlerden hadis almıştır. Kazvin'deki Hicazlı ulemâ ailesindendi. Senedi en güvenilir âlimlerdendi. Vefat tarihi 287 (900)'dir.⁵³⁵

Ebû Sehl İsmâîl b. Tевbe es-Sekafî

Aslen Taifli olup Kazvin'e yerleşmiş ve orada vefat etmiştir.⁵³⁶ Kazvin'in önde gelen alimlerinden sayılır. Hicaz ve Irak gibi ilim merkezlerine rihlelerde bulunmuştur. İsmail b. Ca'fer b. Ebî Kesîr, İbn Uyeyne ve Mervân b. Muâviye gibi isimlerden hadis almıştır. Kazvin'in hadis büyüklerinden Ebû Hâtim, İbn Mâce, Muhammed b. Eyyûb ve

⁵³¹ Sem'ânî, VI, 369; Râfî, *et-Tedvin*, II, 476.

⁵³² Râfî, *et-Tedvin*, IV, 185; Zehebî, *Tarihü'l-İslâm*, V, 1270.

⁵³³ Halilî, II, 705.

⁵³⁴ Ebû'l-Haccac Cemaleddin Yûsuf b. Abdurrahman b. Yûsuf Mizzi, *Tehzibü'l-Kemal fî esmai'r-ricâl*, thk. Beşşar Avvad Ma'ruf, I-XXXV, Beyrut, 1980, XXX, 113.

⁵³⁵ Halilî, II, 714; Râfî, *et-Tedvin*, II, 402; Zehebî, *Tarihü'l-İslâm*, VI, 734.

⁵³⁶ Mizzi, III, 54; Ebû'l-Fazl Şehabeddin Ahmed İbn Hacer el-Askalâni, *Takribü't-Tehzib*, thk. Muhammed Avvâme, Dimaşk, 1986, s. 106.

Mûsâ b. Hârûn b. Hayyân gibi kimseler kendisinden hadis rivayet etmişlerdir. Ebû Sehl 247 (881) yılında vefat etmiştir.⁵³⁷

Ebû Ömer Muhammed b. İsâ

Kazvin'de Yûsuf b. Yâkub, Rey'de Muhammed b. Eyyüb, Bağdat'ta İdrîs el-Attâr ve Mısır'da Ebû Abdurrahman en-Nesâî gibi âlimlerden hadis almıştır. Birçok ülkeye rihle yolculukları yaptığı için Rahhâl (gezgin) olarak anılır. Şam'da bir süre ikamet etmiştir. Sika bir muhaddistir. Nessâî ve Temmâm er-Râzi ondan hadis almışlardır. 350 (961) yılından önce vefat etmiştir.⁵³⁸

İshâk b. Muhammed b. İshâk b. Yezîd b. Keysânî el-Kazvinî

Halilî, onun Kazvin'in bilinen sika muhaddislerinden olduğunu, Rey, İsfahan, Irak ve Hicaz'a ilim yolculukları yaptığını aktarır. Kendisinden Ebû'l Hasan el-Kattân gibi birçok Kazvinli âlim hadis rivayetinde bulunmuştur. Süfyân es-Sevrî'nin rivayetlerini cem etmiştir. 319 (931) yılında vefat etmiştir.⁵³⁹

Ebû'l Hasan Muhammed b. Muhdes

Hâfız ve cevval (seyyâh) olarak tanınır. Irak, Mısır ve Şam bölgelerine giderek hadis toplamıştır. Kazvin ve Rey'e de uğramıştır. Bu ziyaretinde ezberinden otuz binden fazla hadis rivayet ettiği söylenir. Garîbü'l-hadîs ilmine ayrıca önem veren bir alimdir. Halilî, ondan büyük âlimlerin hadis aktardığını kaydetmiştir. 348 (959) yılında Kazvin'de vefat etmiştir.⁵⁴⁰

İbn Mâce Muhammed b. Yezîd el-Kazvinî

Ebû Abdullah Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvinî, 209 (824) yılında Kazvin'de doğdu. Müslüman âlimler tarafından makbul kabul edilen büyük muhaddis imamlarındandır. İlk hadis eğitimini Kazvin'de Ali et-Tanâfesî ve Amr b. Râfî'den aldı. Daha sonra Irak'ta İbn Şeybe'den, Mısır'da Muhammed b. Ramh'den Şam'da Hişam b.

⁵³⁷ Halilî, II, 703.

⁵³⁸ Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, III, 72.

⁵³⁹ Halilî, II, 695, Râfî, *et-Tedvîn*, II, 280.

⁵⁴⁰ Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, III, 120.

Ammâr ve İbnü'l Musaffâ'dan hadis aldı. Bu yerlerin dışında Rey ve Hicaz'da da bulundu.⁵⁴¹ Kendisinden Muhammed b. İsâ el-Ebherî, Ebû Amr Ahmed b. Muhammed, Ali b. İbrahim el-Kattân ve Süleymân b. Yezid el-Fâmî hadis almıştır. Bu âlimler İbn Mâce'yi sikâ bir hadis hafızı olarak tanımlarlar.⁵⁴²

Hadis ilmi yanında tefsir ve tarih alanlarında da eserleri mevcuttur. *et-Tefsîr* kitabı için âlimler övgü ile bahsetmişlerdir, İmam Teymiyye bu eseri sahâbî ve tabiîn tefsirinden sonra gelen en önemli tefsir kitapları arasında zikretmiştir.⁵⁴³ Malesef bu kitap günümüze ulaşmamıştır. Tarih kitabı için ise İbn Tâhir el-Makdîsî Kazvin'de İbn Mâce'ye ait bir tarih kitabı gördüğünü ve bu kitabın ricâl ve emsâr (âlim biyografileri ve beldelerin tarihi) hakkında yazıldığını söylemiştir.⁵⁴⁴ Ancak bu kitabı da günümüze ulaşmamıştır.

Onun en önemli ve günümüze ulaşan eseri hadis alanında olup kütüb-i sitte'ye dahil olan *Sünen*'i'dir. Kazvinli muhaddis Ebû'l Hasan el-Kattân, İbn Mâce'nin süneninin otuz iki kitap, bin beş yüz bab ve dört bin hadisten müteşekkil olduğunu söylemiştir.⁵⁴⁵ İbn Mâce diğer sünen âlimleri gibi kitabında sadece sahih hadisleri zikretmemiş; hasen, zayıf, münker ve mevzû hadisleri de ekleyerek bunun temyizine gitmiştir. İbn Mâce'nin süneninin diğer beş sünen kitabından farkı, mükerrer rivayetlerin bulunmamasıdır.⁵⁴⁶ Râfîî kitabın Ebû Zür'a er-Râzî'ye arz edildiğini ve *Sünen* kitabını hasen bulduğunu söyler. İbn Mâce 273 (887) yılında vefat etmiştir. Râfîî, vefatı ardından Yahyâ b. Zekeriyâ ile Muhammed b. Esved el-Kazvinî tarafından yazılan mersiyeleri bize aktarmaktadır.⁵⁴⁷

Ebû Dâvûd Süleyman el-Kazvinî

Kazvin'in sika muhaddislerindendir. Ebû'l Hasan el-Kattân ile birlikte hadis yolculuğuna çıkmıştır. Halilî, onun Rey, Irak, Mekke ve San'a'ya gittiğini ve burada

⁵⁴¹ Râfîî, *et-Tedvîn*, II, 49.

⁵⁴² Zehebî, *Tezkiretü'l-huffaz*, II, 155; Ebû's-Safâ Salâhuddîn Halîl b. İzziddîn Aybeg b. Abdillâh Safedî, *el-Vafî bi'l-vefeyat*, thk. Ahmet Arnavut ve Türkî Mustafa, I-XXIX, Beyrut, 2000, V, 144.

⁵⁴³ Ebû'l-Abbas Takıyyüddin Ahmed b. Abdülhalim İbn Teymiyye, *Mecmû'ul-Fetâvâ*, thk. Abdurrahman b. Muhammed Kâsim, I-XXXV, Medine, 1996, XXXIII, 355.

⁵⁴⁴ Ebû Abdullah Muhammed b. Yezid er-Rebei el-Kazvinî İbn Mâce, *Sünenü İbn Mâce*, thk. Muhammed Fuad Abdülbaki, I-II, Kahire, 1975, I, 21.

⁵⁴⁵ Zehebî, *Siyer*, XXIII, 280.

⁵⁴⁶ İbn Mâce, I, 26-27, M. Yaşar Kandemir, "Sünen", *DİA*, İstanbul, 2010, XXXVIII, 141-142.

⁵⁴⁷ Râfîî, II, 50-53; M. Yaşar Kandemir, "İbn Mâce" *DİA*, İstanbul, 1999, XX, 162.

birçok âlimden hadis aldığını söyler. Kazvin'de İbn Mâce'nin muasırı muhaddislerdendir. Vefat tarihi 339 (950)'dur.⁵⁴⁸

B) Fıkıh İlmi ve Yetişen Âlimler

Kazvin'de fıkıh ilmine son derece ihtimam gösteriliyordu. Şafîî, Malikî ve Hanefî fıkhnı bilen âlimler yetiştiriliyordu. Kazvin'de fıkıh ilminde öncü bazı aileler öne çıkmaktaydı. Bu kişiler hadis ilminde olduğu gibi nesiller boyunca fakihler yetiştiriyorlar ve kadılık görevini üstleniyorlardı. Bu ailelerden biri Mâkân ailesidir. Aslen Deylem'li olan sülâle, yıllarca Kazvin'de yaşamış ve Kazvin'in yerlilerinden sayılmıştır. Soyları komutan Mâkân b. Kâki ed-Deylemî (ö. 329/940)'ye dayanır. Bu ailede ilk olarak Abdülaziz b. Mâlik el-Kazvinî (ö. 372 / 982) Şafîî fıkhiyla iştilal etmiş ve âlim yetiştirmişti. Bu tarihten itibaren de onun neslinden gelenler uzun bir süre Kazvin'deki kadılık görevini üstlenmişlerdir.⁵⁴⁹

Bu ve bunun gibi aileler tarafından Kazvinde hicrî V. asra kadar yetişen en önemli fakihleri alfabetik olarak şöyle sıralayabiliriz:

Abdülaziz b. Mâk el-Kazvinî

Fıkıh ilminde öne çıkan Mâkân ailesindendir. Birçok fakih yetiştirmiştir. Kendisi Şafîî fıkhnı önemli isimlerdendir. Şafîî fıkhnı ezberlemiş ve Kazvin'de okutmuştur. Ebû'l Hasan el-Kattân, Ebû Ali et-Tûsî ve Abbas b. Fadl b. Şâzân gibi Kazvin'in büyük âlimlerinden hadis dinlemiştir. Râfîî 372 (982)'de vefat ettiğini söylemektedir.⁵⁵⁰

Abdülcebbar b. Muhammed b. Mâk el-Kazvinî

Abdülcebbar da fakihleri ile meşhur Mâk ailesinden olup Abdülaziz b. Mâk'ın torunlarından. Çocukları Kazvin'de kadılık görevini yürütüyorlardı. Kendisi usûl-ü

⁵⁴⁸ Halilî, II, 736; Zehebî, *Siyer*, XXII, 26.

⁵⁴⁹ Râfîî, *et-Tedvîn*, II, 193; Müstevfî, *Târih-i Güzide*, s. 660.

⁵⁵⁰ Halilî, II, 740; Râfîî, *et-Tedvîn*, III, 193-194.

fıkıh ile meşgul olmuş ve bu alanda bir eser kaleme almıştır. Râfî bu eserin alandaki gücünü ve kaleminin kuvvetini övmekle birlikte detaylarından bahsetmemiştir.⁵⁵¹

Ebû Bekir Ahmed b. Ali ed-Deylemî

Üstaz Ebû Bekir olarak tanınmaktadır. Aslen Deylemli olup Kazvin'de faaliyetlerini sürdürmüştür. Fıkıh ve kıraat alanlarında söz sahibi bir âlimdir. Fıkıhta İslâm miras hukukunda allâmedir. Ayrıca Rey'de ve Kazvin'de hadis dinlemiştir. Vefat tarihi 371 (981)'dir.⁵⁵²

Ebû Ali Ahmed b. Hüseyin el-Kazvinî

Fıkıh ilminde derinleşmiş bir alimdir. Hüseyin b. Kattân'dan fıkıh dersleri almıştır. Hocası onun hakkında “Öğrencilerimin arasında fıkıh ilminde ondan daha iyisini görmedim” şeklinde övgüyle bahsetmiştir. Bir süre Bağdat'ta da bulunmuştur. 382 (992) yılında Kazvin'de vefat etmiştir.⁵⁵³

Ahmed b. Vâsif el-Kazvinî

Vâsîfi olarak da bilinmektedir. Hüseyin b. Havles'in azadlısıdır. Kazvin'in büyük fıkıh âlimlerindendir. Şafî mezhebinde müçtehitir. Fıkıh ilmini Bağdat'ta Ali b. Ebî Hureyre'den almıştır. Ayrıca Kazvin'in büyük muhaddis âlimlerinden Ebü'l Hasan el-Kattân'ın imla meclislerine iştirak etmiştir. 359 (969) yılında vefat etmiştir.

Dâvûd b. Mâdâ el-Kazvinî

Râfî'nin Kazvin'deki Deylem asıllı ulemâ ailelerinden olarak tavsif ettiği Mâdân ailesine mensuptur.⁵⁵⁴ Dâvûd, fıkıh ilminde önde gelen âlimlerdendi. Muhammed b. Süleyman el-Fâmî'den, Ali et-Tûsî'nin Ahkâm isimli eserini dinlemiştir. Bununla beraber Abdürrezzak'ın müsned dersini de tahsil etmiştir. 339 (950)'da Kazvin'de vefat etmiştir.⁵⁵⁵

⁵⁵¹ Râfî, *et-Tedvîn*, III, 129.

⁵⁵² Halîl, II, 762; Râfî, *et-Tedvîn*, II, 204.

⁵⁵³ Râfî, *et-Tedvîn*, II, 164.

⁵⁵⁴ Râfî, *et-Tedvîn*, I, 197.

⁵⁵⁵ Râfî, *et-Tedvîn*, III, 4.

Hasan b. Ahmed b. İdrîs

Kazvin'de yaşamış fakihlerdendir. İslam miras hukukunda mâhir ve kendisine danışılan kişilerdendi. Hemedan'da Hasan b. Ali et-Tûsî ve İbn Ebi Hayâ'dan dersler almıştır. Kazvin'deki ulemâyâ kendisinin ferâiz dersleri vermiştir. Hasan b. Ahmed'in vakfettiği bir kütüphanenin de olduğu söylenir. Vefatı 365 (975)'tir.⁵⁵⁶

Ebû Abdullah Hüseyin et-Tanafesî

Hicrî III. yüzyıldaki Kazvin'in önemli kadılarından biridir. Vefatına kadar kaza işlerini üstlenmişti. Babası ve amcası başta olmak üzere İbn Ebî Şeybe, Muhammed b. Abdullah b. Nümeyr, İbrahim b. Mûsâ ve muasırları olan Kûfeli ve Reyli alimlerden hadis almıştır. Kazvin'in önde gelen muhaddislerinden İbn Ebî Hatîm, İshak b. Muhammed ve Ali b. Mihreveyh ondan hadis dinlemiştir. Vefat tarihi 277 (890)'dir.⁵⁵⁷

Mûsâ b. Muhammed Ebü'l Kasım

Kazvin'in fakihlerindendir. Fıkıh ilminde öncü bir kişiliktir. Kazvin'den sonra Mısır'da fıkıh tahsili gördü. Mısır'da Ebû İshâk el-Mervezî'nin yanında beş sene kaldıktan sonra Kazvin'e geri döndü. Kazvin'de kendisinden birçok kişi fıkıh dersi aldı. Kendisi de Ebû Bekir b. Haccâc, Ali b. Mehreveyh, Kûfe'de İbn Akde, Bağdat'ta İsmail es-Saffâr, Mekke'de İbnü'l Ârabî, Mısır ve Şam'da da birçok âlimden ders aldığını söylemiştir. Ebû İbrahim el-Merennî'nin *Muhtasar* isimli kitabına yaklaşık üç yüz cüzden oluşan büyük bir şerh yazmıştır. Ayrıca kıraat ilmiyle de ilgilenmiş ve meşhur kıraat âlimi Ebü'l Hasan Hulvânî'nin eserinden Ebû Amr b. Alâ kıraatini hocası Ebü'l Hasan el-Kattân ile birlikte okumuştur. Ebü'l Kasım 363 (973) yılında vefat etmiştir.⁵⁵⁸

C) Tefsir ve Kıraat İlmi ve Yetişen Âlimler

Kıraat ilmini öğrenmek müfessirler için önem arzettiğinden, Kazvin'de tefsir âlimleri ilim hayatlarına kıraat ilmini de dahil ediyorlardı. Genel itibariyle Kazvin'in

⁵⁵⁶ Râfîî, *et-Tedvîn*, II, 395.

⁵⁵⁷ Halilî, II, 699; Hasan el-Kazvinî, s. 33.

⁵⁵⁸ Râfîî, *et-Tedvîn*, IV, 131-132; Hasan el-Kazvinî, s. 288.

meşhur tefsir âlimlerini hicrî dördüncü asırdan sonra gördüğümüz için kaynaklarda bu dönemden önce tefsir ilmi ve müfessirler ile ilgili kısıtlı bilgiler bulunmaktadır.

Hicrî beşinci asra kadar Kazvin'de yetişmiş veya Kazvin'e gelerek tefsir ve kıraat alanlarında ders vermiş ve önemli etkiler bırakmış âlimleri alfabetik olarak şöyle sıralayabiliriz:

Ali b. Ahmed b. Salih el-Kazvinî

Kıraat ve tefsir ilminin meşhur âlimlerindendir. Hadis dersleri de almıştır. Hadis hocaları arasında Yûsuf b. Âsım er-Râzî, Muhammed b. Mes'ud el-Esedî ve Yûsuf b. Hamdân bulunmaktadır. Abbâs b. Fadl ve Ebû Abdullah el-Ezrâk'tan kıraat ilmi almıştır. Bağdat'ta İbn Mücahid'le karşılaşmış ve onunla ilim münâzarasında bulunmuştur. Bağdat'ta insanlara otuz yıl kıraat dersi vermiştir. Ebû Leyla el-Halilî onun 283 (896) yılı Ramazan ayında doksan sekiz yaşında iken vefat ettiğini aktarır.⁵⁵⁹

Ali b. Cum'a el-Ezdî

Kazvin'deki Arap Ezdî ulemâ ailesindendir. Tefsir, hadis ve edebiyat alanlarında dersler almıştır. Rey, Hemedan ve Bağdat'a ilim tahsili için gitmiştir. Ali b. Cum'a'nın kardeşi Muhammed'in el yazısı kitapları bulunmaktadır. Râfîî, Ali b. Cum'a'nın kendine kalan mirasın çoğunu fakirlere dağıttığını ve 328 (939) yılında vefat ettiğini söyler.⁵⁶⁰

Muhammed b. Süleyman el-Kazvinî

Kur'an ilimleri ve kıraatte önde gelen âlimlerdendir. Kazvin'in önde gelen muhaddislerinden biri olan Yahya b. Abdek'ten hadis rivayet etmiştir.⁵⁶¹ Kıraat alanında "el-Vâfir" isminde önemli bir kitabı vardır. Eserinde Fadl b. Şâzan el-Mukrî ve Ebû Hâtim er-Râzî gibi âlimlerden rivayetleri bulunur. Vefat tarihi kitabının 295 (907) yılında

⁵⁵⁹ Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurra i'l-kibar ale't-tabakat ve'l-a'sâr*, nşr. Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1997, s. 196.

⁵⁶⁰ Halilî, II, 719; Râfîî, *et-Tedvîn*, III, 343.

⁵⁶¹ Râfîî, *et-Tedvîn*, I, 297.

derslerde okutulduğundan yola çıkarak hicrî üçüncü asrın sonu ile dördüncü asrın ilk çeyreği arasındaki bir zamanla tarihlendirilir.⁵⁶²

Muhammed b. Ca'fer Ebü'l Fadl el-Huzâî

Kıraat alanında şöhret bulmuş âlimlerdendir. “el-Müntehâ” ve “el-Vâdih” bu alandaki eserlerindendir. Hatîb el-Bağdâdî Ebü'l Fadl'ın Bağdat'a gelerek Yûsuf b. Yâkup el-Basrî, Hasan b. Abdullah el-Askerî ve Ebû Bekir el-İsmailî'den hadis aktardığını söyler. Bağdâdî onun hakkında Şeyh Ebû Bekir'in şu sözlerini aktarır. “Ebü'l Fadl el-Huzâî kıraat ilminde dönemin otoritelerindendir. Bu sahada birkaç ciltlik eserleri bulunmaktadır.”⁵⁶³

Râfîî, Ebü'l Fadl el-Huzâî'nin “el-Vâdih” isimli kitabında, Kazvin'e geldiğini ve Kazvin'de 362 (972) yılında Kazvinli Kârî Ebü'l Hasan Ali b. Ahmed'e Kur'anı Kerim'i baştan sona okuduğu kıraatinden bahsettiğini söylemektedir.⁵⁶⁴

Muhammed b. Hârûn b. Haccâc el-Kazvinî

Kazvin'in seçkin kıraat ulemâsındandır. Muasırları onu sika ve müttefak aleyhi sayarlar. Büyük Kazvin camisinin imamlığını yapmıştır. Kıraat ilmi ile birlikte hadis eğitimi de almıştır. Kazvin'de babası Hârûn b. Haccâc, İsmail b. Tevbe, Yahyâ b. Abdek ve Ebû Zûr'a ve Bağdat'ta Ahmet b. Mansur ve Muhammed b. Abdulmelik gibi âlimlerden hadis dinlemiştir. Kendisi de Kazvin'de öğrenci yetiştirmiştir. Vefatı 320 (932)'dir.⁵⁶⁵

Muhammed b. Hasan en-Nakkâş

Musullu tefsir ve kıraat âlimidir. İbnü'n Nedim bu alanlarda “Şifâ'ü's-sudûr”, “Kitabü'l İşare fî Garibu'l Kur'an”, “Kitabü'l Menâsik”, “Kitabü'l Ebvâb fî'l Kur'an” ve “Kitabu Mu'cem el-Kebir fî Esmâi'l Kurrâ” kitaplarıyla birlikte birçok eserini de

⁵⁶² Şemseddin Muhammed b. Ali b. Ahmed Dâvûdî, *Tabakatü'l-müfessirîn*, nşr. Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, I-II, Beyrut, trz, II, 152.

⁵⁶³ Bağdâdî, II, 155.

⁵⁶⁴ Râfîî, *et-Tedvîn*, I, 240.

⁵⁶⁵ Halilî, II, 733; Râfîî, *et-Tedvîn*, II, 42.

zikreder.⁵⁶⁶ Râfî, kendisinin Ebû Dücâne Simâk'ın mevlâsından olduğunu, tefsir alanında yetkin bir kişi addedildiğini ve ilim yolculukları esnasında Kazvin'e de geldiğini aktarır. Râfî ise onun Kazvin'de Ebû Abdullah el-Hüseyn ve Sehl b. Sa'd el-Kazvinî ile karşılaştığını ve kıraat alanındaki “el-Kitab el-Kebir” eserinde bu iki âlimden bahsettiğini aktarmıştır. Muhammed b. Hasan, 351 (962) yılında Bağdat'ta vefat etmiştir.⁵⁶⁷

D) Diğer İlim Dallarında Yetişen Âlimler

Bu başlık altında Kazvin'de hicrî beşinci asra kadar dil, edebiyat, kelâm ve tarih gibi çeşitli ilim dallarında yetişmiş veya diğer beldelede yetişip Kazvin ulemâsına bu alanlarda katkı sağlamış âlimleri zikredeceğiz.

Bu âlimlere gelince:

Ebü'l Hasan Abbâd et-Tâlekânî el-Kazvinî

326 (937) yılında Kazvin'in Tâlekân nahiyesinde doğdu. Hasan b. Büveyh'in veziri Sahib b. Abbâd'ın babasıdır. Hadis ve kelâm ilminde öne çıkan bir âlimdir. Tâlekân'da Ebû Halife el-Basrî, Bağdat'ta Ebû Bekir b. Muhammed el-Bağdâdî, Ca'fer b. Muhammed el-Firyânî ve Muhammed b. Hibbân gibi âlimlerden hadis almıştır. Sem'ânî, Ebû'l Alâ Ahmed'den naklettiğine göre oğlu Sahib İsmail'in evinin kütüphanesinde babasına ait “Ahkâmü'l Kur'an” kitabı görmüş ve bu kitabın mu'tezile mezhebini savunduğunu söylemiştir.⁵⁶⁸ Hadis ve kelim ilminin yanı sıra manzum ve mensur mecmuaları da bulunmaktadır. Semânî onun gençleri hadis öğrenmeye teşvik ettiğini ve “kim hadis yazmazsa İslam'ın güzelliğini kavrayamaz” dediğini aktarır. Ebû'l Hasan Talekânî 385 (995) tarihinde vefat etmiştir.⁵⁶⁹

Ahmed Ebü'l Abbâs el-Kesirî el-Kazvinî

Kazvin'in en iyi şairlerinden biridir. Arap dili ve nahiv ilmini Ca'fer b. Ebi'l Leys'ten aldı. Râfî, Kesirî'nin Kesîr b. Şihâb'ın soyundan olduğunu ve Kazvin'e bir

⁵⁶⁶ İbnü'n-Nedim, s. 52.

⁵⁶⁷ Râfî, *et-Tedvin*, I, 255.

⁵⁶⁸ Sem'ânî, IX, 11; Ömer Rızâ Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifin: teracimu musannifi'l-kütübi'l-Arabiyye*, nşr. Mektebetü'l-Müsenna, I-XIII, Beyrut, 1957, V, 57.

⁵⁶⁹ Sem'ânî, IX, 12.

çocuğuyla beraber gelip yerleştğini, eşsiz beyitlerinin olduğunu ve zamanın yöneticilerinden Ahmed b. Fadl el-İclî için medhiyeler yazdığını aktarır.⁵⁷⁰

Ahmed b. Fâris b. Zekerıyyâ el-Kazvinî

Büyük dil âlimlerindendir. Şafî mezhebine bağıyken sonradan Malikîliği benimsemiştir. Hadis ilmiyle de iştigal etmiştir. Kazvin doğumludur ancak Rey’de de bir süre bulunmuştur. Kazvin’de edebiyat sahasında önemli bir yer edinmiştir. Nahiv ilminde Kûfî ekolünü benimsemiştir. Büvehî veziri İbnü’l-Amîd için el-Hıcr isimli kitabı telif etmiştir. Bunun üzerine İbnü’l-Amîd kendisini ödüllendirmiştir. Siyasîlere yakınlığından ötürü öğrencilerinden Sahib b. Abbâd onu eleştirmiştir.⁵⁷¹

İbnü’l Fâris, Cibâl bölgesinde dil alanında kendisine danışılan bir kimseydi. Girdiği dil münazaralarında her sözünün bir hücceti vardı. Özellikle kelimelerin kökenleri ve fikhü’l-lüga alanlarında söz sahibi bir âlimdir. Hayatının büyük bir bölümünü Rey’de geçirse de Kazvin’e büyük ilmî katkılarda bulunmuştur. Kazvin cuma camisine 361 (971) yılında kendi kitaplarının da bulunduğu bir kütüphane vakfetmiştir.⁵⁷²

Öğrencisi Sahib b. Abbâd’ın da kendisi hakkında söylediği gibi kalemi güçlü ve teli’f yönünden velüddür. Dil sahasındaki bazı eserleri “Kitabü’l-Mücmel”, “Kitabu Mütehayyirü’l-Elfaz”, “Kitabu Fıhkü’l-Lüga”, “Kitabu Mukaddime lin-Nahv” ve “Kitabu Mekâyisu’l-Lüga”dır. Bunların dışında Hz. Muhammed’in (sav) hayatı hakkında ve Tefsir alanında da eserleri bulunmaktadır.⁵⁷³ 395 (1004) yılında Rey’de vefat etmiştir.

Ali b. Abdülmelik el-İclî

Kazvin’in yönetici ailelerinden İclîler’e mensuptur. Ensâb ilmini bilen seçkin âlimlerdendir. Ensâb ilminde telif ettiği büyük bir de eseri bulunmaktadır. Râfiî 369 (979) yılında vefat ettiğini söylemektedir.⁵⁷⁴

⁵⁷⁰ Râfiî, *et-Tedvîn*, II, 275.

⁵⁷¹ Zehebî, *Siyer*, XVII, 103-104.

⁵⁷² Râfiî, *et-Tedvîn*, II, 215.

⁵⁷³ Yakut Hamevi, *Mu’cemü’l-üdebâ*, I, 411-412.

⁵⁷⁴ Râfiî, *et-Tedvîn*, III, 379.

Cum'a b. Züheyr b. Kahtabe el-Ezdî

Kazvin'in dil âlimlerindedir. Nahiv ilminde önemli bir yere sahipti. Rey'den Kazvin'e göç etmiş ve dönemin büyük âlimlerinden ders almıştır.⁵⁷⁵ Kaynaklarda ölüm tarihi belirtilmemiştir. Ancak oğlu Ali b. Cum'a'nın 328 (940) yılında vefat ettiği bilindiğinden hicrî dördüncü asrın başlarında vefat ettiğini söylemek mümkündür.⁵⁷⁶

Ebû Abdullah Muhammed b. İbrahim el-Kâdı

Kazvin'in Râzi ve Kazvinî nisbelerine sahip tarih âlimlerindendir. Kıssa ve tarih alanlarında muhtasar ve tafsîlî tasnifleri bulunmaktadır. Râfî'nin aktardığına göre tarih kitaplarından en meşhuru sağlam derilere yazdığı "Mecmû'üt-Tevârih" tir.⁵⁷⁷ Kitabına genel tarih ile başlayıp peygamberlerin hayatı, halifeler ve krallar tarihi ile devam etmektedir. Kitabın sonunda Kazvin ve nahiyelerini anlatan özel bir bölüm bulunmaktadır. Bu kitap günümüze ulaşmamıştır. Râfî, bu tarihçinin ölüm yılını zikretmemektedir. Ancak 446 (1054)'da vefat eden meşhur Kazvin tarihçisi Ebû Ya'la el-Kazvinî'nin bu eserden faydalandığını kaydetmesinden Ebû Abdullah'ın bundan önceki bir tarihte vefat ettiğini söyleyebiliriz.⁵⁷⁸

İbnu'l Muğire el-Kazvinî

Tam adı Ali b. Muhammed b. Hasan'dır. Kazvin'in meşhur şeyhlerindendir. Kazvinli pek çok âlim onun kitaplarından iktibaslarda bulunmuşlardır. Çeşitli mevzularda yazmakla birlikte ana meselesi ehli beyt faziletleri ve ibadet konuları etrafında dönmektedir. Bu eserlerinden birkaçı şöyledir; "Kitâbü'l-Hisâl", "Kitâbü'l-Kemâl", "Kitâbu Ma'na'l-Ahbâr" ve "Kitâbu İlel eş-Şerâi". Bu kitaplarda ehli beyt sevgisi, namaz vakitlerinin tayini, namazda cem meselesini, orta namazın anlamını, oruç ve diğer ibadet konularını ele almıştır. Bunları anlatırken ehli beytten gelen rivayetleri

⁵⁷⁵ Râfî, *et-Tedvin*, II, 384.

⁵⁷⁶ Âdil Nüveyhiz, *Mu'cemü'l-müfessirin min sadri'l-İslâm hatta'l-asri'l-hazır*, nşr. Müessesetu Nuveyhizi's-Sekafiyye, Beyrut, 1988, I, 357.

⁵⁷⁷ Râfî bu esere yer yer atıfta bulunmuştur. (Bkz. *et-Tedvin*, I, 435, 456).

⁵⁷⁸ Râfî, *et-Tedvin*, I, 132- 133.

öncelemiştir. Hasan el-Kazvinî, İbnu'l Muğire'nin vefat tarihini Halilî'den naklederek 300 (912) 'den önce olduğunu söylemektedir.⁵⁷⁹

⁵⁷⁹ Hasan el-Kazvinî, s. 263-269.

SONUÇ

Kazvin, Tahran'ın kuzeybatısında, Elburz sıradağlarının güneyinde, merkezî İran olarak da isimlendirilen Cibâl bölgesinde düz ovada kurulmuş bir İran şehridir. Kazvin, Deylem'in güneyindeki sınır hattında olduğu için kurulduğu dönemde Sâsânî devletinin ordugâh şehirlerindendi. İslâm tarihçilerinin de belirttiği gibi ilk üç asır kadar da İslâm'ın sugûrlarından biri olmuş, fethedilişinden itibaren bu amaçla kullanılmıştır.

24 (644) yılındaki fethinden itibaren Kazvin'den, uzun süre ele geçirilemeyen Deylem'e Müslümanlar tarafından defalarca taarruz ve savunma savaşları gerçekleştirilmiş, halifeler ve şehre atanan valiler tarafından bu savaşlarda başarılı olunmak adına fiziksel ve sosyal anlamda bazı yenilikler yapılmıştır. İran şehirlerindeki dairevî formun bariz örneklerinden biri olan kent, ilk fethedildiği günden itibaren İslâm şehri formuna da uygun olarak şehrin merkezindeki kaleden (kuhândiz) çevreye doğru genişleyerek şehristan (asıl şehir) ve rabazdan (dış sûr) oluşmuştur. Şehrin sınır bölgesine, daha sağlam ve savunmaya hazır olması açısından iki yeni büyük mahalle inşa edilerek buralara askerler yerleştirilmiş ve Hârun er-Reşid döneminde de sağlam bir sûrla ihata edilmiştir. Mahallelerden 168 (784) yılında kurulan Medine-i Mûsâ, kurucusu halife Mûsâ el-Hâdî'ye; 176 (792) yılında kurulan Medine-i Mübârek ise yine kurucusu halife Mûsâ el-Hâdî'nin azadlısı Mübârek et-Türkî'ye ithâfen isimlendirilmiş ve Kazvin, İslâm coğrafya alimleri tarafından “iki medineli (merkezli) şehir” ve “şehir içinde şehri bulunan kent” olarak anılmıştır.

Şehre yapılan fizikî yeniliklerle birlikte Kazvin sosyal anlamda da değişmiş ve gelişmiştir. Hârun er-Reşid döneminde Rey ve Hemedân vilayetlerinden eklenen yeni nahiyeleriyle şehir daha da genişlemiş ve buna bağlı olarak nüfusu artmıştır. Kazvin'in artan nüfusunun tek kaynağı kendisine ilhak edilen nahiyeler değildi. Zaman geçtikçe Müslümanların cihat ettiği sınırlardan biri haline gelmiş, halifeler ve İslâm büyükleri tarafından murâbıt (gönüllü asker) olarak Kazvin'e gidilmesi teşvik edilmiştir. Buna verilebilecek en büyük örnek Muaviye ile savaşmayı kerih gören dört bin kişilik bir grubun Hz. Ali tarafından Kazvin'e cihada gönderilmesidir. Bu teşviklerle sahâbî, tabiîn

ve İslâm büyüklerinden Kazvin'e gelerek yerleşen kişiler Kazvin'i hem dinî hem de ilmî anlamda yüceltmışlerdir.

Kazvin, bulunduğu coğrafya sebebiyle birçok kez yönetim değişikliği yaşamıştır. Berâ b. Âzib tarafından fethedildikten sonra beş yüz Müslüman askerin iskân ettirilmesi ile İslâm yönetimi uhdesine giren şehir, Emeviler ve Abbâsîler'in merkezî otoriteyi koruduğu ilk dönemde hilafet merkezi tarafından atanan valiler tarafından idare edilmiştir. Tâhirîler ile birlikte İran'da ortaya çıkan müstakil yönetimlerin de etkisinde kalan Kazvin, bu dönemlerde çıkan karışıklıklar ve isyanlardan da nasibini almıştır. Şîî menşee Zeydî yönetimin hakimiyetinde kaldığı zamanlarda da mezhepsel değişimler yaşamıştır. Ancak halifelerin müdahaleleri ile şehre Sünnî idarenin baskın geldiğini söylemek mümkündür. Abbâsî halifeleri bunu şehre güçlü valiler atayarak sağlamışlardır. Sözgelimi halife Hârûn er-Reşid oğlu Kâsım'ı, halife Mu'tazid oğlu Müktefi'yi ve halife Muktedir oğlu Ali'yi Kazvin ve çevresine vali olarak atamıştır. Ayrıca şehirde birliği sağlamak ve isyancıları etkisiz hale getirmek için Kazvin'in kendi halkından kimselere de idarî ve askerî görevler verilmiştir. Bunun en açık örneği Kazvinli Müstevfî ve İclî aileleridir.

Kazvin, batısında bulunan Azerbaycan'ı doğudaki Fars bölgesine, güneyindeki vilayetleri ise Hazar denizine bağlayan yollar ve geçitler üzerindedir. Bu sebeple ticarî anlamda ön plana çıkabilecek bir konuma sahipti. Ancak halkın daimî asker olarak sayılması ve her daim tetikte bulunma zorunlulukları ticaretin gerçek anlamda gelişmesine engel olmuştur. Bu sebeplerden ötürü Abbâsî halifesi Hârûn er-Reşid döneminden el-Mütevekkil dönemine kadar uzun yıllar haraç vergisinden muaf tutulmuştur. Ayrıca halife Mûsâ el-Hâdî ve Hârûn er-Reşid tarafından alınan kazançlı dükkanların geliri Kazvin halkının daimî bir şekilde İslâm devletinin topraklarını korumalarına karşı onlara vakfedilmiş ve ticarî hayatın durgunluğu telafî edilmeye çalışılmıştır.

İlim ve kültür hayatında ise Kazvin gün geçtikçe önem kazanmıştır. Kazvin'e gelen ve yerleşen sahâbî ve tabî'n neslinden bazı aileler ve askerî sebeplerle yerleştirilen askerlerin içinde bulunan âlimler vasıtasıyla şehir halkı Arapça ve dinî ilimlerde yol katetmiştir. Kazvin'de inşa edilen bilhassa Cuma camisi içerisinde bulunan kitap

sandıkları dönemin kütüphanesi hizmetini deruhte etmiştir. Camiler bunun dışında ilim halkaları ile dolmuş ve şehirdeki medrese görevini üstlenmiştir. İlim meclislerinden bir diğeri de âlim ailelerin evlerindeki ilim halkaları olmuş gerek Kazvin'den gerekse civar şehirlerden gelen muhaddis ve fakihlerin uğrak noktası olmuştur.

Bu çalışmamızda, daha ziyade askerî özellikleriyle ön plana çıkan bir şehir olan Kazvin'in İslâm tarihi ve medeniyetindeki konumuna dikkat çekmek istedik. Sürekli sınırlarında nöbet tutulan bir şehirde siyasî ve askerî olaylar dahil sosyal, dinî, ilmî ve ekonomik meselelerin nasıl sürdürüldüğünü ve şehrin bu konularda İslâm kültür ve medeniyetine ne tür katkılarda bulunduğunu, öncelikle ilk dönem Arapça ve Farsça kaynakların ışığında ortaya koymaya çalıştık. Ayrıca bu şehrin Büveyhîler'den günümüze kadar tarihi üzerinde de ciddi çalışmalar yapılması gerektiği fikrine sahip olduk.

Gayret bizden, takdir ve tevfik Allah'tandır.

BİBLİYOGRAFYA

- Aarab**, Ali “A Survey Of Iran’s Social Structure in The Transition From The Sassanid To The Early Islamic Era From The Manuscript”, *Cedrus The Journal of Mceri*, Tahran, 2016, C. 4, 341-352.
- Ahmad**, Sayyid Maqbul, “İbn Hurdâzbih”, *DİA*, İstanbul, 1998, XX, 78-79.
- Anonim**, (372 / 982-983 yılında kaleme alınmış), *Hudûdü'l-âlem mine'l-meşrik ile'l-mağrib*, thk.ve çev. Yûsuf Hâdî, Kahire, 2002.
- Arslan**, İhsan, “Muktedir Döneminde Abbâsî Halifeliği”, *İslâm Tarihi ve Medeniyeti*, İstanbul, 2018, V, 375-403.
- Arslan**, İhsan, *Muktedir’in Halifeliği ve Şahsiyeti*, (Basılmamış Doktora Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2009.
- Âştiyânî**, Abbas İkbâl, *Târîhu İran ba'de'l-İslâm: min bidâyeti'd-Devleti't-Tâhîriyye*, arp. çev. Muhammed Alaeddin Mansur, Kahire, 1989.
- Attar**, Aynur, “İran’ın Farslaşma Süreci ve Bu Süreçte Farscanın Rolü”, *Erdem Dergisi*, Giresun, 2008, sy. II, 1-40.
- Avcı**, Casim, “Kûfe” *DİA*, Ankara, 2002, XXVI, 339.
-, “Sugûr”, *DİA*, İstanbul, 2009, XXXVII, 473-474.
-, “Yâkût el-Hamevî”, *DİA*, İstanbul, 2013, XXXXIII, 288-291.
- Aybakan**, Bilal, “Abdülkerim b. Muhammed Râfî”, *DİA*, İstanbul, 2007, XXXIV, 394-396.
- Aydınlı**, Osman, “Mezheplerin Oluşum Sürecinde Mevâlinin Rolü” *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. II, sy. 4, 1-26.

- Bağdadi**, Ebû Bekr el-Hatîb Ahmed b. Ali b. Sabit Hatîb (ö. 463/1071), *Târîhu Bağdâd*, thk. Beşşar Avvâd Ma'ruf, I -XIV, Beyrut, 2002.
- Bağdadi**, Safiyyü'd-din Abdü'l-mü'min b. Abdülhakk (ö. 739/1338), *Merâsidü'l-ittıla ala esmâi'l-emkine ve'l-büka*, nşr. Dâru'l Cîl, I-III, Beyrut, 1991.
- Bazin**, Marcel, "Kazvin" *DİA*, Ankara, 2002, XXV, 154-155.
- Bekrî**, Abdullah b. Abdülazîz b. Muhammed Ebû Ubeyd (487/1094), *Mu'cemu me'sta'cem min esmâi'l-bilâd ve'l-mevâzi*, thk. Mustafa es-Sekka, I-IV, Beyrut, 1983.
- Belâzûrî**, Ebû'l-Abbas Ahmed b. Yahyâ b. Câbir (ö. 279/892-93), *Fütûhu'l-büldân*, nşr. Dârû Mektebetü'l Hilal Beyrut, 1988.
- Bilge**, Mustafa L, "Ahsenü't-Tekâsim", *DİA*, İstanbul, 1989, II, 179-180.
-, "Ahvaz", *DİA*, İstanbul, 1989, II, 192-193.
- Bosworth**, C.E., "Iran and The Arabs Before Islam", T, vol. III, ed. by Ehsan Yarshater, Cambridge, 1975.
- Dâvûdî**, Şemseddin Muhammed b. Ali b. Ahmed (ö. 945/1539 [?]), *Tabakatü'l-müfessirin*, nşr. Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, I-II, Beyrut, trz.
- Demircan**, Adnan, *İslam Tarihinin İlk Döneminde Arap-Mevali İlişkisi*, İstanbul, 1996.
- Demirci**, Mustafa, *Abbâsîlerde Toprak Sistemi*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2001.
-, "İslâm'da Şehir ve Şehrin Sosyal Dinamikleri" *İstem Dergisi*, sy. II, 2003, 129-146.
- Deplanhol**, X., "Geography of settlement" *The Cambridge History of Iran*, Vol. I, ed. by W.B. Fisher, Cambridge, 1968, 409- 468.

- Dineverî**, Ebû Hanife Ahmed b. Davud b. Venend (ö. 282/895), *Ahbârü't-tivâl*, thk. Abdülmün'im Amir, Kahire, 1960.
- Ebü'l-Fidâ**, İmadüddin el-Melikü'l-Müeyyed İsmail b. Ali (ö. 732/1331), *Takvîmü'l-büldân*, tsh. M. Reinaud - M. Le Baron Mac Guckin de Slane, Paris 1840.
-, *el-Muhtasar fî ahbâri'l-beşer*, nşr. el-Matbaatü'l-Hüseyniyyeti'l-Mısriyye, I-IV, Kahire, 1907.
- Ebü Yûsuf**, Ya'kub b. İbrahim (ö. 182/798), *Kitâbü'l-Harâc*, thk. Tâhâ er-Rauf Sad, Sa'd Hasan Muhammed, Kahire, trz.
- Erkaya**, Musa, "Kazvin Şehrini Faziletine Dair Bir Rivayetin Senedi Üzerine Bir İnceleme", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Elâzığ, 2016, sy. XXI: II, 129-170.
- Firdevsî**, (ö. 411/1020 [?]), *Şahnâme* II, çev. Nimet Yıldırım, İstanbul, 2016.
- Fisher**, W.B., "Physical Geography" *The Cambridge History of Iran*, Vol. I, ed. by W.B. Fisher, Cambridge, 1968, 3-111.
- Foltz**, Richard C., *İpek Yolu Dinleri*, çev. Aydın Arslan, İstanbul, 2006.
- Gerdîzî**, Ebû Sa'îd Abdülhay b. Dahhâk (ö. ?), *Zeynü'l Ahbâr*, Farsça'dan Arapça'ya çev. Afâf es-Seyyid Zeydân, Kahire, 2006.
- Güner**, Ahmet, "Müsâfirîler", *DİA*, İstanbul, 2006, XXXII, 68.
- Güzel**, Fatih, "Abbasiler-I", *İslâm Tarihi ve Medeniyeti*, ed. Nahide Bozkurt ve Mustafa Demirci, İstanbul, 2018, V, 403-418.
- Halife b. Hayyât**, Ebû Amr eş-Şeybânî (ö. 240/854-55), *Tarihu Halife b. Hayyat*, thk. Ekrem Ziyâ el-Ömerî, Dimaşk, trz.
- Halîfî**, Ebû Ya'la el-Halil b. Abdullah b. Ahmed (ö. 446/1055), *el-İrşad fî ma'rifeti ulemâi'l-hadis*, thk. Muhammed Saîd b. Ömer İdris, I-III, Riyad, 1989.

Hasan el-Kazvinî, Muhammed (ö. 1096/ 1684), *Ziyâfetü'l İhvân ve Hediye'tü'l Halân*, thk. Ahmed el-Hüseynî, Kum, 1967.

Hinz, Walter, *İslâm'da Ölçü Sistemleri*, İstanbul, 1990.

Hillenbrand, R. M., "Kazwin", *The Encyclopedia of Islam*, ed. E. Van Donzel, B. Lewis and CH. Pellat, Leiden, 1997, 857-863.

İbn Asâkir, Ebü'l-Kâsım Sikâtüddin Ali b. Hasan b. Hibetullah (ö. 571/1176), *Târîhu medîneti Dimaşk*, thk. Amr b. Garam el-Ömerî, I-XXXXXXXIV, Şam, 1995.

İbn A'sem, Ebû Muhammed Ahmed b. A'sem el-Kufî (ö. 320/932'den sonra), *el-Futûh*, nşr. Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, I-II, Beyrut, 1986.

İbn Hacer el-Askalânî, Ebü'l-Fazl Şehabeddin Ahmed (ö. 852/1449), *Takribü't-Tehzib*, thk. Muhammed Avvâme, Dimaşk, 1986.

İbn Haldûn, Abdurrahman b. Muhammed b. Haldun el-Hadramî el-Magribî (ö. 808/1406), *Târîhu İbn Haldun = Kitâbü'l-iber ve divânü'l-mübtede ve'l-haber fî eyyâmi'l-Arab ve'l-Acem ve'l-Berber ve men asârahum min zevi's-sultânî'l-ekber*, thk. Halil Şehade, I-VIII, Beyrut, 1988.

İbn Hallikân, Ebü'l-Abbas Şemseddin Ahmed b. Muhammed (ö. 681/1282), *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâu ebnâi'z-zamân*, thk. İhsan Abbas, I-VII, Beyrut, 1978.

İbn Havkâl, Ebü'l-Kâsım Muhammed b. Havkal el-Bağdadî (IV./X. yüzyıl), *Sûretü'l-arz*, thk. M. J. Geoje, I-II, Leiden, 1938.

....., *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, çev. Ramazan Şeşen, İstanbul, 2014.

İbn Hibbân, Ebû Hâtım Muhammed b. Hibban b. Ahmed et-Temîmî (ö. 354/965), *es-Siretü'n-nebeviyye ve ahbarü'l-hulefa*, nşr. Müessesetü'l-Kütübî's-Sekafiyye, I-II, Beyrut, 1987.

İbn Hurdâzbih, Ebü'l-Kâsım Ubeydullah b. Abdullah (ö. 300/912-13), *el-Mesâlik ve'l-memâlik*, thk. M. J. De Geoje, Leiden, 1889.

- İbn İsfendiyâr**, Bahaeddin Muhammed b. Hasan (ö. 613/1216'dan sonra), *Târîhu Taberistan*, arp. çev. Ahmed Muhammed Nâdâ, I-II, Kahire, 2002.
- İbn Kesîr**, İmadüddin İsmail b. Ömer (ö. 774/1373), *el-Bidâye ve'n-nihâye*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî, I-XIV, Cize, 1997.
- İbn Mâce**, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezid er-Rebei el-Kazvini İbn Mace, *Sünenu İbn Mace*, thk. Muhammed Fuad Abdülbaki, I-II, Kahire, 1975.
- İbn Miskeveyh**, Ebû Ali Ahmed b. Muhammed b. Yakub (ö. 421/1030), *Tecaribü'l-ümem*, thk. Ebü'l-Kâsım Emami, I-VII, Tahran, 2001.
- İbn Rüste**, Ebû Ali Ahmed b. Ömer (ö. 300/913'ten sonra), *Kitabü'l-a'lâki'n-nefise*, Leiden, Brill Matbaası, 1891.
- İbn Tağrıberdî**, Ebü'l-Mehâsin Cemâlüddîn Yûsuf b. Tağrıberdî el-Atâbekî el-Yeşbugavî ez-Zâhirî (ö. 874/1470), *en-Nücûmü'z-zâhire fî mülûki Mısr ve'l-Kâhire*, nşr. Vizâretü's-Sekâfe vel'İrşad el-Kavmî, I-XVI, Kahire, trz.
- İbn Teymiyye**, Ebü'l-Abbas Takıyyüddin Ahmed b. Abdülhalim *Mecmû'ul-Fetâvâ*, thk. Abdurrahman b. Muhammed Kâsım, I-XXXV, Medine, 1996.
- İbnü'l-Adim**, Ebü'l-Kâsım Kemâleddin Ömer b. Ahmed (ö. 660/1262), *Bugyetü't-taleb fî târihi Haleb*, thk. Süheyl Zekkâr, I-XII, Beyrut, I, 2003.
- İbnü'l-Cevzi**, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed Bağdâdî (ö. 597/1201), *el-Muntazam fî tarihi'l-müluk ve'l-ümem*, thk. Muhammed Abdülkadir Ahmed Ata, I-XIX, Beyrut, 1992.
- İbnü'l Belhî**, (ö. VI./XII. yüzyıl), *Farsnâme*, thk. Yûsuf el-Hâdi, Kahire, 2001.
- İbnü'l-Esîr**, Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî, (ö. 630/1233), *el-Kâmil fî't-târih*, thk. Ömer Abdusselam et-Tedmûrî, I-X, Beyrut, 1997.
- İbnü'l-Fakîh**, Ebû Bekr Ahmed b. Muhammed b. İshak el-Hemedanî (III-IV./IX-X. yüzyıl), *Kitâbü'l-Büldân*, thk. Yûsuf el-Hâdi, Beyrut, 1996.

İbnü'l-Verdî, Sirâceddin Ömer Kureşî Maarî (ö. 861/1457 [?]), *Harîdetü'l-acâib ve feridetü'l-garâib*, thk. Enur Muhammed Zenati, Kahire, 2008.

İbnü'n-Nedîm, Ebü'l-Ferec Muhammed b. İshak (ö. 385/995 [?]), *el-Fihrist*, thk. İbrahim Ramazan, Beyrut, 1997.

İdrîsî, Ebû Abdullah Muhammed b. Muhammed b. Abdullah b. İdris el-Hammûdi el-Hüseynî Şerîf (ö. 560/1165), *Nüzhetü'l-müştak fî ihtirâki'l-âfak*, nşr. Âlemü'l-Kütüb, I-II, Beyrut, 1989.

İsfahânî, Ali b. Hüseyin b. Muhammed Ebü'l-Ferec (ö. 356/967), *Mekâtîlü't-tâlibiyyîn*, thk. es-Seyyid Abbas Ahmed Sakr, Beyrut, 1946.

İsfahânî, Ebû Nuaym Ahmed b. Abdullah b. İshâk İsfahânî Ebû Nuaym (ö. 430/1038), *Zikru ahbari İsbahan = Tarihu İsbahan*, thk. Seyyid Kisrevî Hasan, I-II, Beyrut, 1990.

İsfahânî, Ebû Abdillâh Ebû Abdîrrahmân, Ebü'l-Hasen Hamza b. el-Hasen (ö. 360/971'den önce), *Târîhu sinî mülûki'l-arz ve 'l-enbiyâ'*, nşr. Dâru mektebeti'l Hayat, Beyrut, trz.

İstahrî, Ebû İshak İbrâhim b. Muhammed el-Fârisî el-Kerhî, *Mesâlikü'l-memâlik*, nşr. Dâru Sadır, Leiden, 2004.

Kan, Kadir, “Abbâsî Şehirciliğinin Bağdat Dışındaki Tezahürleri: Irak Bölgesi”, *Bilimname*, sy. XXX, 2016, 97-138.

Kandemir, M. Yaşar, “İbn Mâce” *DİA*, İstanbul, 1999, XX, 161-162.

....., “Sünen”, *DİA*, İstanbul, 2010, XXXVIII, 141-142.

Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk*, çev. Ahmet B. Ercilasun, Ziyat Akkoyunlu, Ankara, 2015.

Kazıcı, Ziya, *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, İstanbul, 2011.

- Kazvinî**, Ebû Yahyâ Zekerîyyâ b. Muhammed b. Mahmûd (ö. 682/1283), *Âsâru'l- bilâd ve ahhâru'l-ibâd*, nşr. Dâru Sadır, Beyrut, trz.
- Kehhâle**, Ömer Rızâ, *Mu'cemü'l-müellifin: teracimu musannifi'l-kütübi'l-Arabiyye*, nşr. Mektebetü'l-Müsenna, I-XIII, Beyrut, 1957.
- Kesai**, Nurullah, “İran” *DİA*, İstanbul, 2000, XXII, 427-429.
- Kennedy**, Hugh, *The Great Arab Conquests: How The Spread of Islam Changed The World We Live İn*, Philadelphia, 2007.
- Krichovsky**, İgnati Ulianovich, *Tarihu'l-Edebi'l-Coğrafi'l-Arabî*, I-II, çev: Selahaddin Osman Haşim, Moskova, 1957.
- Kudâme b. Cafer**, Ebü'l-Ferec el-Bağdâdî (ö. 337/948 [?]), *Kitâbü'l-harac ve sînâtü'l-kitâbe*, nşr. Dâru'r-Reşid, Bağdat, 1981.
- Le Strange**, Guy, *Doğu Hilafetinin Memleketleri (Mezopotamya, İran ve Orta Asya) İslâm Fethinden Timur Zamanına Kadar*, çev. Adnan Eskikurt, Cengiz Tomar, İstanbul, 2015.
- Madelung**, W., “The Minor Dynasties of Northern Iran”, *The Cambridge History of Iran*, vol. IV, ed. by. R.N. Frye, Cambridge, 1975, 198-250.
- Makdîsî**, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed (ö. 390/1000 civarı), *Ahsenü't-tekasim fi ma'rifeti'l-ekalim*, thk. M. J. De Geoeje, Leiden 1967.
- Makdîsî**, George, *İslâm'ın Klasik Çağında ve Hristiyan Batı'da Beşeri Bilimler*, çev. Hasan Tuncay Başoğlu, İstanbul, 2009.
- Makdîsî**, Muhtar b. Tâhîr (ö. 355/966'dan sonra), *el-Bed' ve 't-tarih*, nşr. Mektebetü's-Sekâfe diniyye ve Bûr Said, I-VI, trz.
- Merçil**, Erdoğan, “Saffâr, Yâkub b. Leys, *DİA*, İstanbul, 2008, XXXV, 463-464.
- Mes'ûdî**, Ebü'l-Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali (ö. 345/956), *Murucü'z-zeheb ve maadinü'l-cevher*, I-IV, Beyrut, 1989.

....., *et-Tenbih ve'l-işraf*, thk. Abdullah İsmail es-Savî, Kahire, trz.

Minkârî, Ebü'l-Fazl et-Temîmî Nasr b. Müzâhim, *Vak'atu Sıffin*, thk. Muhammed Hârûn, Kahire, 1981.

Mirhând, Hamîdüddîn Muhammed Mîrhând b. Burhâniddîn Hâvendşâh b. Kemâlidîn Mahmûd Herevî (ö. 903/1498), *Ravzatü's-safâ' fî sîreti'l-enbiyâ' ve'l-mülûk ve'l-hulefâ*, arp. çev. Muhammed Abdulkadir eş-Şâzelî, I-VII, Kahire, 1988.

Mottahedeh, Roy, “The Abbasid Caliphate in Iran”, *The Cambridge History of Iran*, vol. IV, ed. by. R.N. Frye, Cambridge, 1975, 57-90.

Mûcez dâireti'l-maârifî'l-İslâmiyye, thr. Martin Theodor Houtsma ve dğr., Şârika, 1998, “Kazvin”, XXVI, 8295- 8309.

Mûnis, Hüseyin Atlasu Târihi'l-İslâm, Kâhire, 1987.

Mühellebî, Hasan b. Ahmed, *el-Kitâbü'l-azizi veya el-Mesâlik ve'l-memâlik*, haz. Teysir Halef, Dimaşk, 2006.

Mizzî, Ebü'l-Haccac Cemaleddin Yûsuf b. Abdurrahman b. Yûsuf (ö. 742/1341), *Tehzibü'l-Kemal fî esmai'r-ricâl*, thk. Beşşar Avvad Ma'ruf, I-XXXV, Beyrut, 1980.

Müstevfî, Hamdullah b. Ebi Bekr b. Ahmed el-Kazvini Hamdullah (ö. 740/1340'tan sonra), *Nüzhetü'l-kulub: el-makaletü's-salise*, tsh. Guy le Strange, Tahran, 1362.

....., *Târîh-i Güzîde*, çev. Mürsel Öztürk, Ankara 2018.

Nâsır-ı Hüsrev, Ebû Muin Nâsır b. Hüsrev b. Harif (ö. 465/1073'ten sonra), *Sefernâme*, (thk. Yahyâ el-Haşşâb), Beyrut, 1983.

Naskali, Esko, “Sâsânîler”, *DİA*, İstanbul, 2009, XXXVI, 174-176.

Nizamülmülk, Ebu Ali Kıvamüddin Hasan b. Ali b. İshak et-Tusî (ö. 485/1092), *Siyasetnâme*, thk. Yûsuf Hüseyin Bekkâr, Amman, 1987.

Nüveyrî, Şehâbeddin Ahmed b. Abdülvehhâb b. Muhammed (ö. 733/1333), *Nihayetü'l-ereb fî fûnuni'l-edeb*, nşr. Dârü'l-Kütüb ve'l Vesâik el-Kavmiyye, I-XXXIII, Kahire, 2003.

Nüveyhiz, Âdil, *Mu'cemü'l-müfessirin min sadri'l-İslâm hatta'l-asri'l-hazır*, nşr. Müessesetu Nuveyhizi's-Sekafiyye, I-II, Beyrut, 1988.

Özaydın, Abdulkerim, “Alamut”, *DİA*, İstanbul, 1989, II, 336-337.

Özgüdenli, Osman Gazi, *Ortaçağ Türk İran Tarihi Araştırmaları*, İstanbul, 2006.

Polatoğlu, Salahattin, *İbn Miskeveyh'in Tecâribü'l Ümem ve Teâkübü'l Himem'i*, (Basılmamış Yüksek Lisan Tezi), Elazığ, 2008.

Râfî, Ebü'l-Kasım Abdülkerîm b. Muhammed b. Abdülkerîm Kazvînî (ö. 623/1226), *et-Tedvin fî ahhâri Kazvin*, I-IV, thk. Azizullah Ataridi Habuşani, Beyrut, 1987.

....., *Kitabü't-Tedvin fî zikri ehli'l-ilm bi-Kazvin*, thk. Ali Ömer, (Muhakkikin önsözü) Kahire, 2009.

Rençper, Akif, “İslam Fethinden Irak Selçuklularının Yıkılışına Kadar Kazvin'in Siyasî Tarihi”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırma Dergisi*, İstanbul, 2012, C.1, sy. I, 225-265.

Rubâsi, Miftah Yunus, *el-Müessesât et-Ta'limiyye fî'l Asr-ı el-Abbâsî el-Evvel*, Libya, 2010.

Safedî, Ebü's-Safâ Salâhuddîn Halîl b. İzziddîn Aybeg b. Abdillâh (ö. 764/1363), *el-Vafi bi'l-vefeyat*, thk. Ahmet Arnavut ve Türkî Mustafa, I-XXIX, Beyrut, 2000.

Sarıçam, İbrahim, “İcl” *DİA*, İstanbul, 2000, XXI, 416.

Sandıkçı, S. Kemal, “Ebû Ya'lâ Halilî” *DİA*, İstanbul, 1997, XV, 330-331.

Sem'ânî, Ebû Sa'd Abdülkerim b. Muhammed b. Mansur el-Mervezî (ö. 562/1166), *el-Ensâb*, thk. Abdurrahman b. Yahyâ el-Muallimi el-Yemani, Haydarabad, 1962.

Sıbt İbnü'l-Cevzi, Ebü'l-Muzaffer Şemseddin Yûsuf b. Kızıoğlu (ö. 654/1256), *Mir'atü'z-zaman fî tarihi'l-a'yan*, thk. Muhammed Berekat, I-XXIII, Dımaşk, 2013.

Spuler, Bertold, *Iran in the Early Islamic Period: Politics, Culture, Administration and Public Life between the Arab and the Seljuk Conquests, 633–1055*, çev. Gwendolin Goldbloom & Berenike Walburg, Brill, Leiden, trz.

Sütude, Hüseyin Kuli, “Tarihçe-i Kazvin”, *Berresîhâ-yî Tarihî*, Tahran, 1969 c. IV, 1-38.

Şehristânî, Ebü'l-Feth Tâcüddîn (Lisânüddîn) Muhammed b. Abdilkerîm b. Ahmed (ö. 548/1153), *el-Milel ve'n-nihal*, nşr. Müessesetü'l-Halebî, I-III, Kâhire, 1968.

Şeşen, Ramazan, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, İstanbul, 1998.

Taberî, Ebû Cafer İbn Cerir Muhammed b. Cerir b. Yezid (ö. 310/923), *Tarihü't-Taberi : Tarihü'l-ümem ve'l-müluk*, thk. Muhammed Ebü'l Fadl İbrâhim, I-XI, Kahire, trz.

Taneri, Aydın “Harizimşahlar”, *DİA*, İstanbul, 1997, XVI, 228-231.

Togan, A. Zeki Velidî, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, İstanbul, 1981.

Topaloğlu, Fatih, “İran Coğrafyasının Şiileşme Süreci –İlk Dönem, Emeviler, Abbasiler“, *e-makâlât Mezhep Araştırmaları*, 2013, sy. IV/2, s. 43-62.

Usluer, Mehmet, *Abbasilerin Birinci Döneminin Sonuna Kadar Deylem Bölgesi*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2015.

Wellhausen, Julius, *Arap Devleti ve Sukutu*, çev. Fikret Işıltan, Ankara, 1963.

Ya'kûbî, İbn Vâzih Ahmed b. İshak b. Ca'fer (ö. 292/905'ten sonra), *el-Büldân*, thk. Dârü'l-Kütüb, Beyrut, 2002.

....., *Tarihü'l-Yâkûbî*, thk. Abdu'l Emir Mehnâ, I-II, Beyrut, 2010.

Yakût el-Hamevî, Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî el-Bağdâdî er-Rûmî (ö. 626/1229), *Kitâbu Mu'cemü'l-büldân*, I-VII, nşr. Dâru Sadır, Beyrut, 1995.

....., *Mu'cemü'l-üdeba*, thk. İhsan Abbas, I-VII, Beyrut, 1993.

Yaşaroğlu, Hasan, *Taberistan Zeydileri (250-316/ 864-929)*, Basılmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1998.

Yazıcı, Tahsin, “Deylem”, *DİA*, İstanbul, 1994, IX, 263-265.

Yılmaz, Saim, “*Mu'tazîd ve Müktefî Döneminde Abbâsîler*”, İstanbul, 2006.

Yıldız, Hakkı Dursun, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, I-XIII, Çağ Yay, İstanbul, 1989.

Zarrinkûb, “The Arab Conquest of Iran and Its Aftermath”, *CHIR*, vol. IV, 1-57.

Zehebî, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman (ö. 748/1348), *Ma'rifetü'l-kurra i'l-kibar ale't-tabakat ve'l-a'sar*, nşr. Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 1997.

....., *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, thk. Şuayb el-Arnaut, Hüseyin el-Esed, I-XVIII, Beyrut, 1985.

....., *Tarihü'l-İslâm ve vefeyatü'l-meşâhir ve'l-a'lâm*, thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî, I-XV, Beyrut, 1991.

....., *Tezkiretü'l-huffâz*, nşr. Dârü'l Kütübü'l İlmiyye, I-IV, Beyrut, 1998.

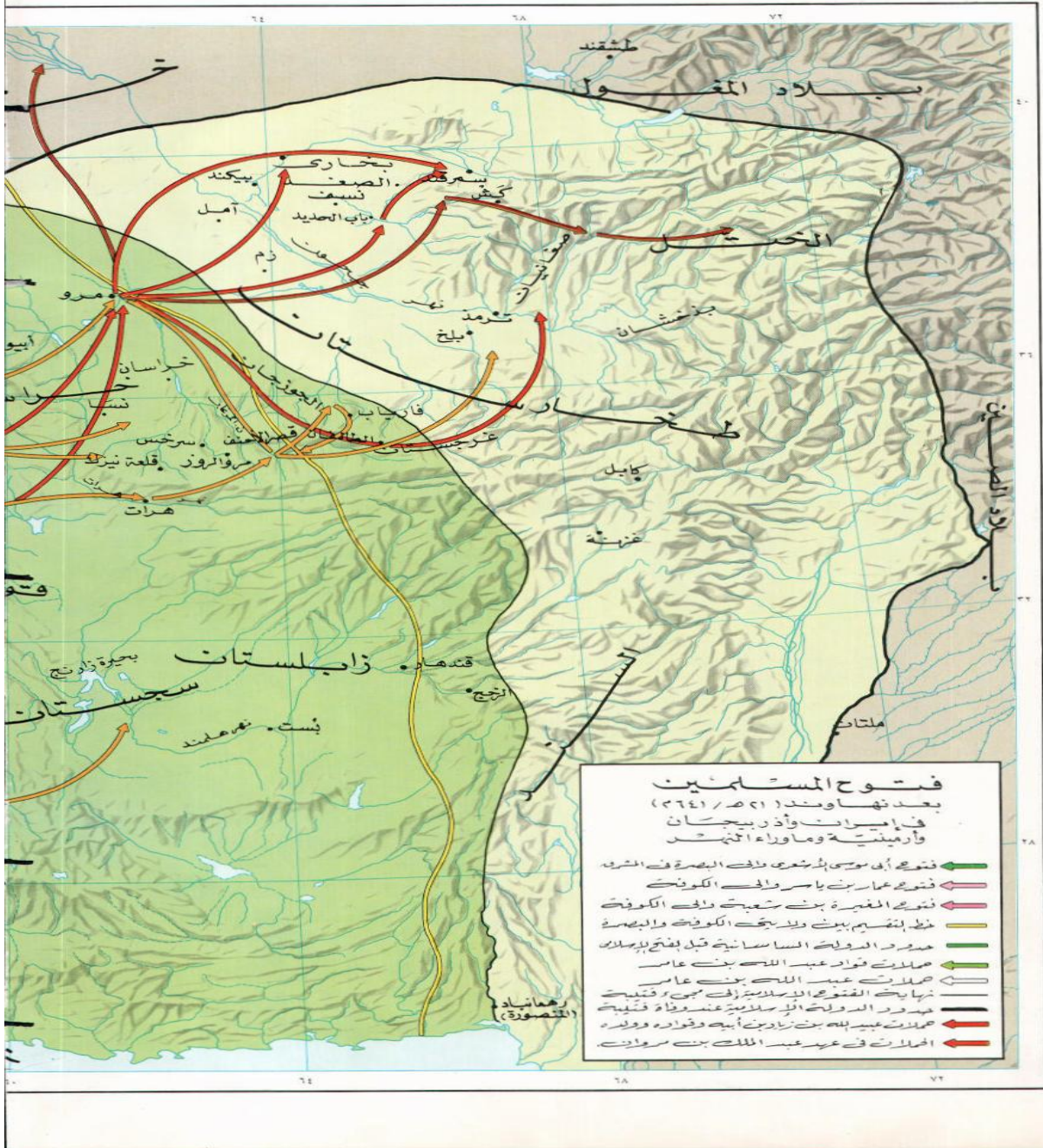
....., *Zeyl-i Divan,i'd-duafa' ve'l-metrûkin*, thk. Hammad b. Muhammed, Kâhire, 1967.

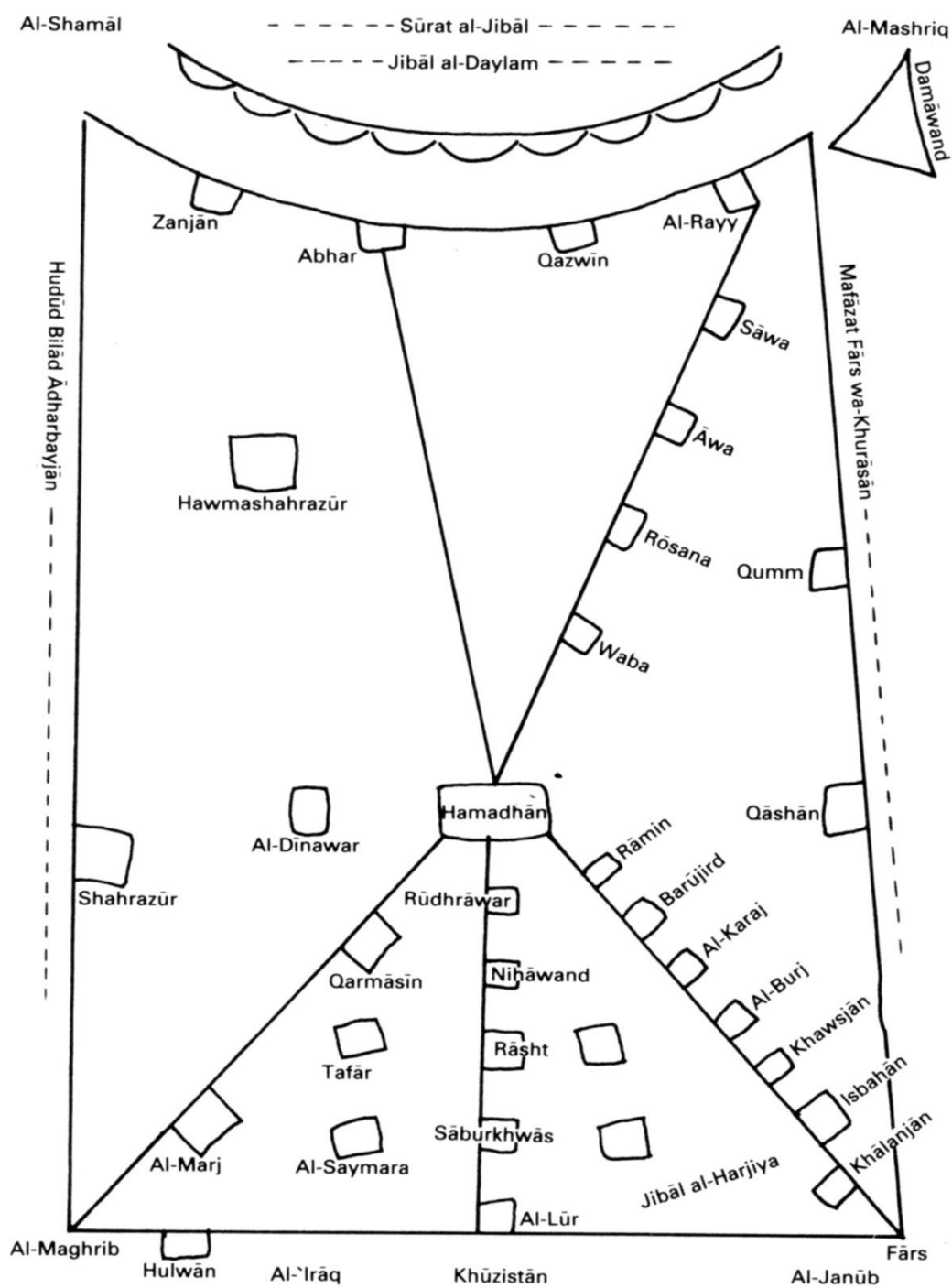
Ziriklî, Hayrettin, *el-A'lam*, nşr. Dârü'l-İlm li'l-Melayin, I-VIII, Beyrut, 2002.

Zorlu, Cem, *Abbasilere Yönelik Dinî ve Siyasî İsyanlar*, Ankara 2001.

EKLER

1. Müslümanların Nihâvend savaşı sonrası İran fetihlerini gösteren harita.
2. Makdîsî'nin Cibâl bölgesi şehirlerini taksim ettiği çizimi.
3. İbn Havkâl'in Cibâl haritası.
4. Kazvinî'nin Kazvin şehrinin topoğrafyasını resmettiği çizimi.
5. Kazvin ve çevresinin Deylem'e ve Hazar Denizine uzaklığını gösteren harita.
6. Kazvin'in günümüzdeki cadde ve mahallelerini gösteren uydu fotoğrafı.
7. Kazvin Cuma Camisinden bir kesit.
8. Kazvin'in Deylem sınırındaki meşhur kalelerinden Alamut kalesi fotoğrafı.

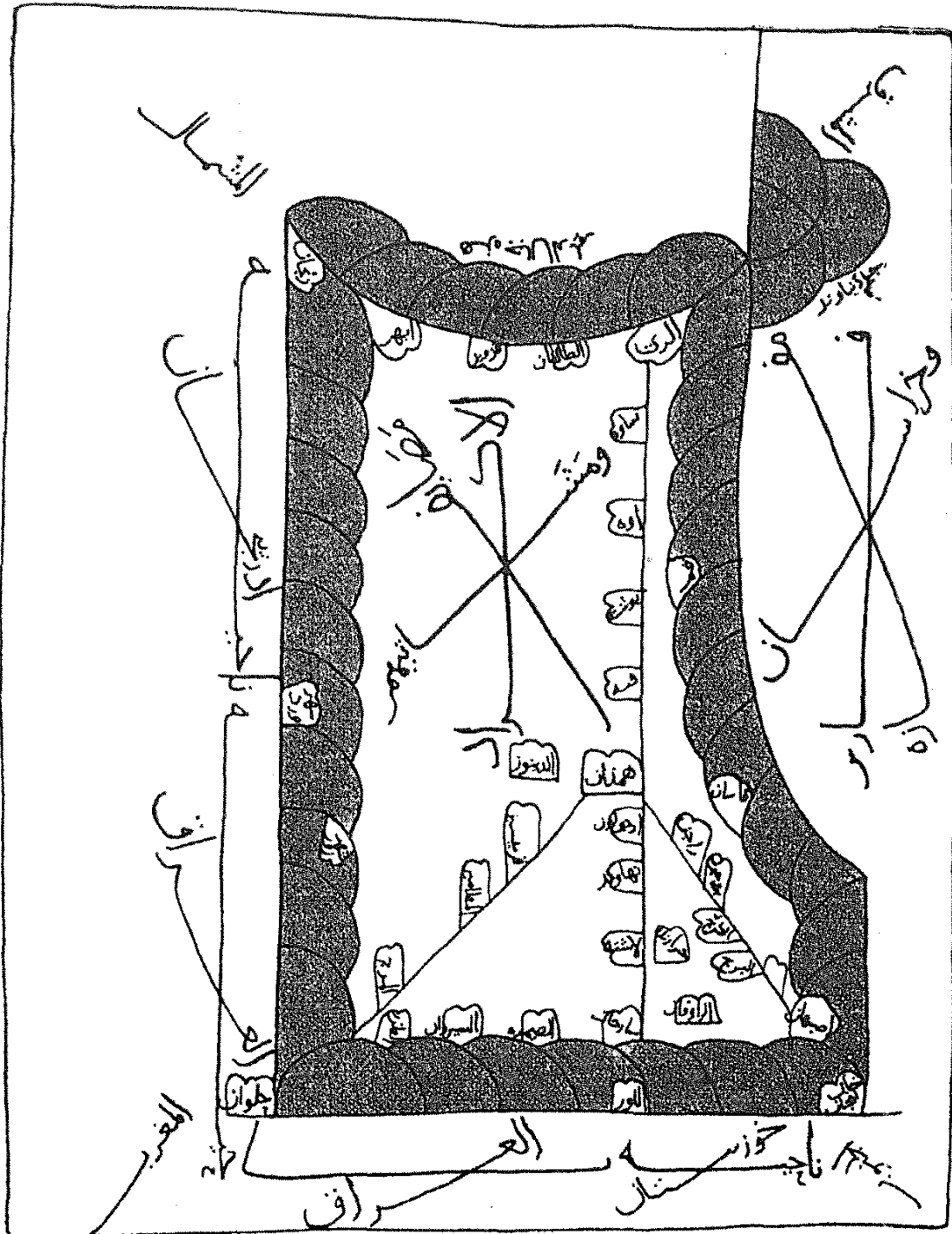

581

EK:2

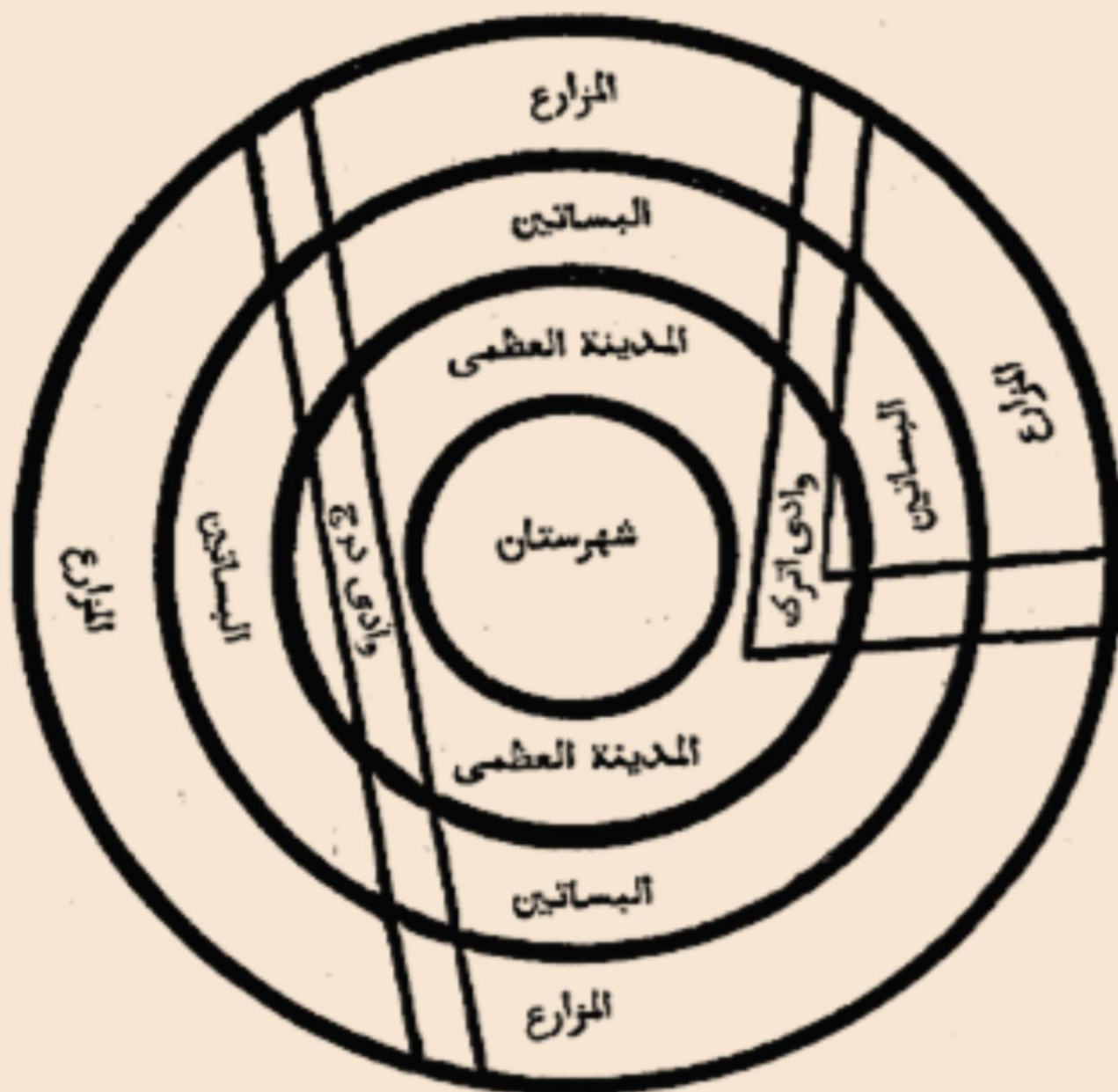
⁵⁸¹ *Ahsenü't-Tekâsim*, s. 384

582

EK:3

⁵⁸² İbn Havkâl, 10. Asırda İslâm Coğrafyası, çev. Ramazan Şeşen, İstanbul, 2014, s. 442.

583

EK: 4

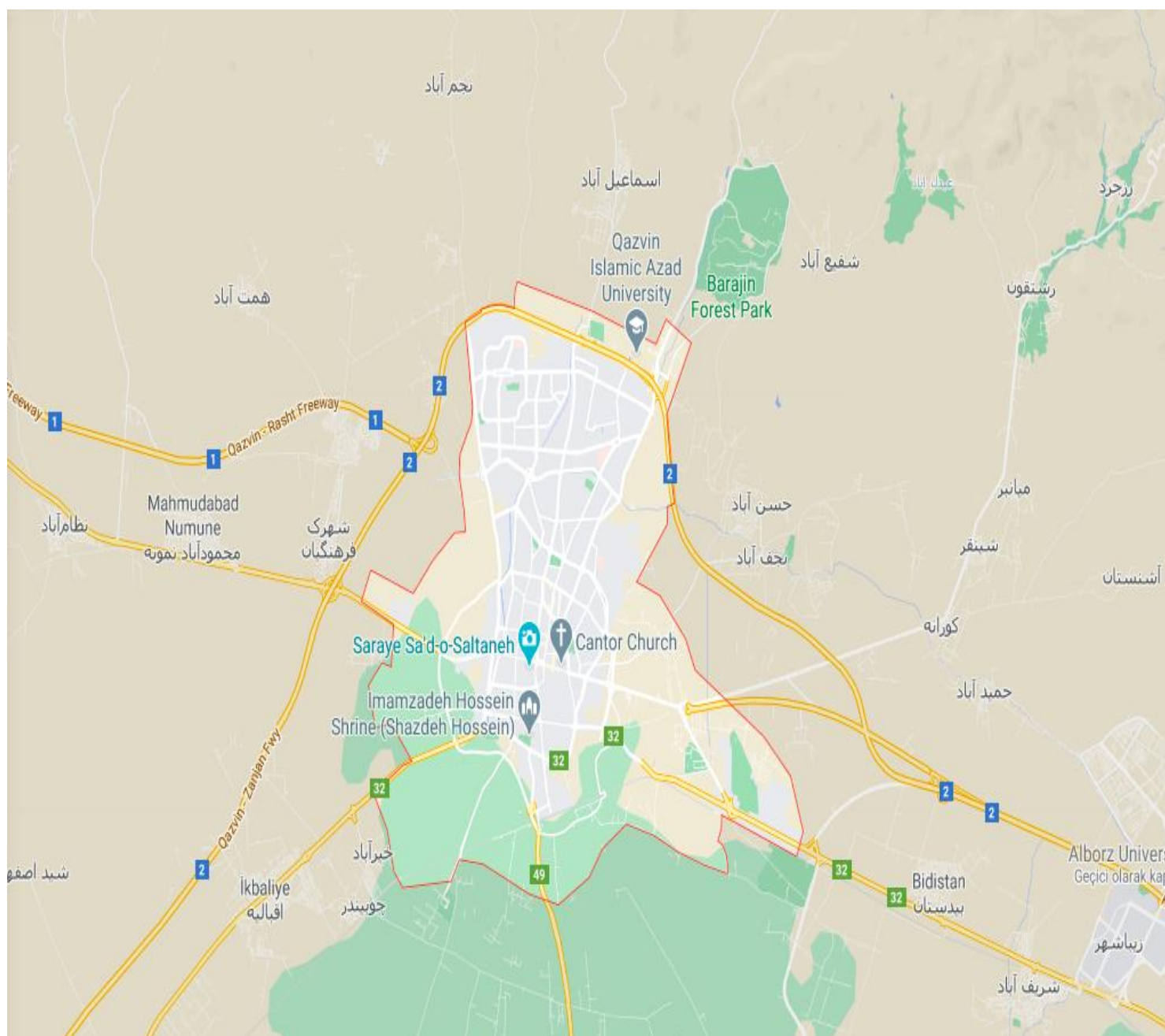
⁵⁸³ *Āsāru'l bilād* s. 434.

584

EK: 5

⁵⁸⁴ Aydın Taneri, "Harizimşahlar", *DİA*, İstanbul, 1997, XVI, 228.

585

EK: 6

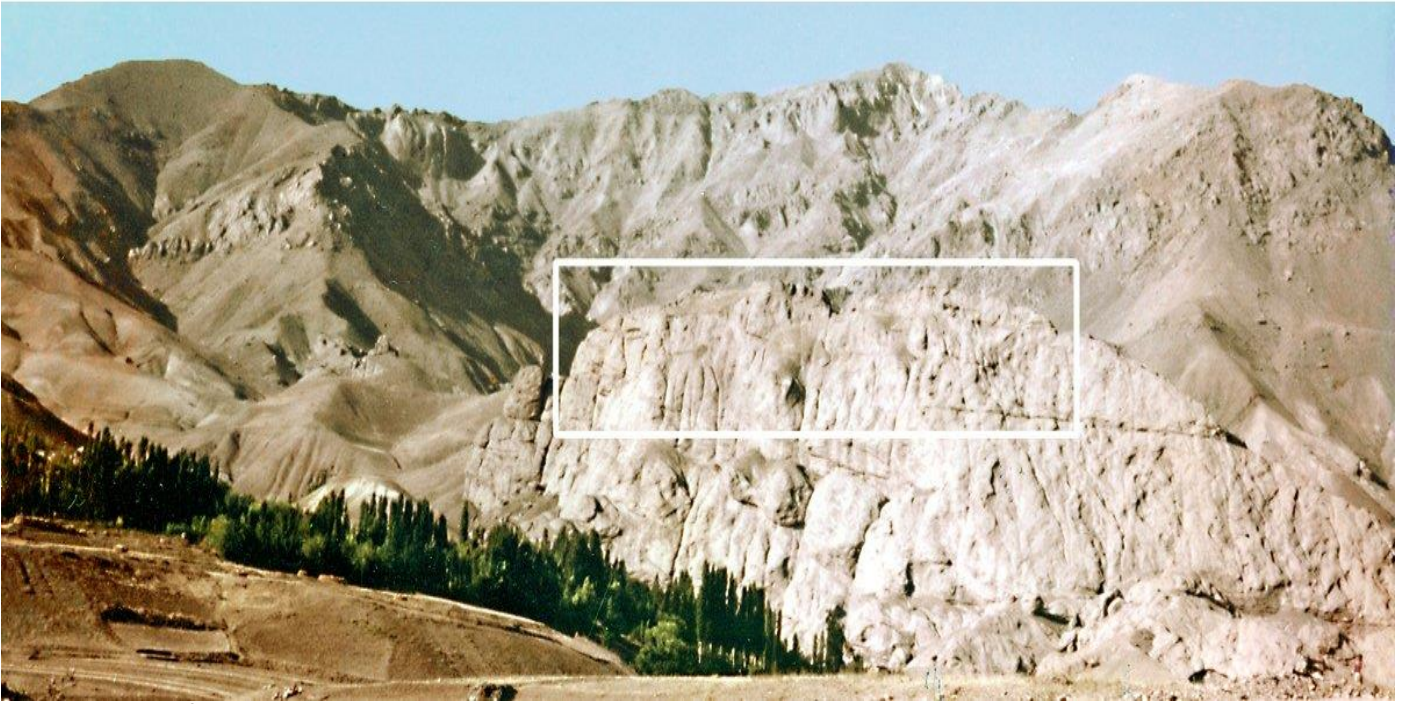
⁵⁸⁵<https://www.google.com/maps/place/Kazvin,+Iran/@36.2811997,49.9466457,12z/data=!3m1!4b1!4m5!3m4!1s0x3ff355249e1ae59f:0x9b4276368ecb03b6!8m2!3d36.2736589!4d49.998236>.

586

EK: 7

⁵⁸⁶ <http://www.selcuklurmirasi.com/architecture-detail/kazvin-cuma-camisi>.

587

EK: 8

⁵⁸⁷ Abdulkerim Özaydın, “Alamut”, *DİA*, İstanbul, 1989, II, 336-337.